

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱՍ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ԷԹՆՈՍ» ԷԹՆՈՍՏՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА
НАУЧНЫЙ ЦЕНТР ЭТНО-КУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ "ЭТНОС"

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS OF REPUBLIC OF ARMENIA
"ETHNOS" SCIENTIFIC CENTRE OF ETHNO-CULTURAL RESEARCHES

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ
ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿԱՎՈՐ ԳԱՍՏԱԿՈՎ
ԳԱՇՈՒՅՆՆԵՐՆ ՈՒ ՍՐԵՐԸ

А. С. ПИЛИПОСЯН
ДРЕВНЕВОСТОЧНЫЕ КИНЖАЛЫ И МЕЧИ
С РАМОЧНОЙ РУКОЯТЬЮ

A. S. PILIPOSYAN
ANCIENT EASTERN DAGGERS AND SWORDS
WITH FLANGED HILT

111
6889

Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները
Археологические памятники Армении
The Archaeological Monuments of Armenia

17

Բրոնզեդարյան և երկաթեդարյան հուշարձաններ
Памятники эпохи бронзы и железа
Bronze and Iron Age Monuments

Պրակ Выпуск Issue

IV

« Զ Ա Ն Գ Ա Կ - 9 7 »

Երևան — Ереван — Yerevan
1999

904(5)

Աշխատանքը հրատարակվում է
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմ. գիտ. դոկտոր
Է. Վ. Խանգադյան

ԴՏՀ 902/904
ԳՄԴ 63.4
Փ 218

Փիլիպոսյան Ա. Ս.

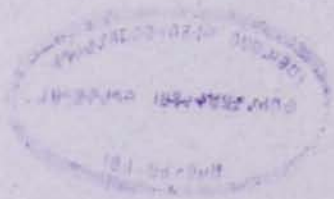
Փ 218 Հին Արևելքի շրջանակավոր դաստակով դաշույններն ու սրերը:–
Եր.: Չանգակ–97, 1999.– 150 էջ:
(Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ)

Փ 0504000000 99
003(01)–99

ԳՄԴ 63.4

ISBN 99930–2–051–6

© Փիլիպոսյան Ա., 1999

**Հեղինակն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում
Մարիամ և Քրիստինե Արսլանյաններին
(Թուսոն, Արիզոնա, ԱՄՆ)
գրքի հրատարակության գործում ցուցաբերած համակողմանի
օգնության և ֆինանսական օժանդակության համար:**

*** * ***

**Автор выражает глубокую благодарность
Мариам и Кристине Арсланянам
(Тусон, Аризона, США)
за всестороннюю помощь и финансовую
поддержку в издании книги.**

*** * ***

**Author is profoundly obliged to
Mariam and Christine Arslamian
(Tucson, Arizona, USA)
for their thorough help and material support
to publish this book.**

Published by the
University of Chicago Press
Chicago, Illinois, U.S.A.
and London, England

Printed in Great Britain
by the University Press,
Cambridge

Author's address: Department of
Physics, University of
Chicago, Chicago, Illinois, U.S.A.
The British Library, London, U.K.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Դեռևս 19-րդ դարի վերջերին, Մերձավոր Արևելքի և Միջերկրականի ավազանի մ.թ.ա. 3-1-ին հազարամյակների միջցեղային և միջերկրամասային մշակութային կապերին և փոխառնչություններին նվիրված հարցերն ուսումնասիրելիս, մասնագետների ուշադրությանն արժանացան նաև տարածաշրջանից հայտնաբերված սպառազինության օրինակները (Perrot A., Chipiez Ch. 1894: Morgan J. 1896: Montelius O. 1900: Petrie F. 1912): Այս ուղղությամբ կատարվող հետազոտությունները սիստեմատիկ բնույթ ստացան 20-րդ դարի 20-ական թվականներից (Bonnet H. 1926: Morgan J. 1927: Dussaud R. 1930: Hancock F. 1934: Maxwell-Hislop K. 1946: Maxwell-Hislop K. 1949: Stronach D. 1957: Sandars N. 1961: Πορσεβοβα Μ. 1977: Medvedskaya I. 1982: Philip G. 1989: Lüth F. 1989: Philip G. 1995 և այլն):

Թվարկված աշխատանքներում ձեռքի տակ առկա ողջ հնագիտական նյութը պայմանականորեն բաժանված է մի քանի խմբերի, որոնք իրենց հերթին տարանջատվում են ենթախմբերի, տարբերակների և այլն: Խմբերից մեկը ներառում է դաշույնները, դանակներն ու սրերը: Ելնելով դաստակի կառուցվածքից, նրանք հիմնականում բաժանվում են խողովակավոր, շրջանակավոր (ազուցվող), ցանցկեն (հյուսածո) և զանգածեղ տարատեսակների: Ըստ որում նյութի սակավությունը, որոշ տարածաշրջանների, այդ թվում նաև Հայկական լեռնաշխարհի գտածոներին քիչ ծանոթ լինելն, ինչպես նաև եզրակացությունների հապճեպությունը, երբեմն արդյունքում տվել են ոչ ամբողջական, իսկ որոշ դեպքերում նաև՝ ոչ իրական պատկեր: Մասնավորապես դա վերաբերում է միջինբրոնզեդարյան սուսերներին անվերապահորեն Միջերկրականի ավազանի արդյունք համարելուն (Déchelette J. 1910, էջ 425-434), Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված շրջանակավոր դաստակով դաշույններին ու սրերին իրանական ծագում վերագրելուն (Несен А. 1935: Крупинов Е. 1951: Πορσεβοβα Μ. 1977, էջ 33-58), ցանցկեն կամ հյուսածո դաստակով զենքը դասակարգման մեջ չներգրավելուն և այլն:

Պատկերը մոտավորապես նույնն է նաև սպառազինության հաջորդ խմբում, որն իր մեջ միավորում է կացինները, տապարներն ու սակրերը: Պայմանականորեն (նաև կամայականորեն) սրանք ևս բաժանվել են այսպես կոչված կախակոթառ, խարսխածև, ելուստավոր, կիսալուսնաձև, անհավասարակող, արձանագարդ, երկբերան, հարթ և այլ տեսակների ու, կախված այս կամ այն տեսակի ուսումնասիրության ընթացքում ձեռքի տակ առկա փաստացի նյութի քանակի, բազմազանության և աշխարհագրական սփռվածության (թեև մեծ մասը պատահական գտածոներ են)՝ ստացել առավել կամ պակաս հիմնավորում ունեցող մեկնաբանություն: Դրա հետևանքով, առանց լուրջ պատճառի, «խարսխածև» կոչված սակրերի արտադրության նախնական կենտրոնը համարվել է Հարավային Միջագետքը (Maxwell-Hislop K. 1949), թեև այստեղ նրանք հայտնի են եզակի և ոչ դասական օրինակներով: Արձանագարդ կոթառներով սակրերն անվերապահորեն դարձել են լուրիստանցի վարպետների մենաշնորհը (Vanden Berghe L. 1982-1983), իսկ «կիսալուսնաձև» կոչվածները, չզիտես ինչու, տարածում են ստացել Փոքր Ասիայից (Stronach D. 1957): Արդարության դեմ չմեղանչելու համար պետք է նշել, որ զինատեսակի այս խմբի ուսումնասիրության գործում կան նաև լուրջ

ծերքերումներ, որոնք արդիական են մակ ախոր և հիմնականում ռուսական հնագիտական դարոցի գիտական բարձր մակարդակի արդյունքն են (Черных Е. 1966: Котович В.Г., Котович В.М. 1973: Кореневский С. 1974: Кореневский С. 1976: Кореневский С. 1981, էջ 20-41: Батчаев В., Кореневский С. 1982 և այլն):

Որպես պատմա-մշակութային կապեր ու փոխառնչություններ մատնանշող արտեֆակտներ, Հին Արևելքի և Միջերկրականի ավազանի մ.թ.ա. 3-1-ին հազարամյակների սպառազինության մեջ, առանձնացվել են մակ նիզակներն ու տեղերը (Bonnet H. 1926: Mallowan M. 1937a, էջ 99, աղ. 13, նկ. 10,11: Egami N. 1959, էջ 8, աղ. 81, նկ. 4: Catling H. 1964, էջ 119-124: Dever W. 1975, էջ 23-28: Vanden Berghe L. 1964, էջ 24: Philip G. 1989, էջ 89-96: Philip G. 1995, էջ 133-136, աղ. 7: Мартиросян А. 1964, էջ 29-31: Есаян С. 1966, էջ 13-17: Техов Б. 1977, էջ 24-26, 35, նկ. 34: Խնկիկյան Օ. 1977, էջ 24-26, աղ. 2: Козенкова В. 1982, էջ 17-19, աղ. 12,13), գուրգերը (Bonnet H. 1926, էջ 10-11, նկ. 5: Girshman R. 1938-1939, աղ. 3, նկ. 4, 5: Schmidt F. 1931, էջ 93: Schaeffer C. 1948, էջ 93, նկ. 138: Уварова П. 1900, էջ 26, աղ. 16: Крупнов Е. 1951, էջ 44, նկ. 9: Техов Б. 1977, էջ 26-32: Есаян С. 1966, էջ 13-26, աղ. 1-4: Козенкова В. 1982, էջ 25-26, աղ. 28), նետաալարները (Déchelette J. 1910, նկ. 35, 71: Girshman R. 1938-1939, էջ 17-18: Dyson R. 1964, էջ 40: Negahban E. 1964, նկ. 49: Hakemi A. 1973, աղ. 22: Medvedskaya I. 1982, էջ 83-94, աղ. 14, 15: Погребова М. 1977, էջ 72-74, աղ. 12: Козенкова В. 1982, էջ 13-17, աղ. 10, 11), լանջապանակները (Schaeffer C. 1948, էջ 464, աղ. 250, նկ. 40: Marimatos S. 1959, նկ. 223: Kehnscherper G. 1973, էջ 151: Крупнов Е. 1957, էջ 159, նկ. 3: Блаватская Т. 1966, էջ 237, նկ. 86: Жоржикашвили Л., Гогодзе Э. 1974, էջ 53, աղ. 46: Брейд У. Трамп Д. 1990, լուսանկար 3: Оганесян В. 1990, էջ 9), գոտիները (Таşуёrek О. 1975: Muscarella О. 1981a, Esayan S. 1985, էջ 98-198: Kellner H.- J. 1991: Merhav R. 1991, էջ 141-161: Козенкова В. 1982, էջ 51-52, աղ. 29, 30: Урушадзе Н. 1988, էջ 121-147), ձիաաանձերը (Godard A. 1931, աղ. 40: Girshman R. 1938-1939, աղ. 62, 68, 75: Schaeffer C. 1948, աղ. 299: Goff C. 1970: Куфтин Б. 1941, էջ 61-70: Мартиросян А. 1964, էջ 88: Хачатрян Т. էջ 161: Погребова М. 1977, էջ 79-82, աղ. 14: Есаян С., Геворкян Э. 1982, էջ 118-120: Եսայան Ս. 1994, էջ 39-44, աղ. 8, 9-11, 25-28) և այլն:

Պատմա-մշակութային կապեր մատնանշող նշված բոլոր զինատեսակների քննարկումն անկասկած պահանջում է խորն ու համակողմանի ուսումնասիրությունների իրականացում: Այս աշխատանքում մենք նպատակահարման գտանք անդրադառնալ միայն շրջանակավոր (ազուցվող) դաստակ ունեցող դաշույններին, դանակներին ու սրերին, քանի որ վերջիններս առավել մեծ տարածում ունեն Հին Արևելքում ու Միջերկրականի ավազանում և հավանական եզրահանգումների ավելի լայն հնարավորություն են ընձեռում:

ՇՐՋԱՆԱԿԱՎՈՐ ԴԱՍՏԱԿՈՎ ԴԱՇՈՒՅՆՆԵՐԻ ՈՒ ՍՐԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հին Արևելքից հայտնաբերված գինատեսակների հարուստ հավաքածուից դեռևս դարասկզբին առանձնացվեց բրոնզե դաշույնների ու սրերի մի ընտրանի, որին պայմանականորեն տրվեց «առաջավորասիական տիպ» անունը (Йессен А. 1935, էջ 162-163):

Վերջին մի քանի տասնամյակների պեղումները ցույց տվեցին, որ այսպես կոչված «առաջավորասիական տիպի» դաշույններն ու սրերը միայն Առաջավոր Ասիայով չեն սահմանափակվում և լայն աշխարհագրական ընդգրկում ունեն: Հանդիպում են նրանք Էգեյան աշխարհի (Schaeffer С. 1948, աղ. 158/14: Sanders N. 1961, աղ. 18/5, աղ. 19/2: Anati E. 1968, էջ 70, նկ. 35), Հյուսիսային Աֆրիկայի (Bonnet H. 1926, էջ 65, նկ. 24: Saleh M., Sourouzian H. 1987, նկ. 48/1, նկ. 55), Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհի (Schaeffer С. 1948, էջ 48, աղ. 44/4, 45/Ս, 49/3, 130/2, 141/Բ, 312/31: Petrie F. 1912, աղ. 32, նկ. 30: Dussaund R. 1929, էջ 239: Ποгребова М. 1962, էջ 14, աղ. 4: Ποгребова М. 1977, էջ 39-40), Հայկական լեռնաշխարհի (Спицын А. 1909, էջ 11, նկ. 31: Йессен А. 1935, էջ 162-163: Крупнов Е. 1951, էջ 66-68, նկ. 25: Мартиросян А. 1964, էջ 50, նկ. 20/16: Есаян С. 1966, էջ 70-73, աղ. 12, նկ. 1-7: Хачатрян Т. 1963, էջ 52, նկ. 6: Хачатрян Т. 1975, էջ 114-115, նկ. 69: Խնկիկյան Օ. 1977, էջ 33, աղ. 5, նկ. 2-8: Փիլիպոսյան Ա. 1983, էջ 9-10), Սնդրկովկասի և Կովկասի (Крупнов Е. 1951, էջ 66-68, նկ. 25: Пицхелаури К. 1979, աղ. 6, 7, 9: Пицхелаури К. 1982, էջ 19, աղ. 21: Кашкай М., Селимханов И. 1973, աղ. 18, նկ. 19,21, աղ. 25: Асланов Г., Вайдов Р., Ионе Г. 1959, աղ. 13, նկ. 7: Техов Б. 1977, էջ 7, նկ. 2, էջ 33, նկ. 3, էջ 54, նկ. 1: Техов Б. 1980: Чартолани Ш. 1989, աղ. 13, նկ. 1), Իրանական սարահարթի (Contenau G., Ghirshman R. 1935, էջ 76: Dussaud R. 1938, աղ. 54-55: Hutchinson R. 1934, նկ. 1: Meek T. 1939, էջ 10, նկ. 1: Schaeffer С. 1948, աղ. 217, 265: Moorey P. 1974, նկ. 23: Dyson R. 1964, էջ 38, աղ. 1/4: Negahban E. 1964, նկ. 47, 48: Samadi H. 1959, նկ. 18, 19: Vanden Berghe L. 1964, աղ. 29, նկ. 227: Vanden Berghe L. 1983, էջ 64, նկ. 27: Vanden Berghe L. 1959, էջ 274-275, աղ. 117), Միջագետքի (Andrae W. 1909, էջ 53: Macalister R. 1912, աղ. 96: Mackay E. 1925, աղ. 22, նկ. 5-8, 10), Արաբական թերակղզու (Lombard P. 1981, էջ 87-93, աղ. 1), Բահրեյնի (Bibby G. 1974, էջ 277), Դեկանի սարահարթի (Lal B. 1951, նկ. 8) և նույնիսկ Հեռավոր Արևելքի (Погребова М., Членова И. 1970, էջ 292, նկ. 1: Членова И. 1971, էջ 33, նկ. 33/2, 3) հնագիտական հուշարձաններում:

Ընդհանուր հատկանիշը, որով միավորվում է գեների այս մեծ ու տարածական առումով լայն ընդգրկում ունեցող խումբը, դաստակին արված երիզներ են, որոնք փոքր-ինչ ներս ծավելով, պահում ու ամրացնում են դաստակի երկու հանդիպակաց լայն կողմերից ազուցված ներդիրները և, ըստ էության, շրջանակի տպավորություն ստեղծում: Այս է պատճառը, որ «առաջավորասիական տիպ» ընդհանուր տերմինի փոխարեն ներկայումս հիմնականում կիրառվում է «շրջանակավոր դաստակով դաշույններ ու սրեր» անվանումը:

Այս դաշույններն ու սրերը հիմնականում պատրաստված են բրոնզից (հազվադեպ հանդիպում են երկմետաղյա և երկաթե օրինակներ) և կառուցվածքային առումով բաժանվում են երկու հիմնական մասերի՝ ա) դաստակի, բ) շեղքի (աղ. 1): Դաստակն իր հերթին կարող է բաղկացած լինել կառուցվածքային երեք հատվածներից՝ ա) գլխիկից, բ) բռնակից, գ) խաչարդից: Գլխիկը դաստակի վերնամասի լայնացումն է: Դաստակը բռնելիս այն միշտ դուրս է մնում զինակրի ավից և նպաստում է դաշույնի շեղքը պատյանից (մաև հակառակորդի մարմնից) հեշտ հետ հանելուն: Երջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի մոտ գլխիկն ունի վեց դրսևորում՝ ա) հովհարածև, բ) շրջանածև, գ) մահիկածև, դ) կորնթարդ, ե) շեղանկյունածև, զ) թամբածև (աղ. 1, նկ. 2): Բռնակը գլխիկի և խաչարդի միջև ընկած տարածությունն է, դաստակի այն հատվածը, ուր մտնում է զինակրի ավիը: Այն ունի երկու հիմնական դրսևորում՝ ա) ուղիղ-հարթ, բ) ուղիղ-մատնեքավոր (աղ.1, նկ. 3)* : Խաչարդը (օտարալեզու գրականության մեջ հաճախ կոչվում է «ռիկաստ») դաստակի ստորին հատվածն է և, ընկած լինելով բռնակի ու շեղքի միջնամասում, պահպանում է ավիը շեղքի սայրերից: Քննարկվող դաշույնների ու սրերի մոտ այն հանդիպում է ութ ձևերով՝ ա) ուղղանկյունածև, բ) զանգվածեղ, գ) ներձկված, դ) սեղանածև, ե) եղանածև, զ) շրիշակավոր (ձողածև), է) եղջյուրավոր, ը) պայտածև (աղ. 1, նկ. 4): Եղջյուր ունի երեք դրսևորում՝ ա) հավասարաչափ նեղացող (տերևածև), բ) գեղարդածև, գ) կեռ (աղ.1, նկ. 5): Երջանակավոր դաստակով սրերի ու դաշույնների համար անխտիր է բռնակի և շեղքի առկայությունը: Գլխիկը և խաչարդը վերոհիշյալ զենքի տարբեր օրինակներում կարող են արտահայտված լինել կամ բացակայել: Քննարկվող զենքի բավական կատարյալ ձևերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այն, ըստ ամենայնի, ավելի վաղ ժամանակներում տարածված, համեմատաբար պարզ զինատեսակից կարող է ձևավորված լինել: Այս առումով, մեզ հավանական է թվում, այդ վաղ օրինակը համարել վաղբրոնզեդարյան պոչուկավոր դաշույնը, որի պոչուկի աստիճանական լայնացման ու երիզավորման շնորհիվ կարող էր ձևավորվել խնդրո առարկա զինատեսակը: Այս ենթադրությանը, թերևս, կարելի է հանգել, վաղբրոնզեդարյան պոչուկավոր դաշույնների մոտ, պոչուկների աստիճանական ձևափոխումներն ուսումնասիրելիս (աղ. 2, նկ. 1-37):

Երջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի նշված հատվածների (գլխիկ, բռնակ, խաչարդ, շեղք) տարբեր համադրումներով, այդ թվում մաև նրանց մի մասի (գլխիկ, խաչարդ) առկայությամբ կամ բացակայությամբ, կազմվում են այս զինատեսակի ենթախմբերը: Չեքի տակ եղած հնագիտական նյութը մեզ հնարավորություն է ընձեռել շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի խմբում, ըստ կառուցվածքային առանձնահատկությունների զանազանել երեք ենթախմբեր: Պայմանականորեն դրանք կարելի է ներկայացնել քննարկվող զինատեսակը կազմող վերոհիշյալ հատվածների հետևյալ համադրությամբ.

1-ին ենթախումբ. - բռնակ + շեղք

2-րդ ենթախումբ. - բռնակ + խաչարդ + շեղք

* Անհարկի կրկնություններից և ավելորդ բառակապակցություններից խուսափելու նպատակով բռնակի տեսակը ներկայացնող «ուղիղ-հարթ» և «ուղիղ-մատնեքավոր» տերմինների վտխարեն տեքստում կիրառվել են մաև վերջիններից համառոտագրված «հարթ» և «մատնեքավոր» բնորոշումները:

3-րդ ենթախումբ. - գլխիկ + բռնակ + խաչարդ + շեղք:

Տեսականորեն առաջին և երկրորդ ենթախմբերի միջև կարելի է ենթադրել ևս մեկ ենթախմբի գոյությունը: Այն պետք է ունենա գլխիկ + բռնակ + շեղք սխեմա և դատելով ոչ բոլոր հատվածների առկայության փաստից (բացակայում է խաչարդը) պետք է որ վերաբերի քննարկվող զինատեսակի առավել վաղ թվագրվող (թերևս մ.թ.ա. 3-2-րդ հազ. սահմանագիծ) օրինակներին: Մեր այս ենթադրությունն առայժմ թեական է, քանի որ ձեռքի տակ եղած հնագիտական նյութը դեռևս հնարավորություն չի տալիս փաստագրել այն: Շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի երեք ենթախմբերում առանձնացված նմուշները՝ գլխիկի, բռնակի, խաչարդի և շեղքի վերը թվարկված դրսևորումների բազմազան համադրությունների շնորհիվ հանդես են բերում ներենթախմբային ուշագրավ տարբերակներ: Ստորև քննության են առնվում ենթախմբերի մեջ առանձնացվող տարբերակների բոլոր առկա դրսևորումները:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱԽՈՒՄԲ

Այս ենթախումբը կազմող դաշույնների կառուցվածքային ձևերը պայմանավորված են դաստակի հատվածներից մեկի (բռնակ) և շեղքի առկայությամբ: Ըստ որում նշված հատվածների թվարկումն արդեն իսկ հուշում է ձևավորվող շրջանակավոր դաստակով զենքի նախնական օրինակների մասին, որոնց վրա դեռևս առանձնացված չեն գլխիկն ու խաչարդը, իսկ բռնակը փաստորեն նույնանում է դաստակի հետ: Այս տարբերակին վերաբերող դաշույնները սակավաթիվ են (սրեր ընդհանրապես չկան) և ըստ կառուցվածքային առանձնահատկությունների բաժանվում են երկու տարբերակների:

Առաջին տարբերակ (աղ. 2, նկ. 38-42) - Այս տարբերակին պատկանող դաշույններն ունեն երիզներով օժտված ուղիղ-հարթ դաստակ-բռնակ և հավասարաչափ նեղացող կողերով ու սուր ծայրով շեղք: Դաշույնների երկարությունը 21-44 սմ է, իսկ դաստակ-բռնակը կազմում է զենքի երկարության մոտ 1/3-ը: Շեղքերը հատույթում թույլ ձվաձիթ են, հիմնականում զուրկ կենտրոնական ողից կամ խորադիր ակոսներից: Հայտնի են նրանք Միրիա-Պաղեստինյան աշխարհի (Ռեզարիթ, Բիրլոս) հնագիտական հուշարձաններից և թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծով (մ.թ.ա. 21-19-րդ դդ.) (Schaeffer C. 1948, էջ 13, 26, 59-60, 414, աղ. 45/Ս, 49/4, 61/ Q: Dunand M. 1926-1932, էջ 153-161: Bonnet H. 1926, էջ 65-69, նկ. 25/բ): Այս տարբերակին վերաբերող այլ դաշույններ Հին Արևելքի մյուս շրջաններից մեզ հայտնի չեն:

Երկրորդ տարբերակ (աղ. 2, նկ. 43) - Այս տարբերակն առայժմ ներկայացված է մեկ օրինակով: Այն պատահական գտածո է Միրիա-Պաղեստինյան աշխարհից և ըստ Հ. Բոննեի, վերաբերում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբին (Bonnet H. 1926, էջ 65-66, նկ. 25/բ): Այդ թվագրումը հաստատում են նաև զենքի արխաիկ ձևերը (մասնավորապես գլխիկի և խաչարդի բացակայությունը): Դաշույնն ունի երիզներով օժտված մատնեքավոր դաստակ-բռնակ և հավասարաչափ նեղացող կողերով ու սուր ծայրով շեղք: Դաստակը կազմում է զենքի երկարության մոտ 1/3-ը, իսկ շեղքը զուրկ է կենտրոնական ողից և խորադիր ակոսներից: Հին Արևելքի մյուս

շրջաններում, որքան մեզ հայտնի է, այս տարբերակին վերաբերող այլ դաշույններ առայժմ վկայված չեն:

Այսպիսով, եթե իմի բերենք շրջանակավոր դաշույնների ու սրերի առաջին ենթախմբին վերաբերող շարադրանքը, կարելի է պնդել, որ դրանք Հին Արևելքում հանդես են գալիս մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծին և բացառապես վկայված են Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՆԹԱԽՈՒՄԸ

Այս ենթախումբը կազմող դաշույնների ու սրերի կառուցվածքային ձևերը պայմանավորված են դաստակի երկու հատվածների (բռնակ, խաչարդ) և շեղքի առկայությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրն այս ենթախմբում ունի հետևյալ դրսևորումները.

1. Բռնակ - ա) ուղիղ-հարթ, բ) ուղիղ-մատնեքավոր
2. Խաչարդ - ա) ուղղանկյունաձև, բ) եղանաձև, գ) շրիշակավոր (ձողաձև)

3. Շեղք - ա) հավասարաչափ նեղացող (տերևաձև), բ) կետ

Նշված դրսևորումները պայմանավորում են շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի երկրորդ ենթախմբի հինգ տարբերակները:

Առաջին տարբերակ (աղ. 3, նկ. 1-15) - Այս տարբերակը կազմում են ուղիղ-հարթ բռնակով, եղանաձև խաչարդով, հավասարաչափ նեղացող իրան և սուր կամ կլորավուն ծայր ունեցող շեղքով դաշույններն ու վաղակները (կարճ սրեր): Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում այս տարբերակին վերաբերող զենքը հանդիպում է Չազար-բազարի (Schaeffer C. 1948, աղ. 81/1), Գազայի (Schaeffer C. 1948, աղ. 126/22), Ուզարիթի (Ռաս-Շամրա, քիվ 13 հյուքսոսյան դամբարան) (Sandars N. 1961, էջ 18, նկ. 18/4), Թել-Աչանայի (Ալալիս՝ 7-րդ հորիզոն) (Sandars N. 1961, էջ 18/3) և Գեզերի (Schaeffer C. 1948, աղ. 158, նկ. 14) հնագիտական հուշարձաններից (աղ. 3, նկ. 1-3, 6, 8): Ըստ Կ. Շեֆերի Չազար-բազարի դաշույնը թվագրվում է մ.թ.ա. 20-18-րդ դարերով (աղ. 20), իսկ Գազայի և Ուզարիթի դաշույնները, որ հայտնաբերվել են հյուքսոսյան դամբարաններից՝ մ.թ.ա. 18-16-րդ դարերով: Մյուս օրինակները Ն. Սանդարսը վերագրում է մ.թ.ա. 16-15-րդ դարերին: Մոտավորապես այդպիսի թվագրություն ունի նաև Գեզերից հայտնաբերված օրինակը (աղ. 22, նկ. 2): Չենքի երկարությունը 33-60 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է ողջ երկարության 1/3-1/7-ը: Շեղքերը հատույթում հիմնականում ձվաձև են (Թել-Աչանայինը միայն՝ շեղանկյունաձև է) և զուրկ կենտրոնական ողից ու խորադիր ակոսներից:

Հաջորդ տարածաշրջանն, ուր հանդիպում է այս տարբերակին վերաբերող զենք, Էգեյան աշխարհն է (աղ. 3, նկ. 4, 5, 7, 9, 10): Այն հայտնաբերվել է Միքենե (Պելոպոնես՝ դամբարան 6), (Sandars N. 1961, աղ. 18/5, 19/2: Anati E 1968, էջ 70, նկ. 35), Ազիա-Թրիադա (Կրետե), (Sandars N. 1961, աղ. 18/1), Զոմեյրոս (Կիկլադյան կղզիներ), (Sandars N. 1961, աղ. 19/6) բնակավայրերի հնագիտական համալիրներից և, ըստ Ն. Սանդարսի, վերաբերում են մ.թ.ա. 16-15-րդ դարերին: Դաշույնների ու սրերի երկարությունը 38-58 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/4-1/5-ը: Շեղքերը հատույթում ձվաձև են կամ շեղանկյունաձև և հիմնականում օժտված են կենտրոնական ողով: Ամենայն հավանականությամբ Էգեյան դաշույնների ու

սրերի քննարկվող օրինակները նախատիպեր են հանդիսացել կենտրոնական Եվրոպայի և մասնավորապես Հունգարիայի (Դյոզե, Շագհեդ, Վայյա, Ֆինկե) մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի բրոնզե դաշույնների ու սրերի համար (աղ. 3, նկ. 12-15):

Նույն տարբերակին վերաբերող մեկ սուր հայտնաբերվել է Փոքր Ասիայում (Իզմիր) (Sandars N. 1961, նկ. 19/7) և թվագրվում է մ.թ.ա. 16-15-րդ դարերով (աղ. 3, նկ. 11): Սրի երկարությունը 67,5 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/7-ը: Շեղբը հատույթում ձվածիր է՝ օժտված կենտրոնական ողերով: Հին Արևելքի մյուս շրջաններում այս տարբերակին վերաբերող զինատեսակ չի հանդիպում:

Երկրորդ տարբերակ (աղ. 4, նկ. 1-16) - Այս տարբերակի դաշույններին (սրեր չկան) բնորոշ են ուղիղ-հարթ բռնակը, շրիշակավոր (ձողածև) խաչարդը և հավասարաչափ նեղացող կողերով և սուր կամ եռանկյունաձև վերջավորությամբ շեղբը: Նման դաշույնները հանդիպում են բացառապես Հայկական լեռնաշխարհում: Հայտնաբերվել են նրանք Գավառի (Նոր Բայազետ), Լճաշենի, Ներքին Գետաշենի (աղ. 52), Նորատուսի, Բջնիի, Դիլիջանի, Վանաձորի, Իջևանի, Գոլովինոյի, Ալավերդու, Առաջաձորի (Արցախ), ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջանների (ներկայիս Ադրբեջանի արևմտյան հատված)՝ Շամխոր, Չովդար, Ելիզավետպոլ (Գանձակ), Կարա-բուլաղ (դամբարան 88) բնակավայրերի հնագիտական հուշարձաններից (Ивановский А. 1911, աղ. 7, նկ. 5: Լալայան Ե. 1931, էջ 156-158, նկ. 110: Մնացականյան Հ. 1959, էջ 11, նկ. 3: Կարապետյան Լ., Շահինյան Ա. 1961, էջ 72, նկ. 4: Есаян С. 1966, էջ 74, աղ. 12, նկ. 6: Եսայան Ա., Հովհաննիսյան Հ. 1969, էջ 47, աղ. 20, նկ. 1,2: Խանգաղյան Է. 1979, էջ 99-101, աղ. 23, նկ. 2, 5, 7, 9, 11, աղ. 24, նկ. 2, 4, 7, 11): Թվարկած դաշույնների զգալի մասը պատահական գտածոներ են: Հնագիտական փակ համալիրներից հայտնաբերվածները (Լճաշեն, Դիլիջան, Կարա-բուլաղ, Ներքին Գետաշեն, Նորատուս) ուսումնասիրողներին հնարավորություն են տվել դաշույնների այս տարբերակը թվագրել մ.թ.ա. 14-12-րդ դարերով (Жачатрян Т. 1975, էջ 16: Խանգաղյան Է. 1979, էջ 99: Փիլիպոսյան Ա. 1991, էջ 30-32: Хнкикян О. 1993, էջ 107-114, աղ. II): Այս թվագրումն անուղղակի կերպով հաստատում են նաև նշված տարբերակի որոշ դաշույնների շեղբերին պահպանված սեպածև (եռանկյունաձև) նախշազաբղերը: Մեր կարծիքով այդ երևույթը կապված է Առաջավոր Ասիայի մի շարք շրջաններում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից բավական տարածում ունեցող դաշույնների ու սրերի վերնամասն անվանակիր - նվիրատվական սեպագիր տեքստերով զարդարելու ավանդույթի հետ: Ըստ ամենայնի, տուրք տալով առաջավորասիական զինագործության այս նորույթին (թեև, հաճախ նույնիսկ, չհասկանալով սեպագրի բուն իմաստը), Հայկական լեռնաշխարհի զինագործ վարպետները ևս իրենց արտադրանքը փորձել են զարդարել նմանատիպ փորագրություններով (այդ երևույթը նկատվում է նաև խեցեգործության մեջ): Այս տարբերակի զենքի Հայկական լեռնաշխարհում տարածված լինելն ու նրա տեղական արտադրության փաստը հաստատում է նաև Կապանի մոտակայքից հայտնաբերված նմանատիպ դաշույնի քարե կաղապարը (Караханян Г., Азизбекян О. 1981, էջ 75-77) (աղ. 69): Դաշույնների երկարությունը 26-35 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում հիմնականում շեղանկյուն են, միշտ օժտված կենտրոնական ողերով: Առաջավոր Ասիայի

(նաև Հին Արևելքի) մյուս շրջաններում այս տարբերակին վերաբերող դաշույններ չեն հանդիպում:

Երրորդ տառոտեղակ (աղ. 5, նկ. 1-14) - Այն կազմում են հարթ բռնակով, ուղղանկյունաձև խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղքով դաշույններն ու սրերը: Սրանց վաղագույն օրինակների պատկերները թերևս հանդիպում են Եգիպտոսի 5-րդ և 6-րդ հարստությունների ժամանակաշրջանով (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջ) թվագրվող արձանների վրա (աղ. 5, նկ. 1-2): Ութ թեև նրանք միայն դաստակի մասով են երևում և ընդհանուր կառուցվածքի առումով հավաստի չեն կարող համարվել, այնուամենայնիվ, մենք նպատակահարմար գտանք վերջիններս ընդգրկել մեր դասակարգման մեջ, հաշվի առնելով դաստակների շրջանակավոր կառուցվածքն ընդգծող որոշ մանրամասների առկայությունը (Saleh M., Sourouzian H. 1987, նկ. 48/1, նկ. 55):

Այս տարբերակին վերաբերող դաշույնների բրոնզե օրինակները հայտնի են նաև Իրանական սարահարթից և թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերով (BMQ 1929, աղ. B, նկ. 1, 2; Moorey P. 1971, նկ. 51; Πορρεβοβα Μ. 1977, էջ 55, աղ. 7, նկ. 5; Medvedskaya I. 1982, աղ. 10, նկ. 2): Դաշույնների երկարությունը 32-34 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղքերը հատույթում թույլ ձվաձիգ են՝ զուրկ կենտրոնական ողից և խորադիր ակոսներից (աղ. 5, նկ. 3-5): Այս տարբերակի դաշույնները Իրանական սարահարթում լայն տարածում չստացան (հայտնի է միայն երեք օրինակ): Ժամանակագրական որոշ ընդհատումից հետո (շուրջ 300 տարի) նույն տարբերակի երկմետաղյա նմուշները տարածվում են Հայկական լեռնաշխարհում (աղ. 5, նկ. 6-13): Ըստ որում, ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ նրանք շրջանակավոր կառուցվածքը ստացել են երկաթակուռ բռնակի և խաչարդի վրա բրոնզե երիզների ամրացման ճանապարհով: Միայն հատուկեմտ դաշույններ գուտ երկաթակուռ կառուցվածք ունեն: Հայաստանյան օրինակները Վանտոսայի թագավորության զինագործական արհեստանոցի արտադրանք են: Նրանք հանդիպում են Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական (Երևան, Էջմիածին, Կարմիր բլուր, Վան) և հյուսիսային (Մուսիերի) շրջանների, ինչպես նաև Հարավային Անդրկովկասի (Մամբավրո) հնագիտական համաժամանակյա հուշարձաններից և հստակ թվագրվում մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերով (Плоторовский Б. 1959, նկ. 6; Πορρεβοβα Μ. 1984, էջ 49-58, աղ. 1, նկ. 17, 18, 20, 21; Wartke R.-B. 1991, էջ 325, նկ. 1; Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А. 1991, էջ 8-9, աղ. 10, նկ. 1, 2): Հայաստանյան դաշույնների ու սրերի երկարությունը 32-72 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/4-1/6-ը: Հիմնական մասի շեղքերը չեն պահպանվել: Պահպանվածները հատույթում ձվաձիգ են, օժտված կենտրոնական ողերով:

Չորրորդ տարբերակ (աղ. 5, նկ. 15-21) - Այս տարբերակի զենքը հիմնականում կրկնելով նախորդ տարբերակի ձևերը, տարբերվում է վերջինից միայն բռնակի մատնեքավոր կառուցվածքով: Սրանք ևս երկմետաղյա (երկաթե բռնակն ու խաչարդը օժտված են բրոնզե կամ արծաթե երիզներով) կամ երկաթակուռ օրինակներ են, դարձյալ պատկանում են Վանտոսայի թագավորության զինագործական արհեստանոցին և թվագրվում մ.թ.ա. 9-7-րդ դարերով: Սրերից մեկը հայտնաբերվել է Կարմիր բլուրի պեղումներից, իսկ երկուսը պատահական գտածոներ են Արևմտյան Հայաստանից ու պահվում են Բեռլինի և Փարիզի թանգարաններում (Плоторовский Б. 1959, էջ 163, նկ. 25; Wartke R.-B. 1991, էջ 322-331, նկ. 5, 6): Նմանատիպ չորս խիստ վատ

պահպանված սրեր (շեղբերը չկան) հանդիպում են Հարավայրին Անդրկովկասում (Սցխեթ, Սամքավրո) (Каландадзе А. 1980, էջ 109, նկ. 759, 762; Πορρεβοва М. 1984, էջ 49-58, ադ. 1, նկ. 13): Չենքի երկարությունն, ըստ հայաստանյան օրինակների, հասնում է մինչև 70 սմ-ի, իսկ դաստակը կազմում է նրա 1/6-ը: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ վերջիններս սերում են Վանտոսայի թագավորությանը վերաբերող հուշարձաններից, հնագիտական գրականության մեջ վերջին երկու տարբերակները միասին երբեմն անվանում են նաև «ուրարտական տիպ»:

Հինգերորդ տարբերակ (ադ. 4, նկ. 17-22) - Այս տարբերակին բնորոշ են հարթ բռնակը, ուղղանկյունաձև նեղ խաչարդը և կեռ շեղբը: Չենքը պատրաստված է երկաթից: Նման չորս դաշույններ (կարող են նաև դանակներ կոչվել) հայտնի են Վանի (Թոփրախ-կալե), Կարմիր բլուրի, Մասունիկի (դամբարան 17) և Նորատուսի (դամբարան 18) պեղումներից և հստակ թվագրվում են մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերով (Пшотровский Б. 1944, էջ 83-85, նկ. 47): Նույն տարբերակին պատկանող երկաթե դաշույն և կարճ սուր (վաղակ) հանդիպում են նաև Անդրկովկասում (Վրաստանի Ռ-կինիս Կալո հնավայրի թիվ 3 և թիվ 10 դամբարաններ) և դարձյալ թվագրվում են մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերով (Кобандадзе А. 1978, էջ 71-73, ադ. 11, նկ. 20, ադ. 21, նկ. 115): Չենքի երկարությունը տատանվում է 19-49 սմ-ի միջև, իսկ դաստակը կազմում է նրա 1/2 - 1/4-ը: Առաջավոր Ասիայի մյուս շրջաններում այս տարբերակին պատկանող օրինակներ, ըստ մեր տվյալների, չկան:

Եթե ամփոփելու լինենք շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի երկրորդ ենթախմբին վերաբերող շարադրանքը, կարելի է հիմնավորել, որ այս ենթախմբին վերաբերող առաջին օրինակները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծին Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում և Եգիպտոսում: Վերջինում նրանք լայն տարածում չեն ստանում, իսկ Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում շարունակվում են կիրառվել մինչև մ.թ.ա. 14 - 13-րդ դարերը: Հայկական լեռնաշխարհում այս ենթախմբի զենքը լայն տարածում է ստանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից և գոյատևում մինչև մ.թ.ա. 13-րդ դարի վերջը: Ժամանակագրական որոշ ընդհատումից հետո (մոտ 300-400 տարի), ամենայն հավանականությամբ, Վանտոսայի թագավորության զինագործական արհեստանոցների շնորհիվ՝ Հայկական լեռնաշխարհում սկսում են գործածվել նույն տարբերակի երկմետաղյա կամ երկաթակառ օրինակներ: Այս ենթախմբի դաշույնատեսակներն այդպես էլ ընդունելություն չեն գտնում Փոքր Ասիայում, Հյուսիսային Կովկասում և Իրանական սարահարթում:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՆԹԱԽՈՒՄԲ

Այս ենթախումբը կազմող դաշույնների ու սրերի կառուցվածքային առանձնահատկությունները պայմանավորված են դաստակի երեք հատվածների (գլխիկ, բռնակ, խաչարդ) և շեղբի առկայությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրն այս ենթախմբում ունի հետևյալ դրսևորումները.

1. Գլխիկ - ա) հովհարածև, բ) շրջանածև, գ) մահիկածև, դ) կորնթարդ, ե) շեղանկյունածև, զ) թամբածև
2. Բռնակ - ա) ուղիղ-հարթ, բ) ուղիղ-մատնեքավոր

3. Խաչարդ - ա) ուղղանկյունաձև, բ) գանգվածեղ-քառակուսաձև, գ) ներճկված, դ) սեղանաձև, ե) եղանաձև, զ) շրիշակավոր (ձողաձև), է) եղջյուրավոր, ը) պայտաձև

4. Շեղք - ա) հավասարաչափ նեղացող (տերևաձև), բ) գեղարդաձև, գ) կեռ:

Դաստակի և շեղքի թվարկված դրսևորումների տարբեր համադրություններով էլ պայմանավորված են այս ենթախմբի տարբերակները:

Առաջին տարբերակ (աղ. 6, նկ. 1-29) - Այս տարբերակը կազմում են հովհարաձև գլխիկով, հարթ, վերին ու ստորին ծայրերում քիչ լայնացող բռնակով, թույլ արտահայտված նեղ սեղանաձև խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող (տերևաձև) շեղքով դաշույնները (սրերը հազվադեպ են): Նրանց ամենավաղ օրինակները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում (ՌՒգարիթ) և շարունակում գոյատևել մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերը (ՌՒգարիթ, Մեզիդո, Գազա, Նուզի, Չազար-բուզար, Թել-Ֆարա) (Schaeffer C. 1948, աղ. 44/4, 45/Մ, 49/3, 130/2, 141/Ա: Petrie F. 1912, աղ. 32, նկ. 30: Starr R. 1939, աղ. 125: Maxwell-Hislop K. 1970, էջ 165-166, աղ. 32-ա: Пиррецова М. 1962, էջ 14, աղ. 4/6, 4/7, 4/15: Benzi M. 1992, էջ 164, նկ. 7: Maxwell-Hislop K. 1946, էջ 34): Բոլոր դաշույններն էլ բրոնզից են: Այս տարբերակին պատկանող դաշույնների շարքին է փորձել դասել նաև Մարիից հայտնաբերված և Համմուրաբիի ժամանակաշրջանով թվագրվող որմնանկարում պատկերված գեներ Կ. Մաքսուել-Հիսլոպը, հիմք ունենալով միայն մի դետալ՝ սեղանաձև խաչարդի առկայությունը, որն, անկասկած, ոչ բավարար պայման է նման եզրահանգման համար:

Սիրիա-Պաղեստինյան դաշույնների երկարությունը տատանվում է 32-37 սմ-ի միջև, իսկ դաստակը կազմում է գեների ողջ երկարության 1/3-ը: Շեղքերը հիմնականում հատույթում թույլ ձվածիր են՝ զուրկ կենտրոնական ողից և/կամ խորադիր ակոսներից:

Եզիպտոսում հանդիպում են այս տարբերակին պատկանող ընդամենը երկու դաշույն: Դրանցից մեկը պատահական գտածո է, ըստ Հ.Բոննեի վերաբերում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդին և կապված է հյուսիսից կատարված ներխուժման փաստի հետ (Bonnet H. 1926, էջ 65, նկ. 24/б): Մյուս օրինակը դարձյալ պատահական գտածո է և թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով: Անշուշտ Հ.Բոննեի թվագրումները մոտավոր են ու պայմանական, քանի որ քննարկվող նյութին ուղեկցող հնագիտական համալիրները բացակայում են: Կարելի է հաստատապես ասել, որ այս տարբերակի դաշույնները (ընդհանրապես շրջանակավոր դաստակով գեներ) բնորոշ չեն Եզիպտոսին և տարածում չեն գտնում այնտեղ: Հ.Բոննեի մոտ եզիպտական դաշույնների չափսերը նշված չեն: Ըստ գծանկարի դաստակը կազմում է գեների ողջ երկարության 1/3-ը: Շեղքերը հարթ են, զուրկ կենտրոնական ողից և խորադիր ակոսներից:

Հաջորդ տարածաշրջանը, որտեղ հանդիպում է այս տարբերակին վերաբերող գեներ, Հայկական լեռնաշխարհն է ու նրան հարող տարածքները (աղ. 7, նկ. 11-17, 29-34, աղ. 23, աղ. 28, աղ. 33): Դրանցից վեցը Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններից են (Ֆրանգանոց, Ջուղա, Սևան, Կանաչուտ, Շիրակավան), իսկ մեկը՝ Հարավային Անդրկովկասից (Կախեթիա՝ Չենո-Բողբե դամբանաբլուր 5) շրջաններից են (Есаян С. 1966, էջ 87, նկ. 4/2: Алиев В. 1968, էջ 81: Пицхелаური К. 1979, էջ 79-82, աղ. 7): Հայաստանից և Անդրկովկասից հայտնաբերված քննարկվող տարբերակի

դաշույնների թվագրության գործում առանձնակի դեր ունեն Սևանի թիվ 18 դամբարանից (աղ. 31)⁷ և Կախեթիայի Ջենո-Բողբե հնավայրի թիվ 5 դամբարանաբլուրից (աղ. 29) պեղված օրինակները: Վերջիններին ուղեկցող հնագիտական նյութերը թույլ են տալիս համալիրները թվագրել մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով: Ըստ Ս.Եսայանի Ֆրանգանոցի բրոնզե դաշույնը վերաբերում է մ.թ.ա. 15-րդ դարին, իսկ Ջուղայի երկու դաշույնները Վ. Ալիևը վերագրում է մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերին: Թվագրում, որի հետ չի կարելի համաձայնել, նկատի ունենալով դաշույնների ուշբրոնզեդարյան ընդգծված հատկանիշներն ու 12-11-րդ դարերի հնագիտական համալիրներում նմանօրինակ զենքի իսպառ բացակայությունը: Շիրակավանի թիվ 35 դամբարանից հայտնաբերված երկաթե դաշույնը (պեղող հնագետներ Ռ. Թորոսյան, Լ. Պետրոսյան, Օ. Խնկիկյան), որ ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութի վերաբերում է 8-7-րդ դարերին, վկայում է Հայկական լեռնաշխարհում այս տարբերակի զենքի երկար օգտագործման մասին: Նշված դաշույնների երկարությունը 28-41,5 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի ողջ երկարության 1/3-1/4-ը: Շեղբերը հատույթում ձվաձիգ են, օժտված կենտրոնական ողերով և խորադիր ակոսներով:

Այս տարբերակին վերաբերող կովկասյան օրինակները հայտնի են Կվասատալի, Գարի և Թլի հնագիտական հուշարձաններից և, ըստ մասնագետների, թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդով (Курфтин Б. 1949, էջ 223, աղ. 9, նկ. 3, աղ. 29, նկ. 7: Техов Б. 1977, էջ 105-106, նկ. 89/5: Пицхелаури К. 1965, էջ 132, աղ. 19, նկ. 1: Крупнов Е. 1951, էջ 68: Крупнов Е. 1958, էջ 106: Пицхелаури К. 1959, էջ 104: Крупнов Е. 1960, էջ 749-751): Թլիից հայտնաբերված դաշույնն այս տարբերակի մեջ կարելի է ներգրավել որոշ վերապահումով, նկատի ունենալով դաստակի արտաքին կողմի անսովոր գծագրությունը: Նրանց երկարությունը 27-55 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի երկարության 1/3-1/5-ը: Շեղբերը հատույթում ձվաձիգ են, երբեմն օժտված կենտրոնական ողով:

Նշված տարբերակին վերաբերող բրոնզե չորս դաշույններ հայտնի են Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան շրջաններից (Լուրիստան, Թալիշ): Դրանցից երկուսը պատահական գտածոներ են և Ռ. Դյուսոյի ու Կ. Շեֆերի կարծիքով վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին (Dussaud R. 1938, աղ. 55: Schaeffer C. 1948, աղ. 217/1): Հաջորդ երկուսը հայտնաբերվել են Լ. Վանդեն Բերգեի կողմից Լուրիստանի Կութալ-ի Գուլգուլ դամբարանադաշտի թիվ 3 դամբարանի պեղման ժամանակ և, ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութի, թվագրում են մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերով (Vanden Berghe L. 1973, էջ 25, նկ. 3, 6): Դաշույնների երկարությունը 32-36 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի երկարության 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում ձգված վեցանկյան տեսք ունեն և օժտված են կենտրոնական ողով:

Վերջին տարածաշրջանն, ուր հանդիպում է այս տարբերակին վերաբերող զենք, Արաբական թերակղզու հարավ-արևելյան հատվածն է: Այստեղ հայտնի են նմանատիպ բրոնզե երեք դաշույններ Դուբայից և Ալ-

* Պեղող հնագետ Հ. Մնացականյանը այս դամբարանի նյութը ՀՊՊԹ-ի բաժնենմատյանում սխալմամբ գրանցել է թիվ 18, 19 և 20 դամբարանների տակ: Իրականում նշված երեք դամբարաններում, ըստ բաժնենմատյանի, առանձնացված խեցանոթների բեկորներում հանդիպում են նույն անոթին պատկանող կտորներ, ինչը վկայում է նրանց նույն դամբարանին պատկանելու հանգամանքը:

Այնից, որոնք Պ. Լոմբարդի կարծիքով վերաբերում են մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակների սահմանագծին (Lombard P. 1981, աղ. 1, նկ. B, աղ. 2, նկ. A, B): Դաշույնների երկարությունը 25-31 սմ է, դաստակը կազմում է նրա 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում թույլ ձվածիր են, գուրկ կենտրոնական ողից:

Այսպիսով, շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի երրորդ ենթախմբի առաջին տարբերակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջինս լայն ընդգրկում ունի և հանդիպում է Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհի, Հյուսիս-արևելյան Աֆրիկայի, Հայկական լեռնաշխարհի, Կովկասի, Իրանական սարահարթի և Արաբական թերակղզու հնագիտական հուշարձաններում: Ըստ որում, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբի վաղագույն օրինակները հանդիպում են միայն Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում: Առաջավոր Ասիայի (նաև Հին Արևելքի) մյուս շրջաններում այն տարածում է ստանում հիմնականում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից:

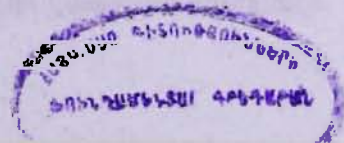
Երկրորդ տարբերակ (աղ. 7, նկ. 1-34, աղ. 8, նկ. 1-33, աղ. 17, նկ. 1): Այս տարբերակը կազմում են հովհարածև գլխիկով, հարթ՝ վերին ու ստորին ծայրերում աստիճանաբար լայնացող բռնակով, ընդգծված ուղղանկյունաձև խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղբով դաշույններն ու սրերը: Առաջին տարբերակից ունեցած հիմնական տարբերությունը խաչարդի ընդգծված ուղղանկյուն կառուցվածքն է և նրա վրա երբեմն առկա կիսակլոր թևիկները: Այս տարբերակին պատկանող զենքի վաղագույն օրինակները հանդիպում են Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում և թվագրում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներով: Այստեղ նրանք լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի միջնամասում (աղ. 21, նկ. 4), իսկ կիրառությունից դուրս են գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին (Schaeffer C. 1948, աղ. 44/5, 44/6, 95/6: Godard A. 1962, էջ 14: Πορρεβοβα M. 1965, աղ. 4, նկ. 3, 4, 5, 8, 9, 11, 12: Herzfeld E. 1941, էջ 133: Πορρεβοβα M. 1977, էջ 39-40): Դաշույնների երկարությունը 32-42 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի երկարության 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում թույլ ձվածիր են, հիմնականում գուրկ կենտրոնական ողերից:

Հայկական լեռնաշխարհում այս տարբերակի բրոնզե դաշույնները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդին: Դրա լավագույն օրինակը Կարմիր Վանքի ավիրված դամբարանաշերտից հայտնաբերված դաշույնն է, որ Հ. Մարտիրոսյանի կողմից թվագրվում է մ.թ.ա. 18-17-րդ դարերով (աղ. 23): Մեր կարծիքով, թերևս, նույն ժամանակաշրջանով պիտի թվագրվի նաև Էջմիածնի նախկին թանգարանի նմանատիպ դաշույնը (ՀՊՊԹ 712/4): Այդ են մատնանշում դաշույնի փոքր չափերը և ձգված օվալի տեսք ունեցող, հավասարաչափ նեղացող շեղբը: Այս տարբերակի զենքը Հայկական լեռնաշխարհում և Անդրկովկասում առավել տարածում է ստանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի միջնամասում (Էջմիածին, Արթիկ, Սասունիկ, Հոռոմ, Ձեմո-Բողբե), իսկ նույն զենքի երկաթից պատրաստված օրինակները (Էջմիածին, Մոսիերի, Կարմիր բլուր, Բերքաբեր, Նորուտոա) շարունակում են գործածվել նաև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի առաջին քառորդին (Спицын А. 1909, էջ 11, նկ. 31: Крупнов Е. 1951, էջ 66-68, նկ. 25: Мартиросян А. 1964, էջ 50, նկ. 20/16, էջ 230, նկ. 89/1, 2: Есаян С 1966, էջ 70-73, աղ. 12, նկ. 1, 2: Хачатрян Т. 1963, էջ 52, նկ. 6: Хачатрян Т. 1975, էջ 114-115, նկ. 69: Խնկիկյան Օ. 1977, էջ 33, աղ. 5, նկ. 3, Пиотровский Б. 1959, էջ 100: Алиев В. 1973, էջ 170: Πορρεβοβα M. 1965, էջ 18: Πορρεβοβα M. 1971, էջ 91: Πορρεβοβα M.

1971a, էջ 252-262: Пицхелаури К. 1979, էջ 79-82, աղ. 1, նկ. 1: Փիլիպոսյան Ա. 1983, էջ 9-10): Թերևս հայաստանյան զինագործական արհեստանոցների արտադրանք են նաև Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի սահմանային տարածքում (ժամանակակից Ադրբեջանի հարավ-արևելյան շրջան) երբեմն հանդիպող այս տարբերակի պատահական գտածոները (Джафарзаде И. 1946, էջ 34, աղ. 3, նկ. 2: Махмудов Ф. 1970, էջ 270-273, աղ. 1, նկ. 69): Չենքի երկարությունը 22,5-69 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է ողջ երկարության 1/3-1/5-ը: Բրոնզե դաշույնների շեղքերը հատույթում ձվածիր են, միշտ օժտված կենտրոնական ողով կամ խորադիր ակոսներով: Երկաթակուռ օրինակներինը՝ հատույթում շեղանկյուն են կամ թույլ ձվածիր և դարձյալ կենտրոնական ողեր ունեն շեղքի վրա:

Այս տարբերակին վերաբերող դաշույններ հայտնի են նաև Կովկասի Բոզվի, Ցխինվալի, Մտիրֆազ, Գսլիաթ, Ֆասկաու, Կումբուլթա, Մաջալիս բնակավայրերի հնագիտական հուշարձաններից (Йессен А. 1935, էջ. 162-163, նկ. 27: Крупнов Е. 1951, էջ. 66-68, նկ. 25: Сафронов Ф. 1966, էջ. 23-30: Вайдов Р. 1952, նկ. 1: Уварова П. 1900, աղ. 97, նկ. 4: Погребова М. 1962, էջ. 11, նկ. 3, 5: Техов Б. 1977, էջ. 7, նկ. 2/1, էջ. 54, նկ. 52/1): Նրանց երկարությունը հասնում է 38-42 սմ-ի, իսկ դաստակը կազմում է Չենքի ողջ երկարության 1/3-ը: Շեղքերը հատույթում ձվածիր են, հիմնականում զարդարված խորադիր ակոսներով:

Հատկապես ուշագրավ են այս տարբերակի Իրանական սարահարթից հայտնաբերված օրինակները (աղ. 8, նկ. 1-33, աղ. 36, աղ. 37, աղ. 38, աղ. 39, աղ. 40): Նրանց գերակշիռ մտոր ևս պատահական գտածոներ են և թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդի դամբարանային համալիրներից հայտնաբերված զուգահեռների (Բիթ-Սորգ, Կութալ-ի Գուլգուլ, Բարդ-ի Բալ, Թեփե Գիյան, Շամ-Շախալ), ինչպես նաև որոշ դաշույնների շեղքերի վերնամասում պահպանված սեպագիր արձանագրությունների շնորհիվ: Վերջիններս հիշատակվում են Բաբելոնում մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերում իրար հաջորդած Կասսիտական և Իսսին 2-րդ հարստության տիրակալներ Նարուդողոնոսր 1-ի (մ.թ.ա. 1126-1105թթ.), Մարդուկ-Նադին-Ախխեի (մ.թ.ա. 1100-1083թթ.), Մարդուկ-Շափիկ-Չերիի (մ.թ.ա. 1082-1070թթ.), Ադադ-Աիլա-Իդդինի (մ.թ.ա. 1069-1048թթ.) և նրանց մերձավորների անունները (BMQ 1929, աղ. 4, նկ. 2: Hutchinson R. 1934, նկ. 1: Schaeffer C. 1948, աղ. 242/40, 265/16, 265/17: Tchoga-Zanbil 1968, էջ 30, նկ. 2: Dyson R. 1964, աղ. 10, նկ. 1, 2: Moorey P. 1974, նկ. 23, Dussaud R. 1938, աղ. 54: Meek T. 1939, նկ. 1: Vanden Berghe L. 1971, էջ 18, նկ. 10/5, 6: Vanden Berghe L. 1973, էջ 24-25, նկ. 2, 4, 5, 18, 19, 27, 39, 40, 42: Vanden Berghe L. 1983, էջ 158: Vanden Berghe L. 1959, էջ 91, 274-275, աղ. 117: Medvedskaya I. 1982, էջ 70-72, աղ. 9, նկ. 1, 2, 3, 11, 12, 14, 15, 179): Ըստ որում սեպագիր տեքստերով դաշույնները հայտնաբերվել են Իրանական սարահարթի միայն արևմտյան հատվածում՝ Լուրիստանում, որն էլ Ռ. Դյուսսոյին և Ռ. Պլեյներին թույլ է տվել ենթադրել, թե Չազրոսի ցեղախմբերը գործուն մասնակցություն ունենալով Բաբելոնի ռազմական ձեռնարկումներում, դրա դիմաց որպես վարձատրություն ստացել են բաբելոնյան տիրակալների անուններով արձանագրված սպառազինություն (Dussaud R. 1938, էջ 275: Pleiner R. 1967, էջ 13): Ռ. Գիրշմանը նույնիսկ հակված է կարծելու, թե լուրիստանյան սեպագիր դաշույնները և նրանց հետ հայտնաբերված սակրերը ոչ մի կապ չունեն լուրիստանյան այն համալիրների

1889
A III

հետ, որոնցում գտնվել են: Նրա կարծիքով նշված դաշույններն ու սակրերը ծխական բնույթ ունեն և Լուրիստան են ընկել կիմերների միջոցով, վերջիններիս կողմից բաբելոնյան տաճարների թալանումից հետո (Ghirshman R. 1964, էջ 283-284): Տեսակետ, որի հետ այսօր, նկատի ունենալով ձեռքի տակ առկա հարուստ և մեծաքանակ փաստացի հնագիտական նյութը, դժվար թե կարելի է համաձայնվել: Լուրիստանյան վերոհիշյալ դաշույնների տեղական արտադրության կողմնակիցն են Պ. Զալմեյերը, Պ. Մուրին և Լ. Վանդեն Բերգեն (Calmeyer P. 1969, էջ 19-39: Moorey P. 1971: Vanden Berghe L. 1968, էջ 158-159): Այս տարբերակի իրանական զենքի երկարությունը տատանվում է 36-45 սմ-ի միջև, իսկ դաստակը կազմում է ողջ երկարության 1/3-1/4-ը: Եղբերը հատույթում ձվաձիգ են կամ ձգված վեցանկյան տեսք ունեն և հիմնականում օժտված են կենտրոնական ողով:

Նմանատիպ մեկնական դաշույններ հայտնի են նաև Միջագետքից (Նինվե) և Արաբական թերակղզուց (Դուբայ) (Layard O. 1912, էջ 338-348, նկ. 96: Lombard P. 1981, էջ 87-93, աղ. 1, նկ. D): Երկուսն էլ վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին: Դաշույններից առաջինի երկարությունը 36 սմ է, իսկ երկրորդինը՝ 30 սմ: Երկուսի մոտ էլ դաստակը կազմում է զենքի ողջ երկարության 1/3-ը: Եղբերը հատույթում թույլ ձվաձիգ են՝ բացառապես զուրկ կենտրոնական ողից: Ժամանակին փորձեր են արվել (Հ. Մարտիրոսյան, Ս. Եսայան, Մ. Պոգրեբովա, Ա. Փիլիպոսյան) այս դաշույնների շարքը դասել են նաև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբի ասսուրական բարձրաքանդակներում պատկերված քրմերի ու առասպելական էակների դաշույնները ևս, սակայն նյութի ուշադիր ուսումնասիրությունը հնարավորություն չի ընձեռում հաստատելու այդ վարկածը (բարձրաքանդակներում պատկերված զենքի տարբեր հատվածների ձևերը լավ արտահայտված չեն, որն էլ բացառում է այդ դաշույնները որոշակի խմբին դասելը) (Мартиросян А. 1964, էջ 230, նկ. 89: Есаян С. 1966, էջ 70: Погребова М. 1977, էջ 40: Budge E. 1914, աղ. 6, 8: Джафаров Г. 1984, աղ. 2, 5):

Այսպիսով, շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի երրորդ ենթախմբի երկրորդ տարբերակի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն ևս լայն տարածում ունի և հանդիպում է Միրիա-Պաղեստինյան աշխարհի, Հայկական լեռնաշխարհի, Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջանների, Միջագետքի և Արաբական թերակղզու հնագիտական հուշարձաններում: Ըստ որում ամենավաղ օրինակները վերաբերում են 2-րդ հազարամյակի սկզբներին և դարձյալ վկայված են Միրիա-Պաղեստինյան աշխարհում: Այս տարբերակի զենքի ամենավաղ տարածման շրջանը մ.թ.ա. 15-11-րդ դարերն են: Այն հիմնականում կիրառությունից դուրս է գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջում, և միայն Հայկական լեռնաշխարհում նրա երկաթակուռ որոշ օրինակներ ավանդաբար շարունակում են օգտագործվել նաև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներին:

Երրորդ տարբերակ (աղ. 9, նկ. 1-15) - Այս տարբերակին բնորոշ են հովհարաձև գլխիկով, հարթ, վերին ու ստորին հատվածներում քիչ լայնացող բռնակով, երկկողմանի ներճկված խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղքով օրինակները: Նախորդ տարբերակից այս դաշույններն առանձնանում են խաչարդի երկկողմանի ներճկումներով (փորվածքներով): Այս տարբերակի ամենավաղ օրինակները հանդիպում են Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի (Ալավերդի, Արթիկ դամբարան 3, Վերին Նավեր դամբարանաբլուր 19, Սասունիկ դամբարան 26, Կախեթիա՝ ՈՒ դարձն

դամբարան 8) հնագիտական համալիրներում (Есаян С. 1966, էջ 89, աղ. 14, նկ. 4: Хачатрян Т. 1975, էջ 178, նկ. 87/1: Хачатрян Т. 1979, էջ 110: Симосян А. 1983, էջ 93-95, նկ. 2/5: Пицхелаяри К. 1982, էջ 17-21, աղ. 21): Հայտնաբերված օրինակների մեծ մասը սերում են դամբարանային փակ համալիրներից և հավաստի թվագրումներ ունեն: Մասունիկի թիվ 26 դամբարանից (աղ. 34) հայտնաբերված բրոնզե դաշույնը, ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութի, կարող է թվագրվել մ.թ.ա. 16-15-րդ դարերի սահմանագծով: Արթիկի թիվ 3 (աղ. 32), Ուդարնոյի թիվ 8 (աղ. 30), Վերին Նավերի թիվ 19 դամբարաններից հայտնաբերվածները մեր կարծիքով տեղավորվում են մ.թ.ա. 15-րդ դարի ժամանակագրական սահմաններում (թեև պեղող հնագետների մի մասը ժամանակին նրանց համար ավելի ընդհանուր մ.թ.ա. 15/14-13-րդ դարերի թվագրում է առաջարկել): Ըստ ամենայնի նույն թվագրումն ունի նաև Ալավերդուց հայտնաբերված բրոնզե սուրը: Այն գտնվել է մ.թ.ա. 15-13-րդ դարերով թվագրվող բրոնզե կացինների ու սակրերի գանձի հետ: Ներկայացված զենքի երկարությունը 44-55,5 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի ողջ երկարության 1/4-1/5-ը: Շեղքերը հատույթում ձվածիր են, օժտված կենտրոնական ուռուցիկ ողերով և/կամ խորադիր ակոսներով:

Նույն տարբերակին վերաբերող մի պատահական դաշույն հայտնի է նաև հյուսիս-արևմտյան Աֆրիկայից (Եգիպտոս) և, ըստ Հ. Բոննեի, թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով (Bonnet H. 1926, էջ 65, նկ. 24b): Ըստ գծանկարի դաստակը կազմում է զենքի երկարության 1/3-ը, իսկ շեղքն օժտված է կենտրոնական ողով:

Մի խիստ ուշագրավ օրինակ էլ հայտնաբերվել է Բահրեյնի Բուրայմի հնավայրի դամբարաններից մեկում (աղ. 35) և, ըստ Ջ. Բիբբիի թվագրվում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերի սահմանագծով (Bibby G. 1974, էջ 277):

Առավել մեծաքանակ են այս տարբերակի դաշույնները Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններում՝ հատկապես Լուրիստանում (Dussaud R. 1938, աղ. 54, 55: Meek T. 1939, նկ. 1: Medvedskaya I. 1982, էջ 70, աղ. 9, նկ. 8, 10: BMQ 1931-32, աղ. 30, նկ. a: AMI 1989, աղ. 40, նկ. 1-3): Ցավոք այստեղ հայտնաբերված օրինակների զգալի մասը պատահական գտածոներ են: Նրանցից մի քանիսի վրա պահպանվել են Բաբելոնի Իսսին 2-րդ հարստության տիրակալներ Մարդուկ-Նադին-Ախխեի (մ.թ.ա. 1100-1083թթ.) և Մարդուկ-Շամիկ-Ջերիի (մ.թ.ա. 1082-1070) անունները, որոնք էլ հնարավորություն են ընձեռում թվագրել այս տարբերակի իրանական դաշույնների հավաքածուն մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով: Չենքի երկարությունը 29-45 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է նրա 1/3-1/4-ը: Շեղքերը հատույթում թույլ ձվածիր են՝ հիմնականում զուրկ կենտրոնական ողից կամ խորադիր ակոսներից:

Մտացվում է, որ նախորդ երկու տարբերակների համեմատությամբ այս տարբերակի զենքն ավելի նեղ աշխարհագրական ընդգրկում ունի և հիմնականում՝ հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի, նրան հարակից Հարավային Անդրկովկասի ու Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջանների (Լուրիստան) հնագիտական հուշարձաններում: Ըստ որում հայաստանյան օրինակները նախորդում են լուրիստանյաններին և բացառված չէ, որ նպաստել են Իրանական սարահարթում քննարկվող զինատեսակի քննարկվող տարբերակի տարածման գործին:

Չորրորդ տարբերակ (աղ. 9, նկ. 16-18) - Այս տարբերակը կազմում են շրջանաձև զլխիկով, հարթ բռնակով, երկկողմանի ներճկված խաչարդով և

հավասարաչափ նեղացող շեղքով դաշույնները (Schaeffer C. 1948, աղ. 252/29, աղ. 259/4, 10: Ghiashman R. 1939, աղ. 26, նկ. 8): Նախորդ տարբերակներից այս դաշույնները տարբերվում են գլխիկի շրջանաձև կառուցվածքով, ինչպես նաև բռնակի ու խաչարդի միացման մասում երբեմն հանդիպող հորիզոնական միջնորմի առկայությամբ: Հայտնի է այս տարբերակին վերաբերող ընդամենը հրեք օրինակ: Բոլորն էլ Թեփե Միակի B դամբարանադաշտից են: Նրանցից մեկը դամբարանային համալիրից է (Թեփե Միակ B, դամբարան 74) և քվազրվում է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներով: Դաշույնների երկարությունը 35-40 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի երկարության 1/3-ը: Շեղքերը հատույթում ձվաձիգ են, զուրկ կենտրոնական ողից կամ խորադիր ակոսներից: Առաջավոր Ասիայի մյուս շրջաններում նման զինատեսակ չի հանդիպում և, ըստ ամենայնի, այն զուտ իրանական երևույթ է:

Հինգերորդ տատոնեակ (աղ. 9, նկ. 19-31) - Այս տարբերակին բնորոշ են հովհարաձև գլխիկը, ուղիղ-մատնեքավոր բռնակը, ուղղանկյունաձև խաչարդը, հավասարաչափ նեղացող (տերևաձև) շեղքը: Նախորդ տարբերակներից այս զենքն առանձնանում է բռնակի մատնեքավոր կառուցվածքով: Որոշ ուսումնասիրողներ (Մ. Պոզդերովա, Ի. Մեդվեդսկայա) չխորանալով շրջանակավոր դաստակով զենքի կառուցվածքային որոշ մանրամասների մեջ, այս տարբերակի դաշույնները խմբավորել են հովհարաձև գլխիկ, ուղիղ բռնակ, երկկողմանի ներճկված խաչարդ և հավասարաչափ նեղացող շեղք ունեցող (մեր դասակարգման երրորդ տարբերակ) օրինակների հետ, հավանաբար խաչարդի երկկողմանի ներճկումները համարելով բռնակի մատնեքների շարունակությունը (Порпецова М. 1977, էջ 43, աղ. 3: Medvedskaya I. 1982, էջ 68-80, աղ. 9, աղ. 10): Իրականում մենք գործ ունենք զենքի դաստակի՝ իրարից հստակ բաժանված և նշանակությամբ իրարից տարբեր երկու առանձին հատվածների ձևավորման փաստի հետ: Հետևաբար վերոհիշյալ դաշույնները նույն տարբերակում համատեղելը, մեր կարծիքով, հակասում է ներկայացվող դասակարգման սկզբունքներին:

Այս տարբերակին պատկանող դաշույնների հիմնական մասը Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններից է (Dussayd R. 1938, աղ. 55: Dyson R. 1964, աղ. 9, նկ. 2: Порпецова М. 1977, էջ 43, աղ. 3, նկ. 1-7, 13: Medvedskaya I. 1982, աղ. 9, նկ. 5, 9, 13, 16: Vanden Berghe L. 1983, էջ 64, նկ. 27/5: Muscarella O. 1989, էջ 27, նկ. 5/a): Չենքի ուսումնասիրությունը մատնանշում է տեղում նման դաշույնների տարածման երկու հիմնական օջախ: Դրանցից մեկը Լուրիստանն է, որտեղից հայտնաբերված դաշույնները մեծավ մասամբ պատահական գտածոներ են և ըստ մասնագետների վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդին: Այս օջախից սերող երկու դաշույններ (մեկը պահվում է Բրիտանական թանգարանում, մյուսը՝ տիկին Ֆորուդիի մասնավոր հավաքածուում) շեղքերի վերնամասում սեպագիր տեքստեր ունեն, որոնք չեն վերծանվում: Չենքի երկարությունը 26-33 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է նրա 1/3-ը: Շեղքերը հատույթում թույլ ձվաձիգ են՝ հիմնականում զուրկ կենտրոնական ողից և խորադիր ակոսներից:

Նույն տարբերակին պատկանող իրանական դաշույնների երկրորդ օջախը Մերձուրմիական շրջանն է (հատկապես Հասանլուն): Այս դաշույնները ևս հիմնականում պատահական գտածոներ են և մասնագետների կողմից (Ռ. Դայսոն, Մ. Պոզդերովա, Ի. Մեդվեդսկայա) քվազրվում են դարձյալ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդով: Ըստ ամենայնի մերձուրմիական ծագում ունեն նաև Նիհավենդից պատահաբար հայտնաբերված դաշույններն ու

Ֆիլադելֆիայի համալսարանի թանգարանում պահվող, Իրանից հայտնաբերված և ստույգ անձնագիր չունեցող օրինակը: Մերձուրմիական դաշույններն ունեն ուրույն կառուցվածք: Նրանց երկարությունը 42-45 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի երկարության մոտ 1/2-ը: Նման երկար դաստակներ չկան Առաջավոր Ասիայի (մաս Հին Արևելքի) մյուս շրջաններում և, հավանաբար, խոսում են զինագործության ու ռազմարվեստի տեղական առանձնահատկությունների մասին: Շեղբերը հատույթում ձվածիր են, զուրկ ողից կամ ակոսներից: Հազվադեպ հանդիպում են մաս հատույթում ձգված վեցանկյան տեսքով և կենտրոնական ողով շեղբեր: Այս տարբերակին է պատկանում մաս Հասանլուի բնակատեղիից պատահաբար հայտնաբերված և ներկայումս Մետրոպոլիտեն թանգարանում պահվող բրոնզե դաշույնիկը, որն, ըստ Օ. Մուսքարելլայի, վերաբերում է մ.թ.ա. 9-րդ դարին (Muscarella O. 1989, էջ 27, նկ. 5/a): Կառուցվածքով այն ավելի հարազատ է լուրիստանյան օջախին: Երկարությունը 10,3 սմ է, իսկ դաստակը զենքի 1/3-ն է կազմում: Շեղբը հատույթում շեղանկյան տեսք ունի և օժտված է կենտրոնական ողով:

Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններից դուրս, այս տարբերակին պատկանող միակ դաշույնը հայտնաբերվել է Հայկական լեռնաշխարհում: Այն պեղվել է Շիրակավանի թիվ 6 դամբարանում (պեղող հնագետ Գ. Կարախանյան): Դաշույնի երկարությունը 30,5 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի մոտ 1/3-ը: Շեղբը հատույթում շեղանկյունաձև է՝ օժտված կենտրոնական ողով: Զննարկվող դաշույնին ուղեկցող հնագիտական նյութը պարզորոշ վերաբերում է Հայաստանի Միջին Բրոնզի շրջափուլի ավարտական փուլին, ներկայացված է սևան-արցախ-կարմիրբերդյան մշակութային խմբին բնորոշ խեցանոթներով և կարող է տեղավորվել մ.թ.ա. 17-16-րդ դարերի ժամանակագրական սահմաններում (աղ. 24): Ինչից էլ հետևում է, որ Իրանական սարահարթում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին լայն տարածում ստացած այս տարբերակի դաշույնների ու սրերի համար, հնարավոր է, նախատիպ է ծառայել Հայկական լեռնաշխարհում դեռ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ քառորդում կիրառված օրինակը:

Առաջավոր Ասիայի (մաս Հին Արևելքի) մյուս շրջաններում այս տարբերակին վերաբերող դաշույններ չեն հանդիպում:

Վեցերորդ տարբերակ (աղ. 10, նկ. 1-8) - Այս տարբերակը կազմում են հովհարաձև գլխիկով, հարթ բռնակով, ուղղանկյունաձև խաչարդով և գեղարդաձև շեղբով դաշույնները: Նախորդ տարբերակից այս դաշույններն առանձնանում են շեղբի ինքնատիպ կառուցվածքով:

Ամենավաղ օրինակը Հայկական լեռնաշխարհից է (Հառիճ, դամբարան թիվ 78), հայտնաբերվել է միջինբրոնզեդարյան (սևան-արցախյան մշակութային խմբին բնորոշ խեցանոթներ պարունակող) դամբարանային համալիրից (աղ. 25) և թվագրվում է մ.թ.ա. 17-16-րդ դարերով (Хачатрян Т. 1975, էջ 114, նկ. 69): Հայկական լեռնաշխարհից է մմանատիպ դաշույնի մեկ այլ օրինակ ևս (աղ. 10, նկ. 2): Այն պեղվել է Արտաշավանի դամբարանադաշտի թիվ 3 դամբարանում (պեղող հնագետ Գ. Մարգսյան) (աղ. 27): Դաշույնի հետ հայտնաբերված հնագիտական նյութերը (մասնավորապես՝ կարմիր մածուկով ազուցված գալաբադրոշմ նախշով անոթը) թույլ են տալիս քննարկվող դամբարանային համալիրը տեղավորել մ.թ.ա. 15-րդ դարի ժամանակագրական սահմաններում: Դաշույնների երկարությունը համապատասխանաբար 31 և 29 սմ է, իսկ դաստակը կազմում

է զենքի 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում ձգված վեցանկյան տեսք ունեն ե օժտված են լայն կենտրոնական ողով:

Նույն տարբերակին վերաբերող մեկ դաշույն հայտնի է Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհից և թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով (Πορσεδοβα Μ. 1962, էջ 14, նկ. 4/13): Երկարությունը 31 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղբը հատույթում թույլ ձվածիր է՝ զուրկ կենտրոնական ողից: Այս տարբերակին վերաբերող չորս դաշույններ Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններից են (Ilusot J.-L. 1965, ադ. 76: Tchoga-Zanbil 1968, ադ. 36, նկ. 11: Vanden Berghe L. 1983, էջ 24, նկ. 41): Դրանցից երկուսը պատահական գտածոներ են և պահվում են Լուվրում: Նրանցից մեկը շեղբի վերնամասում սեպագիր արձանագրություն ունի՝ Բարեկունի Իսսին 2-րդ հարստության տիրակալ Մարդուկ - Նադին-Ախսեի (մ.թ.ա. 1100-1083թթ.) անվամբ, որով էլ թվագրվում է: Երրորդ դաշույնը հայտնաբերվել է Լուրիստանի Կութալի Գուլգուլ հնավայրի թիվ 10 դամբարանից և թվագրվում է մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով (Vanden Berghe L. 1973, էջ 24): Չորրորդ դաշույնը հայտնաբերվել է Չոդա-Ջանբիլ (Դուր-Ունթաշ) բնակատեղիի պեղումների ժամանակ, մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով թվագրվող հնագիտական շերտից: Դաշույնների երկարությունը 32-40 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում ձվածիր են կամ վեցանկյուն զծագրություն ունեն և հաճախ օժտված են կենտրոնական ողերով:

Նույն տարբերակին վերաբերող վերջին դաշույնը հայտնաբերվել է Արաբական թերակղզուց և թվագրվում է մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակների սահմանագծով (Lombard P. 1981, ադ. 1, նկ. c): Դաշույնի երկարությունը 23,6 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղբը հատույթում հազիվ նկատելի ձվածիր է՝ զուրկ կենտրոնական ողից և խորադիր ակոսներից:

Յոթերորդ տարբերակ (ադ. 10, նկ. 9-14) - Այս տարբերակը կազմում են հովհարածև գլխիկով, հարթ՝ վերին ու ստորին հատվածում լայնացող բռնակով, ուղղանկյունաձև խաչարդով և կեռ շեղբով դաշույններն ու սրերը (Montelius O. 1900, էջ 130-139, նկ. 338: Bonnet H. 1926, էջ 95, նկ. 44: BMQ 1929, ադ. 4: Schaeffer C. 1948, ադ. 158, նկ. 16: Πορσεδοβα Μ. 1965, էջ 14, նկ.4/16): Այսպիսի երեք բրոնզե սրեր հանդիպում են Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհում: Նրանցից առաջինը հայտնաբերվել է Գեզերի ուշբրոնզեդարյան թիվ 30 դամբարանից և թվագրվում է մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով (ադ. 22, նկ. 1): Երկրորդը պատահական գտածո է, հավանաբար Ռաս-Շամրայից (ստույգ տեղը հայտնի չէ) և, ըստ Կ. Շեֆերի, թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով: Երրորդ բրոնզե սուրը հայտնաբերվել է Աշարա-Թերքայի 1991 թվականի պեղումների ընթացքում, հուշարձանի՝ մ.թ.ա. 16-15-րդ դարերով թվագրվող սենյակներից մեկի մուտքից ոչ հեռու, հարավային պատի մոտ (Masetti - Rouault M., Rouault O. 1996, էջ 181-198, նկ. 2-5): Սիրիա-պաղեստինյան օրինակների երկարությունը համապատասխանաբար 59, 65 և 78 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/5-1/6-ը: Շեղբերը հատույթում ձգված եռանկյան տեսք ունեն: Ըստ որում շեղբի սայրերից միայն մեկն է սուր (դրսի աղեղնաձևը): Նույն տարբերակին, թերևս, կարելի է դասել նաև Եգիպտոսից պատահաբար հայտնաբերված բրոնզե վաղակը (կարճ սուր), որն, ըստ Հ. Բոննեի թվագրվում է Ռամզես 3-րդի ժամանակաշրջանով (մ.թ.ա. 12-րդ դարի 1-ին կես) (Bonnet H. 1926, էջ 95: Бикерман Э. 1976, էջ 177): Վաղակը մոտավորապես 52 սմ երկարություն ունի, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/4-ը: Շեղբը հատույթում եռանկյունաձև է՝ մեկ սուր սայրով:

Նույն տարբերակին պատկանող երկու պատահական գտածոների էլ, որ պահվում են Փարիզի և Նյու Յորքի քանդարաններում, մասնագետների կողմից միջազգայան և փոքրասիական ծագում է վերագրվում (Maxwell-Hislop K. 1946, էջ 43-44: Tallon F. 1987, էջ 113: Muscarella O. 1988, էջ 340: Philip G. 1989, էջ 142-143):

Այս տարբերակին պատկանող զենք հանդիպում է նաև Հայկական լեռնաշխարհում: Այն պատահաբար հայտնաբերվել է Ամիդի (Տիգրանակերտ) մոտակայքում և, դատելով շեղքին պահպանված սեպագիր արձանագրությունից, որում հիշատակված է Ադադնիրարի անունը (ըստ Օ. Մոնտելիուսի դա Ասորեստանի թագավոր Ադադնիրարի 1-ինն է), վերաբերում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերի սահմանագծին, (Montelius O. 1900, նկ. 338: Մկունդ S. 1950, էջ 251, նկ. 139): Սրի երկարությունը մոտ 72 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է ողջ երկարության 1/6-ը: Սրա շեղքը ևս հատույթում ձգված եռանկյան տեսք ունի և միայն մեկ սուր սայր:

Նույն տարբերակին կարելի է դասել նաև Իրանական սարահարթից պատահաբար հայտնաբերված և ներկայումս Բրիտանական քանդարանում պահվող դաշույնը (BMQ 1929, ադ. 4): Երկարությունը 39 սմ է, իսկ դաստակը զենքի 1/3-ն է կազմում: Շեղքը հատույթում եռանկյունի է՝ մեկ սուր սայրով: Կեռ շեղքով սրերի ու դաշույնների պատկերներ հանդիպում են նաև Թել Ամարից (Էշնուննա) հայտնաբերված և մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակների սահմանագծով թվագրվող կավե սալիկի, Թելլոյից (Նգիրսու) գտնված սյան շրջանաձև խարսխի (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կես), Նոր Խեթական թագավորության բարձնաքանդակների (Յազըլը քայա, Բողազքոյ) և Մեզիդոյից հայտնաբերված փղոսկրե ներդիրի (մ.թ.ա. 12-րդ դար) վրա (ИДВ 1983, էջ 320-321, նկ. 94: Bonnet H. 1926, էջ 90, նկ. 38: Макруин Дж. 1983, նկ. 7, 12: Albright W. 1954, էջ 123, նկ. 31: ИДВ 1988, էջ 280-281, նկ. 92): Հենվելով միայն շեղքերի առկայության փաստի վրա, որոշ ուսումնասիրողներ (Հ. Բոննե, Ջ. Մակքուին), փորձել են վերը նշված իրերի ու բարձրաքանդակների վրա պատկերված զենքը նույնացնել քննարկվող տարբերակը կազմող մոտիվների հետ: Մեր կարծիքով, նման զուգահեռները թեև բավական հրապուրիչ են, բայց ոչ հավաստի, հենց թեկուզ այն պատճառով, որ հնարավոր չէ ստույգ պարզել պատկերված զենքերի դաստակների կառուցվածքը: Փաստորեն այս տարբերակի զենքն Առաջավոր Ասիայում հանդես է գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին և ըստ ամենայնի կապված է Միրիա-պադեստինյան զինագործության հետ:

Ութերորդ տարբերակ (ադ. 10, նկ. 15) - Այս տարբերակին բնորոշ են հովհարաձև գլխիկը, հարթ բռնակը, զանգվածեղ, քառակուսի՝ երիզներից զուրկ խաչարդը և կեռ շեղքը՝: Հայտնի է միայն մեկ օրինակ: Այն ոչ մեծ դանակ է, որ գտնվել է Լճաշենի 3-րդ դամբարանաբլրի պեղումներից և ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութի թվագրվում է մ.թ.ա. 15-րդ դարով: Երկարությունը 20,5 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղքը հատույթում ձգված եռանկյան տեսք ունի և մեկ կտրող սայր:

Իններորդ տարբերակ (ադ. 11, նկ. 1-4) - Այս տարբերակը կազմում են կորնթարդ գլխիկով, հարթ բռնակով, ուղղանկյունաձև խաչարդով,

* Տեսականորեն այս դանակը կարելի է դասել նախորդ՝ 7-րդ տարբերակի զենքերի շարքը, սակայն քառակուսի, զանգվածեղ, երիզներից զուրկ խաչարդի առկայությունը մեզ դրդեց այն առանձնացնել ինքնուրույն տարբերակում:

հավասարաչափ նեղացող շեղքով և սուր սայրով կարճ սրերը: Այս զենքը հանդիպում է բացառապես Հայկական լեռնաշխարհում և նրան հարակից Հարավային Անդրկովկասում: Առաջին սուրը հայտնաբերվել է Լճաշենի թիվ 98 դամբարանից և ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութի (աղ. 42) թվագրվում է մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով: Նմանատիպ երկու սրեր հայտնի են Հարավային Անդրկովկասի (Ժամանակակից հարավային Վրաստան), Թրեյի (դամբարան 37) (աղ. 44) և Ջեմո-Բողբե (դամբարանաբլուր 4) (աղ. 43) հնավայրերի պեղումներից և ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութի դարձյալ թվագրվում են մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով (Тбилиси I, 1978, էջ 70-72, նկ. 31: Пицхелаური К. 1979, էջ 79-82, աղ. 6, նկ. 1): Սրերի երկարությունը 42,5-46 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի մոտ 1/4-ը: Շեղքերը հատույթում ձվաձիթ են՝ օժտված կենտրոնական ողերով:

Առաջավոր Ասիայի (նաև Հին Արևելքի) մյուս շրջաններում այս տարբերակին վերաբերող օրինակներ մեզ հայտնի չեն:

Տասներորդ տարբերակ (աղ. 11, նկ. 5-29, աղ. 12, նկ. 1-30) - Սրանք կորնթարդ գլխիկով, հարթ բռնակով, շրիշակավոր (ձողաձև) խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղքով դաշույններ ու սրեր են: Նախորդ տարբերակից ունեցած միակ տարբերությունը երիզներից գուրկ, շրիշակավոր նեղ խաչարդի առկայությունն է: Այս տարբերակի դաշույններն ու սրերը նույնպես հիմնականում տարածված են Հայկական լեռնաշխարհում և նրան հարակից շրջաններում: Հանդիպում են Լճաշենի, Գավառի (Նոր Բայազետ), Ներքին Գետաշենի (աղ. 46, աղ. 49), Նորատոռի (աղ. 55), Սարուխանի (աղ. 51), Խրտանոցի, Դիլիջանի, Վանաձորի, Արթիկի, Օշականի, Մեծամորի, Էլարի, Աղավնաձորի (աղ. 45), Էջմիածնի, Կարսի, Մեղրու, Կապանի, Տանձավերի, Նորաշենիկի (աղ. 54), Նոր Առաջաձորի և Հայաստանի ու Արցախի համաժամանակյա այլ հնագիտական համալիրներում (Уварова П. 1900, էջ 283, նկ. 459: Ивановский А. 1911, աղ. 3, նկ. 9: Мартиросян А. 1954, էջ 21, նկ. 5: Мартиросян А. 1964, էջ 193-194, նկ. 76: Есаян С. 1966, էջ 63-66, աղ. 11, նկ. 9: Хачатрян Т. 1975, էջ 200-201, նկ. 113/1, 3, 4, 114/2, 3: Даниелян О. 1973, էջ 102-113, աղ. 1, նկ. 1: Хачатрян Т. 1979, էջ 109, 184, 265: Հասրաթյան Մ. 1985, էջ 214, աղ. 4: Բիյազով Լ. 1985, էջ 68-74, աղ. 2/2: Խնկիկյան Օ. 1991, էջ 88, աղ. 2): Նկատվում է այս տարբերակին պատկանող դաշույնների ու սրերի պատրաստման երկու եղանակ. ա) զենքի կորնթարդ գլխիկներն ամրացված են բռնակին (աղ. 11, նկ. 5-29, աղ. 12, նկ. 1-22), բ) անջատ են բռնակից և հազում են փայտե միջնապատի կամ ներդիրների վրա (աղ. 12, նկ. 23-30): Ավելացնենք նաև, որ ժամանակին առաջ քաշված այն միտքը (Հ.Մարտիրոսյան, Թ. Խաչատրյան, Ս.Եսայան), թե առաջին եղանակի օրինակները միաձույլ են (այսինքն դաշույնն ամբողջությամբ ձուլվել է մեկ կաղապարում), չի հաստատվում վերոհիշյալ զենքի մանրագին ուսումնասիրության արդյունքներով (ռենտգենյան ճառագայթներով արված լուսանկարի վրա պարզ նկատվում են գլխիկի և բռնակի զոդման կարի հետքերը): Հանգամանք, որն ավելի է հաստատում երկու եղանակով պատրաստված դաշույնների ու սրերի նույնությունը: Ջինագործական նշված երկու եղանակների առկայությունը ոչ կառուցվածքային, ոչ էլ ձևաբանական առումով չեն փոխում քննարկվող զենքի նկարագիրը, որի պատճառով մենք նպատակահարմար ենք գտել երկու եղանակով պատրաստված դաշույններն էլ ընդգրկել մեկ ընդհանուր տարբերակի մեջ: Պետք է ավելացնել նաև, որ

հնագետների գերակշիռ մասը, նկատի ունենալով քննարկվող զենքի որոշ օրինակների բռնակի արտաքին կտրավուն տեսքը, այն սխալմամբ նույնացրել է խողովակադաստակ դաշույնների խմբի հետ: Իրականում այս տարբերակն ունի շրջանակավոր կառուցվածք: Պարզապես ի տարբերություն շրջանակավոր դաստակով մյուս դաշույնների ու սրերի, վերջիններիս բռնակի երկզներն ավելի երկար են և զենքի որոշ օրինակներում ընդհուպ մոտենալով իրար, երբեմն խողովակի տպավորություն են ստեղծում՝ իրականում պահպանելով դաստակի շրջանակավոր կառուցվածքը:

Այս տարբերակի դաշույնների ու սրերի օգտագործման հիմնական ժամանակաշրջանը մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսն է, թեև որոշ ուսումնասիրողներ (Ս. Եսայան, Օ. Խնկիկյան) այս տարբերակին վերաբերող մի քանի օրինակներ (մասնավորապես Խրտանոցի, Մեղրու, Կապանի, Տանձավերի, Նոր Առաջածորի դաշույնները) թվագրում են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին քառորդով: Նման ուշ թվագրման հիմնական կռվանը, որքան մեզ հայտնի է, Խրտանոցից (Դիլիջանի մոտ) 1929 թ. հայտնաբերված դաշույնն է (մյուս օրինակները պատահական գտածոներ են), որ կարծես թե սերում է մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերի հնագիտական նյութ պարունակող դամբարանից (Ա. Խաչատրյանի պեղումներ): Նախ, պետք է նշել, որ քննարկվող դամբարանային համալիրը (ինչպես նաև Խրտանոցի 1929 թվի ողջ հավաքածուն) ոչ այնքան սիստեմատիկ պեղումների, որքան հավաքչական աշխատանքների արդյունք է և, այս իսկ առումով, չի կարող միանշանակ հավաստի համարվել: Մյուս կողմից քննարկվող դամբարանում չի բացառվում կրկնակի թաղման հանգամանքը, որը կարող էր և չնկատել պեղողը: Եվ ընդհանրապես իրենց նյութով, պատրաստման եղանակով և արտաքին ձևավորմամբ Խրտանոցի, Մեղրու, Կապանի, Տանձավերի և Նոր Առաջածորի դաշույններն, ինչ խոսք, ավելի հարազատ են Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսի զինագործական ավանդույթներին, քան մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերի երկմետաղյա կամ երկաթե զինատեսակներին: Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված այս տարբերակի դաշույնների չափերը տատանվում են 26,5-38 սմ-ի միջև, իսկ սրերինը հասնում է 70-72 սմ-ի: Դաստակը կազմում է զենքի ողջ երկարության 1/3-1/6-ը: Շեղբերը հատույթում ձգված վեցանկյան, շեղանկյան կամ թույլ ձվածիր գծագրություն ունեն, միշտ օժտված կենտրոնական ողով և/կամ խորադիր ակոսներով:

Նույն տարբերակին պատկանող դաշույններ ու սրեր հանդիպում են նաև Հայկական լեռնաշխարհին հարակից շրջաններում: Մասնավորապես Հարավային Վրաստանի՝ Սամթավրոյի, Մցխեթի (աղ. 47), Ալազան գետի հովտի, Կախեթիայի (Մելանի, դամբարանադաշտ «Պերեբի» դամբարան 6) (աղ. 48), ինչպես նաև ժամանակակից Ադրբեջանի՝ Խանլարի ու Մինգչաուրի հնագիտական համալիրներում և թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսով (Կուբիձե Ա. 1981, աղ. 14, նկ. 30, աղ. 21, նկ. 46, աղ. 32, նկ. 28, աղ. 38, նկ. 42, աղ. 48, նկ. 20, աղ. 49, նկ. 15, աղ. 50, նկ. 8, աղ. 51, նկ. 16: Пицхелаური К. 1979, աղ. 30: Абдушелашвили М. 1980, էջ 71, աղ. XIa: Садрадзе В. 1991, աղ. XV-XVI: Кушнарева К. 1957, էջ 162, աղ. 7, նկ. 7: Ломтатидзе Г. 1974, էջ 164-167: Асланов Г., Ваидов Р., Ионе Г. 1959, էջ 62-70, նկ. 53, աղ. 13, նկ. 4, 5, 9): Չենքի երկարությունը 28-35 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է նրա 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում ձվածիր կամ շեղանկյունաձև գծագրություն ունեն և օժտված են կենտրոնական ողով: Հայկական լեռնաշխարհից դուրս այս տարբերակին վերաբերող մեկական

օրինակներ հանդիպում են Եգիպտոսում (Bonnet H. 1926, էջ 75, նկ. 24/a), Հյուսիսային Կովկասում (Техов Б. 1977, էջ 33, նկ. 33), Իրանական Թալիշում (Schaeffer C. 1948, աղ. 231, նկ. 3) և Չինաստանում (Поррелова М., Членова И. 1970, էջ 292, նկ. 1): Եգիպտոսի դաշույնը հայտնաբերվել է 19-րդ հարստության ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարանից (մ.թ.ա. 13-րդ դար): Մյուս երեք դաշույնները պատահական գտածոներ են:

Տասնմեկերորդ տարբերակ (աղ. 13, նկ. 1-8) - Այս տարբերակի զենքն ունի հովհարաձև գլխիկ, հարթ բռնակ, շրիշակավոր (ձողաձև) խաչարդ և հավասարաչափ նեղացող շեղք: Չենքի նախորդ տարբերակից սրանք առանձնանում են գլխիկի հովհարաձև կառուցվածքով: Այս տարբերակին պատկանող դաշույններն ու սրերը հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններից (Դիլիջան, Գոլովինո, Քեթի, Ալավերդի, Տավուշ, Վանաձոր) (աղ. 50, աղ. 52) և ժամանակին մասնագետների կողմից թվագրվել են մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերով (Мнацаканян А. 1952, էջ 62-71: Մնացականյան Հ. 1959, էջ 30: Мартиросян А. 1964, էջ 117-118, նկ. 48/1: Есаян А. 1966, էջ 87-90, աղ. 14, նկ. 5, 6: Եսայան Ս., Հովհաննիսյան Հ. 1969, աղ. 20, նկ. 5: Петросян Л. 1989, էջ 56, աղ. 48, նկ. 1): Դատելով վերոհիշյալ համալիրների հնագիտական նյութերից, մեր կարծիքով, ավելի հավանական կլինեք քննարկվող դամբարանները թվագրել մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով: Նույն թվագրումն ունեն նաև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան և հարակից շրջաններից (ժամանակակից Ադրբեջանի տարածք՝ Գետաբակ, Մինգեչաուր) հայտնաբերված օրինակները (Казиев С. 1949, էջ 15, նկ. 3a: Казиев С. 1951, էջ 10, աղ. 8, նկ. 3):

Չենքի տակ եղած գրականությունը հնարավորություն չի տալիս պնդելու այս տարբերակի դաշույնների ու սրերի առկայությունը ժամանակակից Հարավային Վրաստանում, թեև տեսականորեն նրանք, պետք է որ հանդիպեին Կախեթիայի համաժամանակյա հնագիտական համալիրներում: Իրականում այստեղ լայն տարածում ունեն արտաքուստ վերոհիշյալ տարբերակին մոտ, իսկ կառուցվածքով խողովակադաստակ դաշույններ ու սրեր, որ գրականության մեջ «կախեթական տիպ» պայմանական անուն են ստացել (Йессен А. 1935, նկ. 24/2: Пиотровский Б. 1949, աղ. 7: Пицхелаури К. 1959, էջ 111-117, 123-124: Ломтатидзе Г. 1974, էջ 165-167):

Քննարկվող տարբերակի զենքի երկարությունը 58-72 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է նրա 1/5-1/6-ը: Շեղքերը հատույթում ձվաձիգ են, միշտ օժտված կենտրոնական ողով ե խորադիր ակոսներով: Առաջավոր Ասիայի մյուս շրջաններում այս տարբերակին պատկանող դաշույններ ու սրեր չեն հանդիպում:

Տասներկուերորդ տարբերակ (աղ. 13, նկ. 9-23) - Այս տարբերակին բնորոշ են հովհարաձև գլխիկը, հարթ բռնակը, երիզներից զուրկ, ուղղանկյունաձև զանգվածեղ խաչարդը և հավասարաչափ նեղացող շեղքը: Նրանք հանդիպում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններում (Դիլիջան, Մալիտակ, Լորուտ), ինչպես նաև նրան հյուսիս-արևելքից հարակից տարածքում (Գետաբակ, Մինգեչաուր) (Եսայան Ս., Հովհաննիսյան Հ. 1969, էջ 92, աղ. 1, նկ. 4: Խնկիկյան Օ. 1991, էջ 88, աղ. 2, նկ. 6: Асланов Г., Ваидов Р., Ионе Г. 1959, էջ 78, աղ. 13, նկ. 1-3: Халилов Д. 1985, էջ 45, 132, աղ. 18, նկ. 2, 3):

Չենքի երկարությունը 36-72 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է ողջ երկարության 1/3-1/6-ը: Շեղբերը հատույթում թույլ ձվածիր են՝ միշտ օժտված կենտրոնական ողով:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններից դուրս այս տարբերակին վերաբերող դաշույններ հանդիպում են Հյուսիսային Կովկասում (Թլի, Կոբան, Վերին Ռուֆսա) (Уварова П. 1900, աղ. 301, նկ. 4-6: Техов Б. 1977, էջ 99-100, աղ. 88, նկ. 1-5: Техов Б. 1965, էջ 150-151, նկ. 9, 20, 21) և թվագրվում մ.թ.ա. 14-12-րդ դարերով: Ինչպես գտնում են մասնագետները, այս դաշույնները բնորոշ չեն կովկասյան զինագործությանը և, ըստ ամենայնի, ստեղծվել են անդրկովկասյան զենքի կրկնօրինակման և տեղական մանրամասների (բռնակի ցանցկեն միջնապատի) համադրման շնորհիվ (Техов Б. 1977, էջ 101): Առաջավոր Ասիայի (նաև Հին Արևելքի) մյուս շրջաններում այս տարբերակը նույնպես վկայված չէ:

Տասներեքերորդ տարբերակ (աղ. 14, նկ. 1-21) - Սրանք թամբաձև գլխիկով, հարթ (երբեմն միջնորմավոր) բռնակով, ուղղանկյունաձև զանգվածեղ խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղբով բրոնզե դաշույններն ու սրերն են: Քննարկվող զենքի մյուս օրինակներից տարբերվում են գլխիկի թամբաձև կառուցվածքով: Վերջինս իր դիրքով ուղղահայաց է ինչպես բռնակին, այնպես էլ շեղբին (այսինքն՝ զենքին ամրացված է վերջիններիս նկատմամբ 90° կազմող անկյան տակ) և որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով (Ա. Գոդար, Ֆ. Հանչար) մարտի ժամանակ պահպանել է ձեռքի ասիլը հակառակորդի զենքի հարվածներից (Hancar F. 1934, էջ 78):

Հայկական լեռնաշխարհում այս զինատեսակը հանդիպում է Արմավիրի, Նոր Բայազետի (Կամո), Ադիամանի (Ներքին Գետաշեն), Հացառատի, Չոլաքարի (աղ. 56), Վանաձորի, Ջուղայի, Առաջածորի և Խանլարի հնագիտական հուշարձաններից: Ըստ որում դրանց մի մասը սերում է փակ համալիրներից և հավաստի թվագրվում մ.թ.ա. 12-10-րդ դարերով (Լալայան Ե. 1931, էջ 99-100: Гуммель Я. 1931, էջ 14, աղ. 1, նկ. 12: Гуммель Я. 1939, նկ. 1: Пиотровский Б. 1949, աղ. 6: Кушнарева К. 1957, էջ 136-137, նկ. 2: Мартиросян А. 1964, էջ 155, նկ. 63/1, 2: Есаян С. 1966, աղ. 12, նկ. 5: Մարտիրոսյան Հ. 1969, աղ. 19, նկ. 4: Խնկիկյան Օ. 1977, էջ 33, աղ. 5, նկ. 9: Փիլիպոսյան Ա. 1979, էջ 39-40): Երկար ժամանակ իշխում էր այն կարծիքը (Հ. Մարտիրոսյան, Մ. Եսայան), որ այս դաշույններն ու կարճ սրերը միաձույլ են, սակայն մնանատիպ զենքի մեխանիկական և ռենտգենագրաֆիական ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ սրանց դաստակներն ու շեղբերը ձուլվել են առանձին կաղապարներում և ապա զոդվել իրար (Maxwell-Hislop K., Houdges H. 1966, աղ. 4, նկ. 1): Մասնավորապես այդ է մատնանշում նաև Վանաձորի դաշույնը, որի բռնակին արված միջանցիկ փորվածքներում պարզորոշ նկատվում է նրանից առանձին ձուլված շեղբի պոչուկը: Այս դաշույնը ուշագրավ է նաև նրանով, որ գալիս է հաստատելու վերևում առաջ քաշված մեր այն կարծիքը, համաձայն որի, շրջանակավոր դաստակով զենքը պոչուկավոր դաշույնների աստիճանական զարգացման արդյունք է: Այդ փոխակերպման արձագանքները Հայկական լեռնաշխարհում փաստորեն նկատվում են շրջանակավոր դաստակով դաշույնների հազարամյա օգտագործումից հետո անգամ: Հայաստանյան օրինակների երկարությունը տատանվում է 29,5 - 50 սմ-ի միջև, իսկ դաստակը

կազմում է զենքի 1/3-1/4-ը: Շեղբերը հատույթում հիմնականում շեղանկյուն գծագրություն ունեն և միշտ օժտված են կենտրոնական ողով:

Այս տարբերակին պատկանող չորս դաշույններ հանդիպում են Հայկական լեռնաշխարհի հարակից շրջաններից (ժամանակակից Ադրբեջանի տարածք՝ Մինգեչաուր, Խիշկիդերե) և դարձյալ թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերով (Асланов Г., Ваидов Р., Ионе Г. 1959, էջ 78-79, աղ. 13, նկ. 7: Капкай М., Селимжанов И. 1973, էջ 126, 212, աղ. 25/19, 21, նկ. 18/19, 21): Սրանք 28-36,5 սմ երկարություն ունեն, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում ձվաձիթ են՝ գուրկ կենտրոնական ողերից:

Հաջորդ տարածաշրջանը, ուր վկայված են այս տարբերակին վերաբերող դաշույններ, Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան շրջաններն են (հատկապես Թալիշը) (Schaeffer C. 1948, աղ. 217/14, 223, 227/10, 237/24: Vanden Berghe L. 1964, աղ. 34, նկ. 226: Negahban E. 1964, նկ. 51): Հանդիպում են նրանք Աղա-Էվլարի, Վերիի, Չիլս-Խանեի հնագիտական համալիրներից և թվագրվում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդով: Իրանական սարահարթում, Թաղիշից հարավ, այս տարբերակի դաշույնները հազվադեպ են: Մեկական օրինակ հանդիպում են Մարլիկի և Խուրվիմի հնավայրերից և դարձյալ վերաբերում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին:

Իրանական դաշույնների երկարությունը 29-37 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղբերը հատույթում շեղանկյունաձև են՝ հիմնականում օժտված կենտրոնական ողով:

Հայկական լեռնաշխարհից և Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններից դուրս հանդիպում են այս տարբերակին պատկանող դաշույնների եզակի օրինակներ: Սրանցից մեկը պատահաբար գտնվել է Կրասնոյարսկի երկրամասում և, ըստ Ն. Չլենովայի, վերաբերում է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակին (Членова Н. 1971, էջ 33, նկ. 33/2, 3): Փոքր-ինչ վերապահումով այս տարբերակին կարելի է դասել նաև Պակիստանի Ֆորտ-Մունրո բնակավայրից հայտնաբերված կարճ սուրը (Lal B. 1951, նկ. 8: Πορρεβοва М. 1977, էջ 67, աղ. 10, նկ. 6), որը Ռ. Հեյնե-Գելդերնի կարծիքով արևմտաիրանական ծագում ունի և Արևելք է տարվել արիական ցեղերի կողմից (Heine-Geldern R. 1956): Ներկայումս Ֆորտ-Մունրոյի և Կրասնոյարսկի դաշույններին անդրկովկասյան ծագում է վերագրվում (Порребова М., Членова Н. 1970, էջ 294):

Փորձեր են արվել քննարկվող տարբերակի դաշույնների թվին դասել նաև Ղազախստանի արևմտյան շրջաններից (Տեկելի) պատահաբար հայտնաբերված բրոնզե դաշույնը (Акишев К., Акишев А. 1978, էջ 59-62, նկ. 9: Членова Н. 1982, էջ 34-35, նկ. 1): Սակայն վերջինիս դաստակի խողովակավոր կառուցվածքը բացառում է այդ հանգամանքը:

Այսպիսով, քննարկված օրինակների հիման վրա կարելի է պնդել, որ տասներեքերորդ տարբերակի դաշույններն առավելապես Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան (հատկապես Սևանի ավազան, Արցախ) և Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան (հիմնականում Թալիշ) շրջաններին բնորոշ զինատեսակ են և վկայում են երկու հարակից տարածքներում գոյություն ունեցած զիազորժական ընդհանրությունների մասին:

Տասնչորսերորդ տարբերակ (աղ. 14, նկ. 22-24) - Այս տարբերակի դաշույններին բնորոշ են թամբաձև գլխիկը, մատներավոր բռնակը,

ուղղանկյունաձև զանգվածեղ խաչարդը և հավասարաչափ նեղացող շեղքը: Նախորդ տարբերակից այս զենքը առանձնանում է բռնակի մատնեքավոր կառուցվածքով: Հայտնի է ընդամենը երեք օրինակ: Դրանցից երկուսը Իրանական սարահարթից են (Մարլիկ թեփե, Լահիջան-Ռեշտ) և թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով (Negahban E. 1964, նկ. 48: Medvedskaya I. 1982, էջ 73, նկ. 9/24: Maxwell-Hislop K. 1962, էջ 59-62, էջ 126-130, աղ. 39, նկ. 1): Երրորդը պատահական գտածո է Եգիպտոսից և, ըստ ամենայնի, նույն ժամանակաշրջանով է թվագրվում (Bonnet H. 1926, էջ 65, նկ. 24/c): Դաշույնների երկարությունը 34-35 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է նրա 1/3-ը: Շեղքերը հատույթում ձվաձիթ են՝ օժտված կենտրոնական ողով:

Տասնհինգերորդ տարբերակ (աղ. 14, նկ. 25-26) - Այս տարբերակին բնորոշ են թամբաձև գլխիկով, հարթ բռնակով, երկկողմանի ներճկված խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղքով դաշույնները: Հայտնի է այս տարբերակին վերաբերող ընդամենը երկու դաշույն: Երկուսն էլ պատահական գտածոներ են Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններից (Լուրիստան) և Կ. Շաֆերի կարծիքով վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդին (Schaeffer C. 1948, աղ. 256/18, 19): Դաշույնների երկարությունը (մեկի շեղքը թերի է) պետք է , որ մոտավորապես 36-38 սմ լինի, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-ը: Շեղքերը հատույթում շեղանկյան ու ձգված վեցանկյան տեսք ունեն և օժտված են կենտրոնական ողերով:

Տասնվեցերորդ տարբերակ (աղ. 15, նկ. 1-2) - Այս տարբերակը կազմում են հովհարաձև գլխիկով, հարթ բռնակով, եղջյուրավոր խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղքով երկու սրերը: Հայտնի են նրանք առայժմ միայն Էգեյան աշխարհից և վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին (Perrot J., Chippiez Ch. 1894, էջ 976, նկ. 551: Anati E. 1968, էջ 70, նկ. 31/3: Buchholz H.-G., Karageorghis V. 1972, էջ 57, նկ. 24): Սրերի երկարությունը 65-70 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/5-ը: Շեղքերը հատույթում թույլ ձվաձիթ են՝ օժտված կենտրոնական ողով:

Տասնյոթերորդ տարբերակ (աղ. 15, նկ. 3-4) - Միայն Էգեյան աշխարհում են հանդիպում մաև այս տարբերակի սրերը: Սրանք ունեն կորնթարդ գլխիկ, ուղիղ բռնակ, եղջյուրավոր խաչարդ և հավասարաչափ նեղացող շեղք: Երկու սրերն էլ Կրետեից են և վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին (Evans A. 1964, էջ 849-850: Anati E. 1968, էջ 70, նկ. 34/1): Ունեն մոտավորապես 65-70 սմ երկարություն, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/5-ը: Շեղքերը հատույթում թույլ ձվաձիթ են՝ օժտված կենտրոնական ողերով:

Տասնութերորդ տարբերակ (աղ. 15, նկ. 5-14) - Այս տարբերակը կազմում են հովհարաձև գլխիկով, հարթ բռնակով, եղանաձև խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղքով դաշույններն ու սրերը: Սրանց ուրույն առանձնահատկությունը բռնակի ստորին վերջույթից սկսվող և շեղքի վերնամասի սայրերը (ուսերը) գրկող եղանաձև հաստացումն է: Դաշույնների ու սրերի այս տարբերակի գերակշիռ մասը դարձյալ Էգեյան աշխարհից են (Աթենք, Միքենե) և վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին քառորդին (Folstny S. 1961, էջ 289, աղ. 95, նկ. 1/1: Anati E. 1968, էջ 70, նկ. 31/1, 2: Блаватская Т. 1976, նկ. 14): Նույն շարքում, մեր կարծիքով, պետք է քննարկել մաև Կիպրոսից (Նիկոսիա) պատահաբար հայտնաբերված և, ըստ Կ. Նիկոլաուի, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով թվագրվող բրոնզե դաշույնը (Nicolaou K. 1973, էջ 425, աղ. 80/9): Չենքի երկարությունը 19,5-72,5 սմ է, իսկ

դաստակը կազմում է ողջ երկարության 1/3-1/6-ը: Շեղբերը եատույթում թույլ ձվածիր են՝ հիմնականում գուրկ կենտրոնական ողբից:

Նույն տարբերակին է պատկանում նաև Աշշուրի Անու-Աղաղ աստվածությունների տաճարի պեղումներից հայտնաբերված դաշույնիկը, որ թվագրվում է մ.թ.ա. 9-րդ դարով (Andrae W. 1909, էջ 53: Bonnet H. 1926, էջ 21, նկ. 9: Πορσεβοβα Μ. 1977, էջ 41: Πορσεβοβα Μ. 1965, էջ 12-13): Դաշույնի երկարությունը 15 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի մոտ 1/3-ը: Շեղբը հատույթում շեղանկյուն է՝ օժտված կենտրոնական ողով (աղ. 15, նկ. 11):

Որոշ վերապահումով (նկատի ունենալով բռնակի և գլխիկի ինքնատիպ գծագրությունը) այս տարբերակի զենքերի շարքը կարող են դասվել Կոլխիդայից (Արևմտյան Վրաստան) և Հյուսիսային Կովկասից (Թի) հայտնաբերված երեք դաշույնները (աղ. 15, նկ. 12-14), որոնք, ըստ մասնագետների, թվագրվում են մ.թ.ա. 10-7-րդ դարերով (Техов В. 1977, էջ 107-109, նկ. 89/7, 14: Микеладзе Т., Мигдисова Н., Папуашвили Р. 1985, էջ 37-40, աղ. 53):

Տասնիններորդ տարբերակ (աղ. 16, նկ. 1) - Այս տարբերակն առայժմ ներկայացված է մեկ օրինակով: Այն Լճաշենի 10-րդ դամբարանաբլրից հայտնաբերված կարճ սուրն է, որն ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութերի (աղ. 41) թվագրվում է մ.թ.ա. 15-րդ դարով (Есаян С. 1966, էջ 85-89, աղ. 14, նկ. 2): Ուժնի կորնթարդ գլխիկ, հարթ բռնակ, պայտածև խաչարդ և հավասարաչափ նեղացող շեղբ: Այս տարբերակի յուրօրինակությունը՝ բռնակի ստորին վերջավորության վերաճումն է պայտածև խաչարդի: Սրի երկարությունը 58 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/5-ը: Շեղբը հատույթում ձվածիր է՝ օժտված կենտրոնական ողով և խորադիր ակոսներով:

Քսաներորդ տարբերակ (աղ. 16, նկ. 2-14) - Այս տարբերակին բնորոշ են հովհարածև գլխիկը, հարթ բռնակը, պայտածև խաչարդը և հավասարաչափ նեղացող շեղբը: Նախորդ տարբերակից առանձնանում են գլխիկի հովհարածև կառուցվածքով:

Նրանց գերակշիռ մասը արևմտաիրանական ծագում ունեն և հանդիպում են Թալիշի (Աղա-Էվլար, Չիլա-Խանե, Վերի, Շագուլա-Դերե), Խուրվիհի և Մարլիկի հնագիտական հուշարձաններից (Morgan J. 1896, նկ. 63: Schaeffer C. 1948, աղ. 217/3, 219/1, 227/8, 231/1: Dyson R. 1964, աղ. 9: Vanden Berghe L. 1964, աղ. 34, նկ. 227: Negahban E. 1964, նկ. 47): Ըստ ամենայնի, իր ծագմամբ Իրանական Թալիշին է պատկանում ժամանակակից Աղբբեջանի հարավային շրջաններից (Մասսալի) պատահաբար հայտնաբերված դաշույնը ևս (Кашкай М., Селимханов И. 1973, էջ 88, աղ. 22/9, էջ 186, նկ. 15/9):

Իրանական դաշույնների զգալի մասը պատահական գտածոներ են և մասնագետների կարծիքով տեղավորվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջի-մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբի ժամանակագրական սահմաններում (Πορσεβοβα Μ. 1977, էջ 47-48): Չենքի երկարությունը 31-42 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է նրա 1/3-1/4-ը: Շեղբերը հատույթում ձվածիր են, միշտ օժտված կենտրոնական ողով:

Իրանական սարահարթից դուրս այս տարբերակը հանդիպում է միայն Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջանում: Նման երկու դաշույններ գտնվել են Գետաբեկի (դամբարան 23) և Հոռոմի (դամբարան 87, պեղող հնագետ Ռ. Բաղայան) դամբարաններից և ըստ ամենայնի վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին: Նրանք մոտ 30 սմ (Գետաբեկի դաշույնի

շեղքի ստորին մասը բացակայում է) և 47 սմ երկարություն ունեն, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-1/4-ը: Շեղքերը հատույթում ձվաձիթ են՝ օժտված կենտրոնական ողով և խորադիր ակոսներով:

Քսանմեկերորդ տարբերակ (աղ. 16, նկ. 17-23) - Այս տարբերակին բնորոշ են հովհարածև գլխիկը, մատնեքավոր բռնակը, պայտածև խաչարդն ու հավասարաչափ նեղացող շեղքը: Նախորդ տարբերակից այս զինատեսակն առանձնանում է բռնակի մատնեքավոր կառուցվածքով:

Նման դաշույններ հանդիպում են Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններում (Վերի, Թուլու, Քալարդաշտ, Գողին-թեփե) և թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով (Schaeffer C. 1948, աղ. 227/1, 236/1: Samadi H. 1959, նկ. 18, Young C. 1969, էջ 38, աղ. 25, նկ. 11: Medvedskaya I. 1982, աղ. 9, նկ. 21,22): Դաշույնների երկարությունը 34-42 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-1/4-ը: Շեղքերը հատույթում ձվաձիթ են, միշտ օժտված կենտրոնական ողերով:

Քսաներկուերորդ տարբերակ (աղ. 16, նկ. 16) - Այս տարբերակը ներկայացված է Թեյ-Աչանայից (Ալախա) հայտնաբերված մեկ կարճ սրով: Այն ունի մահիկածև, երիզներից զուրկ զանգվածեղ գլխիկ, երիզների երկկողմանի եռանկյունաձև աճուկներով՝ հարթ բռնակ, զանգվածեղ ուղղանկյունաձև (քիչ վեր ճկված) խաչարդ և հավասարաչափ նեղացող շեղք: Նախորդ տարբերակից առանձնանում է գլխիկի մահիկածև կառուցվածքով: Ըստ Կ. Շեֆերի վերաբերում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերին (Schaeffer C. 1948, էջ 104, նկ. 95/5): Սուրն ունի 55 սմ երկարություն (ըստ գծանկարի), իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/4-ը: Շեղքը հատույթում ձվաձիթ է, օժտված կենտրոնական ողով:

Քսաներեքերորդ տարբերակ (աղ. 16, նկ. 15) - Այս տարբերակը ևս առայժմ ներկայացված է մեկ օրինակով: Դա Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան հատվածի (Մազանդարանի շրջան) Քալարդաշտ բնակավայրից հայտնաբերված ոսկե դաշույնիկն է: Այն ունի մահիկածև գլխիկ, ուղիղ-մատնեքավոր բռնակ, պայտածև խաչարդ և հավասարաչափ նեղացող շեղք (Husot J.-L. 1965, աղ. 153): Հրատարակության մեջ չափերը նշված չեն: Դատելով լուսանկարից, դաստակը կազմում է զենքի ողջ երկարության 1/3-ը: Շեղքն ըստ ամենայնի թույլ ձվաձիթ գծագրություն ունի և օժտված է կենտրոնական ողով:

Քսանչորսերորդ տարբերակ (աղ. 17, նկ. 2-7) - Քննարկվող զենքի այս տարբերակը կազմում են մահիկածև գլխիկով, ուղիղ-մատնեքավոր բռնակով, ուղղանկյունաձև խաչարդով և հավասարաչափ նեղացող շեղքով երկաթե դաշույններն ու սրերը: Այս տարբերակը ևս մեծաքանակ չէ:

Նման մի սուր հայտնաբերվել է Հայկական լեռնաշխարհում, Սպանդարյանի (Կուլիջան) ավերված դամբարանից (աղ. 57) և թվագրվում է մ.թ.ա. 11-9-րդ դարերով (Թորամանյան Թ. 1942, էջ 14-30: Хачатрян Т. 1975, էջ 23-24, նկ. 6: Аремян Г. 1974, էջ 193-198): Սրի երկարությունը 65 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի մոտ 1/5-ը: Շեղքը հատույթում շեղանկյուն է և օժտված է կենտրոնական ողով: Նույն տարբերակին պատկանող երկաթե երկու դաշույններ և երեք սրեր հանդիպում են Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններից (Լուրիստա.): Դաշույնները հայտնաբերվել են Գուլ-Խանան-Մուրդա (դամբարան 80) (աղ. 58) և Վար-Կարուղ (պատահական) հնավայրերից և ըստ Լ. Վանդեն Բերգեի վերաբերում են մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերին (Vanden Berghe L. 1967, էջ 56, նկ. a: Vanden Berghe L. 1980, էջ 47, նկ.

11): Սրերը Լուրիստանի Թաթուրան-Շինան (դամբարան 4) (ադ. 60) և Շումգի-Մումա (դամբարաններ 53 և 56) (ադ. 59) հնավայրերից են և, ըստ հնագիտական համալիրների, դարձյալ թվագրվում են մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերով (Vanden Berghe L. 1972, էջ 12, նկ. 13: Vanden Berghe L. 1977, էջ 54: Vanden Berghe L. 1983, էջ 83, նկ. 39/13): Իրանական դաշույնների ու սրերի երկարությունը 34-58 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/3-1/4-ը: Շեղբերը հատույթում շեղանկյուն են, օժտված՝ կենտրոնական ողով:

Առաջավոր Ասիայի մյուս շրջաններում այս տարբերակը չի հանդիպում:

Քսանհինգերորդ տարրերակ (ադ. 17, նկ. 8-11) - Այս տարբերակին բնորոշ են երիզներից գուրկ, զանգվածեղ շեղանկյունաձև գլխիկը, ուղիղ-հարթ բռնակը, ուղղանկյունաձև խաչարդը և հավասարաչափ նեղացող շեղբը: Նախորդ տարբերակից այս օրինակներն առանձնանում են գլխիկի զանգվածեղ շեղանկյան տեսքով և դաստակի երկմետաղյա կառուցվածքով (գլխիկը, բռնակի և խաչարդի երիզները՝ բրոնզից են, բռնակի միջնապատն ու շեղբը՝ երկաթից): Այս տարբերակի չորս սրերը հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրի (Թեյշեբահնի) պեղումներից (մեկը խիստ քայքայված վիճակում է, պահպանվել է բրոնզե գլխիկն ու բռնակի երկաթե միջնապատի մի մասը): Թվագրվում են մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերով (Плютовский Б. 1970, նկ. 51, 52): Սրերի երկարությունը 65-73 սմ է, իսկ դաստակը կազմում է զենքի 1/5-ը:

Առաջավոր Ասիայի մյուս շրջաններից այս տարբերակին վերաբերող զինատեսակներ հայտնի չեն:

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Այսպիսով, ձեռքի տակ եղած հնագիտական նյութը հնարավորություն է ընձեռնել շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի մեծ խմբի մեջ առանձնացնել երեք ենթախմբեր՝ ընդհանուր 32 տարբերակներով և վեր հանել նրանց ձևավորման ու զարգացման որոշ օրինաչափությունները: Կատարված ուսումնասիրությունները հանգեցնում են մի խումբ հետևությունների:

Հետևություն 1. Մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծում Հին Արևելքում հանդես է գալիս շրջանակավոր կառուցվածք ունեցող դաստակով զենք, որն, ըստ ամենայնի, վաղբրոնզեդարյան պոչուկավոր դաշույնի պոչուկի աստիճանական լայնացման, պոչուկի ու շեղքի միացման մասի առանձնացման ու քննարկվող զենքի նոր ձևավորված հատվածների երիզավորման (ներդիրներն ընդելուզելու համար) հետևանքն է: Այդ են մատնանշում ինչպես մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի պոչուկավոր դաշույնի հետագոտումն, այնպես էլ շրջանակավոր դաստակով դաշույնների նախնական օրինակների նրանց հետ համադրումը: Խոսքը վերաբերում է առաջին և մասամբ երկրորդ ենթախմբերում առանձնացված վաղազույն դաշույններին, որոնք փաստորեն շրջանակավոր դաստակով զենքի կայացման օրինակներ են հանդիսանում: Այս ենթախմբերի մեջ մտնող դաշույնների յոթ տարբերակներից երկուսում բացակայում են գլխիկն ու խաչարդը, յոթում՝ գլխիկը: Այլ խոսքով, այս ենթախմբերի դաշույնները ձեռք բերելով իրենց հիմնական հատկանիշը՝ երիզավորված դաստակը, դեռևս ամբողջությամբ չեն օժտվում շրջանակավոր զենքին բնորոշ կառուցվածքային առանձնահատկություններով: Նրանց վաղազույն օրինակները հայտնի են Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհից և թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագծով: Ըստ որում, շրջանակավոր դաստակով զենքի հանդես գալը բուրավիճ էլ չի պայմանավորում պոչուկավոր դաշույնների անհետացում: Վերջիններս, մեր կարծիքով, հիմք հանդիսանալով նոր զինատեսակի առաջացման համար, ոչ միայն չեն կորցնում իրենց նախնական տեսքը, այլև մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում շարունակում են կիրառվել շրջանակավոր և այլ տիպի կառուցվածք ունեցող դաստակով զինատեսակների հետ զուգահեռ ու հանդես բերում պոչուկավոր դաշույնների, սուսերների ու սրերի հետաքրքիր տարբերակներ:

Շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի ձևավորման գործընթացն, ըստ էության, ավարտվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբին, երբ զենքը ձեռք է բերում իր վերջնական տեսքը: Դա դաստակի երեք հատվածների ու շեղքի առկայությունն է կառուցվածքային մեկ ամբողջության մեջ: Այս դաշույններն ու սրերն առանձնացված են մեր դասակարգման երրորդ ենթախմբում և հանդես են բերում քսանհինգ տարբերակներ: Ընդհանուր առմամբ շրջանակավոր դաստակով զենքի երեք ենթախմբերում առանձնացված 32 տարբերակները պայմանավորված են գլխիկի վեց (հովհարածև, կլորավուն, մահիկածև, կորնթարդ, շեղանկյունածև, քամբածև), բռնակի երկու (ուղիղ-հարթ, ուղիղ-մատնեքավոր), խաչարդի ութ (ուղղանկյունածև, զանգվածեղ և քառակուսի, ներճկված, սեղանածև, եղանածև, շրիշակավոր (ձողածև), եղջյուրավոր, պայտածև) և շեղքի երեք (հավասարաչափ նեղացող, զեղարդածև, կեռ) դրսևորումներով: Գլխիկի վերոհիշյալ վեց ձևերից ավելի հաճախ հանդիպում են հովհարածևը (25 տարբերակից 13-ում՝ 52%), բռնակի երկու ձևերից՝ ուղիղ-հարթը (32

տարբերակից 25-ում՝ 78%), խաչարդի ութ ձևերից՝ ուղղանկյունաձևը (30 տարբերակից 10-ում՝ 33%), շեղբի երեք ձևերից՝ հավասարաչափ նեղացողը (32 տարբերակից 28-ում՝ 87,5%): Եթե նշված հաշվարկների հիման վրա դաստակի երեք հատվածների և շեղբի ամենից հաճախ հանդիպող ձևերով մոդելավորելու լինենք շրջանակավոր դաստակով զենքի հիմնական օրինակը, ապա այն կունենա հովհարածև գլխիկ, ուղիղ-հարթ բռնակ, ուղղանկյունաձև խաչարդ և հավասարաչափ նեղացող (տերևածև) շեղբ: Ըստ որում սա դաստակի երեք հատվածների ու շեղբի ամենից հաճախ հանդիպող ձևերի պայմանական միավորում կամ մոդելավորում չէ մեկ ամբողջության մեջ, այլ ռեալ գոյություն ունեցող զինատեսակ: Այն լիովին կրկնում է մեր դասակարգման երրորդ ենթախմբի երկրորդ տարբերակը: Ահա հենց մման կառուցվածքով դաշույններն են 20-րդ դարի 30-ական թվականներին ինտուիտիվ առանձնացվել շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի մեծ խմբից և պայմանականորեն անվանվել «առաջավորասիական տիպ» (Մесен А. 1935, էջ 162-163): Ամենավաղ օրինակները վկայված են Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհում և թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներով: Այստեղ քննարկվող զինատեսակը տարածում է ստանում հիմնականում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին, իսկ գործածությունից դուրս գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին (կիրառության մեջ մնալով մոտավորապես 700-800 տարի):

Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում մույն դաշույնները երևան են գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդին (մ.թ.ա. 18-17-րդ դարեր), տարածում ստանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին, իսկ որոշ երկաթակուռ օրինակներ գոյատևում են մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 2-րդ քառորդը (շուրջ 1000 տարի): Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններում քննարկվող զինատեսակը հանդես է գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին (մ.թ.ա. 13-12-րդ դարեր) և գործածության մեջ մնում մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին քառորդը (շուրջ 400-500 տարի): Հին Արևելքի մյուս շրջաններում (Հյուսիս-արևելյան Աֆրիկա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Արաբական թերակղզի, Կովկաս) այս դաշույններն ու սրերը լայն տարածում չեն ստանում և հայտնի են եզակի (հաճախ մաս պատահական) օրինակներով:

Հետևություն 2. Շրջանակավոր կառուցվածք ունեցող դաստակով դաշույնների ու սրերի մանրամասն ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնել այդ զինատեսակի արտադրության երեք հիմնական օջախ. ա) Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհ, բ) Հայկական լեռնաշխարհ, գ) Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններ: Այս երեք հիմնական օջախներից գատ, Միջերկրականի ավազանում նկատվում է ևս մեկ օջախի (Էգեյան աշխարհ) գոյությունը, որը ձևավորվելով շրջանակավոր դաստակով դաշույնների նախնական (սիրիա-պաղեստինյան) օրինակների ազդեցության տակ, իր մեջ չի ներառել քննարկվող զենքի հիմնական ձևերն ու զարգացել է ինքնուրույն օրինաչափություններով (տես աղ. 18 և աղ. 19):*

Նշված երեք հիմնական օջախների գործունեության մեջ նկատվում է մի ուշագրավ երևույթ: Սիրիա-պաղեստինյան օջախի կայացման ժամանակ (մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակների սահմանագիծ) Հայկական լեռնաշխարհի և

* Ստորակետից ձախ դրված թվանշանը ցույց է տալիս ենթախումբը, աջը՝ տարբերակը:

Իրանական սարահարթի օջախները դեռևս գոյություն չունեն: Նրա բուն ծաղկման շրջանում (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կես) սկսում է ձևավորվել հայաստանյանը: Վերջիններիս ակտիվ գործունեության ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. 16-13-րդ դարեր) սիրիա-պաղեստինյանն աստիճանաբար անկում է ապրում և դադարում գոյություն ունենալուց, իսկ իրանական օջախը նոր միայն սկսում է ձևավորվել: Մ.թ.ա. 13-11-րդ դարերում Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններում բուն զարգացում ապրող շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի արտադրության օջախի կողքին՝ արդեն չկա սիրիա-պաղեստինյանը, իսկ Հայկական լեռնաշխարհինը չունի իր նախկին հզորությունը: Փաստորեն ստացվում է շրջանակավոր դաստակով զենքի արտադրական օջախի հաջորդական վախճանում (տարածքային և ժամանակագրական առումներով) Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհից Հայկական լեռնաշխարհ, այստեղից էլ Իրանական սարահարթ ուղղությամբ: Ըստ որում, շրջանակավոր դաստակով զենքի ձևավորման նախնական օջախում՝ Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհում, չի նկատվում քննարկվող զինատեսակի տարբերակային բազմազանություն (և դա օրինաչափ է ձևավորվող նոր զենքի համար): Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի գտածոներին, ապա տարբերակներն այստեղ բազմազան են:

Քննարկվող 32 տարբերակներից Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհի հետ կապ ունեն ութը: Դրանցից 3-ը (ենթախումբ 1-ին, տարբերակներ 1-ին, 2-րդ: Ենթախումբ 3-րդ, տարբերակ 22-րդ) հանդիպում են բացառապես Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհում, 4-ը (ենթախումբ 2-րդ, տարբերակ 1-ին, ենթախումբ 3-րդ, տարբերակներ 1-ին, 2-րդ, 7-րդ)՝ սկզբում հանդես են գալիս այստեղ, ապա տարածվում Հին Արևելքում, իսկ 1-ը (ենթախումբ 3-րդ, տարբերակ 6-րդ), ըստ ամենայնի, Հայկական լեռնաշխարհից կրած ազդեցության հետևանք է:

Թվարկված տարբերակների ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ շրջանակավոր դաստակով զենքի գլխիկի՝ հովհարաձև, բոնակի՝ ուղիղ-հարթ, խաչարդի՝ սեղանաձև, ուղղանկյուն, եղանաձև և շեղքի՝ հավասարաչափ նեղացող (տերևաձև) ու կեռ դրսևորումները սիրիա-պաղեստինյան զինագործական արհեստանոցի գործունեության արդյունք են: Դաշույնների դաստակներն այստեղ երբեմն անցքեր կամ գամեր ունեն ներդիրների ամրացման համար, իսկ շեղքերը հատույթում հիմնականում թույլ ձվաձիր են՝ զուրկ կենտրոնական ողից և խորադիր ակոսներից:

Հայկական լեռնաշխարհում քննարկված 32 տարբերակներից հանդիպում են 20-ը: Դրանցից 3-ը (3-րդ ենթախումբ, տարբերակներ 1-ին, 2-րդ, 7-րդ) սիրիա-պաղեստինյան զինագործության ազդեցությունն են կրում, 7-ը (ենթախումբ 2-րդ, տարբերակներ 4-րդ, 5-րդ: Ենթախումբ 3-րդ, տարբերակներ 8-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 19-րդ, 25-րդ)՝ զուտ տեղական երևույթ են, 8-ը (ենթախումբ 2-րդ, տարբերակ 2-րդ: Ենթախումբ 3-րդ, տարբերակներ 3-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 10-րդ, 12-րդ, 13-րդ, 24-րդ)՝ սկզբում հանդես են գալիս Հայկական լեռնաշխարհում, ապա տարածվում Առաջավոր Ասիայում, իսկ 2-ը (ենթախումբ 2-րդ, տարբերակ 3-րդ: Ենթախումբ 3-րդ, տարբերակ 20-րդ) Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջանների ազդեցության հետևանք են: Այս համադրումները թույլ են տալիս պնդել, որ գլխիկի՝ կորնթարդ, թամբաձև, շեղանկյունաձև, բոնակի՝ մատնեքավոր, խաչարդի՝ ներճկված, պայտաձև և շեղքի՝ գեղարդաձև դրսևորումները Հայկական լեռնաշխարհի զինագործ

վարպետների նորամուծության արդյունք են: Այստեղ դաշույնների դաստակները հիմնականում զուրկ են ներդիրների ամրացման համար արված անցքերից (հանգամանք, որով հայաստանյան զենքը տարբերվում է սիրիա-պաղեստինյանից), շեղբերը հատույթում ձվաձիք են, շեղանկյուն կամ վեցանիստ հիշեցնող գծագրություն ունեն և զերազանցապես օժտված են կենտրոնական ողով ու խորադիր ակոսներով:

Իրանական սարահարթում քննարկված 32 տարբերակներից հանդիպում են 17-ը: Դրանցից 3-ը (ենթախումբ 3-րդ, տարբերակներ 1-ին, 2-րդ, 7-րդ)՝ կրկնում են սիրիա-պաղեստինյան զինատեսակների ձևերը, 7-ը (ենթախումբ 2-րդ, տարբերակ 2-րդ: Ենթախումբ 3-րդ, տարբերակներ 3-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 10-րդ, 13-րդ, 24-րդ)՝ Հայկական լեռնաշխարհի զինագործության ազդեցությունն են կրում, 4-ը (ենթախումբ 3-րդ, տարբերակներ 4-րդ, 15-րդ, 21-րդ, 23-րդ) զուտ իրանական երևույթ են, իսկ 3-ը՝ (ենթախումբ 2-րդ, տարբերակ 3-րդ: Ենթախումբ 3-րդ, տարբերակներ 14-րդ, 20-րդ) սկզբնապես հանդես են եկել Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններում, ապա տարածվել Առաջավոր Ասիայում: Նշվածից կարելի է եզրակացնել, որ զլխիկի՝ շրջանաձև և մահիկաձև դրսևորումները Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջանների զինագործ վարպետների նորամուծությունն են: Շեղբերը հատույթում ձվաձիք, շեղանկյունաձև կամ վեցանիստ հիշեցնող գծագրություն ունեն և երբեմն օժտված են կենտրոնական ողով ու խորադիր ակոսներով:

Էգեյան աշխարհում քննարկված 32 տարբերակներից հանդիպում են միայն 4-ը: Դրանցից 1-ը (ենթախումբ 2-րդ, տարբերակ 1-ին)՝ սիրիա-պաղեստինյան զինագործության ազդեցությունն է կրում, 2-ը (ենթախումբ 3-րդ, տարբերակներ 16-րդ, 17-րդ)՝ միայն էգեյան զինագործությանը բնորոշ նմուշներ են, իսկ 1-ը (ենթախումբ 3-րդ, տարբերակ 18-րդ) սկզբնապես հանդես է գալիս Էգեյան աշխարհում, ապա նրա հատուկենտ օրինակները հանդիպում են Առաջավոր Ասիայում: Էգեյան աշխարհին բնորոշ տարբերակների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պնդել, որ շրջանակավոր դաստակով զենքի կառուցվածքային մասերի ձևավորման մեջ այդ օջախի ունեցած միակ ներդրումը՝ եղջյուրավոր խաչարդի ստեղծումն է: Էգեյան օրինակները ևս դաստակներին անցքեր կամ գամեր ունեն ներդիրների ամրացման համար (հանգամանք, որով նրանք մոտենում են սիրիա-պաղեստինյան օրինակներին), իսկ շեղբերը հատույթում թույլ ձվաձիք են՝ հիմնականում օժտված կենտրոնական ողով (երևույթ, որ նրանց մոտեցնում է հայաստանյան զենքին):

Այսպիսով շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի բոլոր տարբերակների համադրված քննարկումը մեկ անգամ ևս թույլ է տալիս պնդել, որ քննարկվող զինատեսակի նախնական օրինակները հանդես են եկել Սիրիա-պաղեստինյան աշխարհում: Այնուհետև համարյա միաժամանակ, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին, այստեղից մուտք գործել Հյուսիս-արևելյան Աֆրիկա (Եգիպտոս), Էգեյան աշխարհ և Հայկական լեռնաշխարհ: Եգիպտոսում այս զինատեսակն ընդհանրապես լայն ընդունելություն չի գտել, իսկ Էգեյան աշխարհում զարգացել է ուրույն օրինակաչափություններով: Վերջինիս ազդեցությունը նկատելի է հատկապես Կենտրոնական Եվրոպայի մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակների սահմանագծի և մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կեսին հնագիտական հուշարձաններում: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին միայն Հայկական լեռնաշխարհն է պահպանել սիրիա-պաղեստինյան զենքի դասական օրինակների բոլոր մանրամասները, ապա մ.թ.ա. 2-րդ

հազարամյակի կեսերից զարգացնելով ու կատարելագործելով դրանք, իր հերթին նպաստել է նման զինատեսակների տարածմանը Իրանական սարահարթում: Օջախներից յուրաքանչյուրը պատմական որոշակի ժամանակահատվածում ունեցել է արտադրության իրեն բնորոշ զինատեսակներն ու ազդեցության ոլորտները (տես աղ. 18 և աղ. 19):

Հետևություն 3. Երջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում քննարկել այս զենքը ևս մեկ տեսանկյունից: Դա վերջինիս ծիսական բնույթն է, որը վկայում են մի շարք ուշագրավ փաստեր: Դրանցից առաջինը կապված է Աշշուր քաղաքի Անու-Ադադ աստվածների տաճարում հայտնաբերված փոքրիկ դաշույնիկի հետ: Այն գտնվել է երկրեբան մանրակերտ սակրի հետ միասին և թվագրվում է մ.թ.ա. 9-րդ դարով: Երկուսի փոքր չափերն (դրանք հնարավոր չէ որպես զենք օգտագործել) ու նույն տաճարում միասին հայտնաբերվելն արդեն անուղղակի կերպով հուշում են նրանց ծիսական բնույթը: Այդ է մատնանշում մի հանգամանք ևս: Ինչպես նշեցինք վերևում, Աշշուրի դաշույնիկն իր կառուցվածքային ձևերով շատ մոտ է Էգեյան աշխարհի դաշույններին ու սրերին: Միջազետքում այն եզակի օրինակ է: Հայկական լեռնաշխարհում և Իրանական սարահարթում ևս նման դաշույններ վկայված չեն: Դաշույնիկի հետ հայտնաբերված երկրեբան սակրիկը ևս Էգեյան աշխարհի երևույթ է: Այստեղ այն կոչվում է «լաբրիս» և կապված է Չևսի պաշտամունքի հետ (հաճախ նման սակրերը կոչվում են «Չևս-լաբրիս») (Церен Э. 1976, էջ 194-196: Яновская Н. 1976, էջ 82: Брентъес Б. 1976, էջ 88-89): Չևսի շումերական համարժեքն Անուն է: Երկուսի անուններն էլ «երկինք» և «լույս» են նշանակում: Նրանք աստվածների հայրն են, երկնքի ստեղծողները, նստում են սրբազան լեռան վրա (Лосев А. 1991, էջ 463: Афанасьева В. 1991, էջ 75): Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ Անու-Ադադ աստվածությունների տաճարում գտնված երկրեբան սակրիկը, որ Չևսի խորհրդանիշն է հանդիսանում, կարող է Էգեյան աշխարհից որոշակի նպատակներով բերված ծիսական զենք լինել, որ նվիրաբերվել է Չևսի շումերական համարժեք աստվածությանը՝ Անուին: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է և Աշշուրի երկրեբան սակրիկը կապված է Անուի պաշտամունքի հետ, ապա նույն սրբարանում հայտնաբերված շրջանակավոր դաստակով դաշույնիկը (որ դարձյալ էգեյան ծագում ունի) պետք է որ կապված լինի տաճարի մյուս աստվածության՝ Ադադի հետ (փոթորիկի ու տարերքի աստված): Երջանակավոր դաստակով զենքի կապն Ադադ աստծո հետ վկայում է մի փաստ ևս: Դա Հայկական լեռնաշխարհից (Ամիդ) հայտնաբերված շրջանակավոր դաստակով սրի և Իրանական սարահարթի արևմտյան շրջաններից (Լուրիստան) հայտնաբերված որոշ դաշույնների շեղբերին պահպանված «Ադադնիրարի» և «Ադադ-Ափրա-Իդդին» անվանումներն են: Ըստ որում, լուրիստանյան շրջանակավոր դաշույնների վրա շումերա-աքադական Ադադին երբեմն փոխարինում է նրա բաբելոնյան համարժեքը՝ Մարդուկը (շեղբերի վրա արձանագրված է «Մարդուկ-Նադին-ախսե», «Մարդուկ-Շափիկ-գերի»): Նուզիից (Յուրդան-թեփե) հայտնաբերված շրջանակավոր դաստակով դաշույնը Ներգալ աստծու պաշտամունքի հետ են կապում Ռ. Սթարն ու Հ. Գյոտերբոքը (Starr R. 1939, աղ. 125, նկ. KK-1: Güterbock H. 1965, էջ 197-198: Вильхельм Г. 1992, էջ 15-16):

Աշշուրի Անու և Ադադ աստվածությունների տաճարից հայտնաբերված էգեյան դաշույնիկը՝ շրջանակավոր դաստակով զենքի ծիսական բնույթը

մատնանշող միակ օրինակը չէ: Շրջանակավոր դաստակով մանրակերտ դաշույնիկներ (ոչ էգեյան տարբերակին պատկանող, այլ տեղական) հայտնաբերվել են Հասանլուի բնակատեղիի (Muscarella O. 1989, էջ 27, նկ. 5/), Քալարդաշտի (Hout J.-L. 1965, ադ. 153) և Հյուսիսային Կովկասի (Մուկուլան) (Доманский Я. 1984, նկ. 179) հնագիտական հուշարձաններից: Դաշույնիկների փոքր չափերը, որոշ օրինակների վրա՝ կախելու համար արված անցքերը, ինչպես նաև Քալարդաշտից հայտնաբերվածի ոսկուց պատրաստված լինելը մեկ անգամ ևս գալիս են վկայելու քննարկվող զինատեսակի նաև ծիսա-հմայական բնույթը:

Հաջորդ կարևոր փաստը, որ կարող է խոսել շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ծիսական կիրառության մասին, Քարաշամբի և Հասանլուի արձաթե ու ոսկե գավաթների դրվագումներն են: Առաջինի վրա պատկերված է հնդեվրոպական առասպելաբանությանը բնորոշ սյուժե, որտեղ որսի, ծիսական խնջույքի, զոհաբերության, մարտի և մահապատժի տեսարանների կողքին առանձնակի ընդգծված են նաև զենքերը (դաշույններ, միզակներ, սակր): Դաշույնները կարծես թե ունեն շրջանակավոր կառուցվածք և կրկնում են Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում տարածում ունեցող նույնատիպ դաշույնների ձևերը (Оганесян В. 1988, էջ 146-160, նկ. 3): Հասանլուի գավաթը ներկայացնում է խուռիական դիցաբանական սյուժեներից մեկը (հավանաբար «Ասք Ռիլիկումմիի մասին» առասպելը): Այստեղ ևս որսի, մարտի, ծիսական խնջույքի ու զոհաբերության տեսարանների կողքին ընդգծված են զենքերը և նրանց թվում շեղբի վերին մասում պայտածև խաչարդով դաշույնը, որի դաստակը ևս շրջանակավոր կառուցվածք է հիշեցնում (Porada E. 1959: Dyson R. 1960: Hout J.-L. 1965: Porada E. and Dyson R. 1967): Կասկածից վեր է, որ վերոհիշյալ առասպելաբանական սյուժեների դրվագներում հանդիպող այս դաշույնները պատահական երևույթ չեն և, ըստ ամենայնի, առնչվում են ծիսական արարողակարգի որոշակի մանրամասների հետ:

Շրջանակավոր դաստակով զենքի ծիսական բնույթի մասին կարելի է ենթադրել նաև Վերին Նավերի դամբարանադաշտի թիվ 19 դամբարանաբլուրի (այն շրջանակավոր դաստակով կարճ սուր է պարունակում) ուսումնասիրությունից: Հյուսիս-հարավ կողմնորոշում ունեցող դամբանախցում (չափերը՝ 4,0 x 1,0 x 0,7 մ) հայտնաբերվել են մոխրագույն և կարմրավուն խեցեղենի մի քանի բեկոր, սերդոլիկե մեկ ուլունք և խոշոր եղջերավոր անասունի ոսկորների կտորտանք: Վաղակը *in situ* հայտնաբերվել է խցի կենտրոնում: Մարդու ոսկորների որևէ հետք չի նկատվել: Խցին արևելյան կողմից կցված է եղել բազալտե քարերից շարված պայտածև կառույց՝ հավանաբար զոհարան, կենտրոնական հատվածում արված մուտքով և նրանից աջ կանգնեցված՝ փորագիր պատկերներ ունեցող, սրբատաշ քարով (Симохян А. 1983, էջ 93-95, նկ. 2/5): Ըստ պեղող-հնագետ Հ. Միմոնյանի, փորագրության մեջ նշմարվում է արձակված նետ և մարդկային ֆիգուր, որը նետից պաշտպանվելու նպատակով վեր է բարձրացրել վահանը: Դամբանախցի համեմատաբար փոքր չափերը և մարդկային մասունքների բացակայությունը Հ. Միմոնյանին թելադրել են Վերին Նավերի թիվ 19 դամբարանաբլուրը համարել կենտաֆի թաղում: Հանգամանք, որ թերևս մատնանշում է նրանում հայտնաբերված նյութերի ծիսական բնույթը: Վերջին փաստը, որ դարձյալ, կարծես թե նշում է շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի (և ոչ միայն նրանց) ծիսական բնույթը, վերջիններիս

շեղբերին կամ դաստակներին արված կենդանակերպ (այծ, եղջերու, օձ, մեղու) կամ երկրաչափական (պարույր, եռանկյունի, զիգագ, կիսալուսին) վարագրություններն են:

Հետևություն 4. Անհրաժեշտ ենք համարում շոջակալի շրջանակավոր դաստակով զենքի ուսումնասիրության հետ առնչվող մի հիմնախնդիր էս: Բանն այն է, որ որոշ հետազոտողներ այս զինատեսակի արտադրությունը փորձել են կապել կոնկրետ էթնիկ տարրի գործունեության հետ: Ըստ Հ. Բոննեի, Ռ. Դյուսոյի և Թ. Միքի նրա ստեղծողներն ասսուրացիներն են (Bonnet H. 1926, էջ 65-715: Dussaud R. 1929a, էջ 299: Meek T. 1939): Ռ. Հաքչինսոնի կարծիքով այդ մեմաշնորհը պատկանել է հյուքսոսներին (Hutchinson R. 1934, էջ 170): Ինչպես նշեցինք վերևում, նկատի ունենալով իրանական որոշ դաշույնների շեղբերին պահպանված սեպագիր արձանագրությունները, դրանց բարեխոնյան ծագում է վերագրել Պլեյները (Pleiner R. 1967, էջ 13): Կ. Սմիռնովի կարծիքով էլ, շրջանակավոր դաստակով դաշույններն ու սրերը քննարկվող զենքի այն նախատիպերն են, որոնցից սերվել են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում Ազովի ծովի արևելյան և հարավ-արևելյան ափամերձ շրջանում բնակված սինդերի ու մետոների սրերը (Смирнов К. 1980, էջ 38-45, նկ. 1): Թվարկված կարծիքները վաղուց հնացած են, իսկ այս հետազոտությունը թույլ է տալիս մեկ անգամ ևս ժխտել հյուքսոսների կամ ասսուրացիների առաջնությունն այս հարցում (թե մեկի և թե մյուսի գործունեությունն ընդգրկող տարածքներում շրջանակավոր դաստակով զենքը լայն տարածում չի ունեցել): Ընդհանրապես, շրջանակավոր զենքի արտադրությունն էթնիկ որևէ տարրի գործունեության հետ կապելը, մեր կարծիքով, առայժմ խիստ բարդ և հազիվ թե լուծելի խնդիր է: Դրա պատճառները մի քանիսն են:

1. Առ այսօր չի հայտնաբերվել որևէ գրավոր (սեպագիր, հիերոգլիֆ) սկզբնաղբյուր, որը վկայեր ինչպես քննարկվող զինատեսակի ձևի ու պատրաստման մանրամասների մասին, այնպես էլ մատնանշեր կոնկրետ էթնիկ տարրի կողմից կոնկրետ վայրում նրա նախնական արտադրության փաստը:

2. Ժամանակին անտեսվել և չի ուսումնասիրվել շրջանակավոր դաստակով զենք պարունակող հնագիտական համալիրների (հատկապես ամենավաղերի) հնամարդաբանական նյութը:

3. Ամենավաղ թվագրում ունեցող օրինակների սպեկտոգրաֆիկ ուսումնասիրությունների որակն ու մակարդակը թույլ չեն տալիս քննարկվող դաշույնների ու սրերի ձուլման համար օգտագործված հումքը տեղայնացնել Մերձավոր Արևելքի պղնձի որևէ հանքավայրի հետ և, ըստ այդմ, թեականորեն խոսել այն շահագործողների էթնիկ պատկանելության մասին:

Կարելի է բերել այլ հիմնավորումներ ևս...

Ուստի առայժմ բաց թողնելով շրջանակավոր դաստակով դաշույնի կամ սրի դասական օրինակ (կամ օրինակներ) պարունակող դամբարանային համալիրների տերերին կոնկրետ էթնիկական պատկանելություն վերագրելն, այսօր հաստատապես կարելի է արձանագրել, որ նրանց դամբարաններն ունեն քարաբեկորներով շուրջանակի շարված մեկ և ավելի կրոմլեխներ, հիմնահողային կամ քարարկղային դամբարանախուց, հարուստ հնագիտական նյութ (դաշույններ, սակրեր, գուրգեր, դուրեր, գավազաններ, նետաալաքներ, աղեղի ու կապարճի մասեր, գրահաշապկի ճարմանդներ, խեցանոթներ, պերճանքի առարկաներ և այլն) և ամփոփում են դիադրման կամ դիակիզման

(վերջինս ավելի հաճախ է հանդիպում) եղանակով արված մարդկային թաղումներ, որոնց երբեմն ուղեկցում են նաև մարդկային ու կենդանական զոհաբերություններ: Վերոհիշյալը ոչ այնքան կոնկրետ էքնիկական, որքան՝ ողջ Հին Արևելքի համար համընդհանուր, սոցիալական գործոնի արդյունք կարող է լինել և, ըստ այդմ էլ, թույլ է տալիս ենթադրել, թե մնաց հարուստ զույքակազմ և մասնավորապես սպառազինություն ունեցող դամբարաններում, ըստ ամենայնի, թաղվել են տվյալ հասարակության ռազմական վերնախավի ներկայացուցիչները:

Խնդրո առարկա դաշույններ ու սրեր պարունակող մերձավորարևելյան հնագիտական նոր համալիրների պեղումներն ու ստացված արդյունքների համակողմանի ուսումնասիրությունն ապագայում անշուշտ հնարավորություն կընձեռի այս ուղղությամբ առավել հավաստի վերակազմությունների իրականացման համար:

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 1

Շրջանակավոր դաստակով դաշույնի ընդհանուր տեսքն ու կառուցվածքային մասերը:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 2

Հայկական լեռնաշխարհ — 1, 2. Երևան («Ավտոեզրեգատ» գործարան): 3. Կարմիր վանք: 4. Էջմիածին: 6. Բերքաբեր (Ջողագ): 7, 9, 10, 30. Էլար: 8, 33. Հառիճ: 16. Փուլուր (Բլուր): 17, 18. Կարագ (Էրզրում): 21. Վանաձոր (Կիրովական): 28. Կումայրի (Լենինական): Անդրկովկաս — 11-15, 20, 26, 27. Հարավային Վրաստան: Հյուսիսային Կովկաս — 5. Ստարոկորսունսկայա: 32. Պատահական: Իրանական սարահարթ — 19. Յանիկ քեփե: 22, 24, 25, 29, 31. Ջարառ: 34. Գուլուլալի Գալրի: Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ — 23. Թեփե Գավրա: 38, 39, 42. ՈՒգարիթ: 35-37, 40. Բիրլու: 41, 43. Պատահական:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 3

Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ — 1. Չագար Բագար: 2. Գագա: 3. Թել Աչանա (Ալալախ): 6. Գեզեր: 8. ՈՒգարիթ: Փոքր Ասիա — Իզմիր: Էզեյան աշխարհ — 4, 5, 10. Միքենե: 7. Ազիա-Թրիսուդա: 9. Քոմեյրու: Կենտրոնական Եվրոպա — 12. Դյոզե (Հունգարիա): 13. Շագհեղ (Հունգարիա): 14. Վայյա (Հունգարիա): 15. Ֆինկե (Հունգարիա):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 4

Հայկական լեռնաշխարհ — 1, 4. Դիլիջան: 2. Լճաշեն: 3. Կարա-Բուլաղ (Արցախ): 5. Իջևան: 6, 12. — Գավառ (Կամո): 7, 15, 16. Վանաձոր (Կիրովական): 8. Առաջաձոր (Արցախ): 9. Ալավերդի: 10. Շամխոր (Արցախ): 11. Գուլվինո: 13. Չովդար (Արցախ): 14. Բժնի: 17. Վան (Թոփրաք կալե): 18. Կարմիր բլուր (Թեյշերահինի): 19. Սասունիկ: 20. Նորատուս: Անդրկովկաս — Ռկինիս Կալո (Հարավային Վրաստան):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 5

Հարավ-արևելյան Աֆրիկա — 1, 2. Եգիպտոս: Իրանական սարահարթ — 3-5. Լուրիստան (պատահական): Հայկական լեռնաշխարհ — 10. Էջմիածին: 11, 14. Երևան («Ավտոագրեգատ» գործարան): 12. Վան (Թոփրաք կալե): 13, 15. Կարմիր բլուր (Թեյշերահինի): 16, 17. Արևմտյան Հայաստան (պատահական): Անդրկովկաս — 6-9, 20, 21. Սամթավրո (Վրաստան): 18, 19. Մցխեթ (Վրաստան):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 6

Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ — 1, 7, 9, 21, 22. Պատահական: 2-4. ՈՒգարիթ: 5. Մեզիդո: 6. Թել Քուերա: 8. Գագա: 11. Նուզի (Յորդան քեփե): 12. Թել Ֆարա: Հայկական լեռնաշխարհ — 10. Սևան: 13, 14. Ջուղա: 15. Ֆրանգանոց: 17. Կանաչուտ (Արտաշատի շրջան): 29. Շիրակավան: Անդրկովկաս — 16. Չենո-Բողրե (Վրաստան): 19. Կվասատալի (Վրաստան):

20. Գարի (Վրաստան): Հյուսիսային Կովկաս — 18. Թլի (Հարավային Օսեթիա): Արաբական թերակղզի — 23. Ալ-Այն: 24. Դուբայ: 25. Պատահական: Իրանական սարահարթ — 26. Ադա Էվլար (Թալիշ): 27. Լուրիստան (պատահական): 28. Կութայ-ի Գուլգուլ (Լուրիստան):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 7

Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ — 1-3, 5. Պատահական: 4, 7-10. Ռեգարիթ: 6. Թել Աչանա (Ալալախ): Հայկական լեռնաշխարհ — 11. Արթիկ: 12. Հոռոմ: 13, 15, 33. Էջմիածին: 14. Սասունիկ: 16. Կարմիր վանք: 29. Բերքաբեր (Ջողազ): 30. Կարմիր բլուր: 31, 32. Նորատուս: 34. Մոախերի: Անդրկովկաս — 17. Ջենո-Բողբեն (Վրաստան): 18. Բոզվի (Վրաստան): 19. Ռեգուն-թեփե (Ադրբեջան): 20. Մահմուդավար (Ադրբեջան): Հյուսիսային Կովկաս — 21. Ցխինվալի (Հարավային Օսեթիա): 22, 23. Գալիսթ-Ֆասկաու: 24. Ստիրֆազ (Հարավային Օսեթիա): 25, 26. Կումբուլթա: Միջագետք — 27. Նինվե: Արաբական թերակղզի — 28. Դուբայ:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 8

Իրանական սարահարթ — 1, 6, 8, 10, 14-16, 22, 27. Կութայ-ի Գուլգուլ (Լուրիստան): 2, 3, 11, 12, 13, 17, 18, 20, 23, 26, 28. Լուրիստան (պատահական): 4. Թեփե Գիյան: 5, 19. Բիտ-Սորգ: 7, 9. Բարդ-ի Բալ (Լուրիստան): 21. Չամ-Չախալ (Լուրիստան): 24, 25. Պատահական: 29-32. Խուզիստան (Հարավ-արևմտյան Իրան): 33. Չողա-Չանբիլ (Դուր Ռինթաշ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 9

Հայկական լեռնաշխարհ — 1. Բուչակ: 2. Արթիկ: 3. Վերին Նավեր: 4. Ալավերդի: 5. Սասունիկ: 19. Շիրակավան: Անդրկովկաս — 6. Ռեգարենո (Վրաստան): Հյուսիս-արևելյան Աֆրիկա — 7. Եգիպտոս (պատահական): Իրանական սարահարթ — 8, 11, 15, 20-23. Լուրիստան: 12-14. Պատահական: 16-18. Թեփե Սիալի B: 24. Նիհավենդ: 25. Արևմտյան Իրան (պատահական): 26. Հասանլու V: 27. Մերձուրմիական շրջան (պատահական): 28, 29. Հասանլու IV: 30. Կութայ-ի Գուլգուլ (Լուրիստան): 31. Հասանլու:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 10

Հայկական լեռնաշխարհ — 1. Հառիճ: 2. Արտաշավան: 10. Ամիդ (Դիարբեքիր): 14. Լճաշեն: Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ — 3. Ռեգարիթ: 9. Գեգեր: 11. Թել-Աշարա (Թերքա): 13. Պատահական: Իրանական սարահարթ — 4. Կութայ-ի Գուլգուլ (Լուրիստան): 5, 6, 12. Լուրիստան: 7. Չողա-Չանբիլ (Դուր-Ռինթաշ): Արաբական թերակղզի — 8. Պատահական: Հյուսիս-արևելյան Աֆրիկա — 14. Եգիպտոս (պատահական):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 11

Հայկական լեռնաշխարհ — 1, 9-11, 14. Լճաշեն: 4. Մեծամոր: 5, 21, 22, 24-27. Արթիկ: 6, 13. Սևանի ավազան: 7. Օշական: 8. Նորատուս: 12, 29. Խրտանոց: 15. Սարուխան: 16. Գավառ (Կամո): 17. Պատահական (Մարդարապատի թանգարան): 18. Էջմիածին: 19. Վանաձոր (Կիրովական):

20. Արցախ (պատահական): 23. Պապանինո: 28. Կարս: Անդրկովկաս — 2. Ջեմո-Բողբե (Վրաստան): 3. Թրեյի (Վրաստան):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 12

Անդրկովկաս — 1. Մելանի (Կախեթիա՝ Վրաստան): 2-8 Ալազանի հովիտ (Վրաստան): 18, 21, 29, 30. Մինգեչաուր (Ադրբեջան): Արևելյան Ասիա — 9. Չինաստան (պատահական): Իրանական սարահարթ — 10. Շագուլադերե (Թալիշ): Հյուսիս-արևելյան Աֆրիկա — 11. Եգիպտոս (պատահական): Հյուսիսային Կովկաս — 12. Թլի: Հայկական լեռնաշխարհ — 13. Կապան: 14. Մեղրի: 15. Էջմիածին: 16, 20. Դիլիջան: 17. Մեծամոր: 19, 28. Գավառ (Կամո): 22. Խանլար (Հյուսիսային Արցախ): 23. Էլար: 24. Ադավնաձոր: 25. Լորուտ: 26. Վարդանյու (Հյուսիսային Արցախ): 27. Վանաձոր (Կիրովական):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 13

Հայկական լեռնաշխարհ — 1, 2. Ալավերդի: 3. Քեթի: 4. Գեղասար (Սպիտակի մոտ): 5. Վանաձոր (Կիրովական): 6, 18. Դիլիջան: 7. Տավուշ (Շամանակակից Ադրբեջան): 8. Գոլովինո: 17. Լորուտ: Անդրկովկաս — 19, 20. Գետաբակ (ժամանակակից Ադրբեջան): 21-23. Մինգեչաուր (Ադրբեջան): Հյուսիսային Կովկաս — 9-12. Հարավային Օսեթիա (պատահական): 13-15. Կորան: 16. Պատահական:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 14

Հայկական լեռնաշխարհ — 1, 4. Ներքին Գետաշեն (Ադիաման): 2. Նոր Բայազետ (Գավառ): 3. Ջուլաքար: 5. Հացառատ: 6. Վանաձոր (Կիրովական): 7. Արմավիր: 8. Ջուղա: 9. Առաջաձոր (Արցախ): 10. Խանլար (Հյուսիսային Արցախ): Անդրկովկաս — 11, 12. Խիշկեդերե (Ադրբեջան): 13, 14. Մինգեչաուր (Ադրբեջան): Իրանական սարահարթ — 15. Վերի (Թալիշ): 16, 17. Աղա-Էվլար (Թալիշ): 18. Չիլա-Խանե (Թալիշ): 19. Խուրվին: 20, 23. Մարլիկ թեփե: 22. Լահիջան (Ռեշտ): 25, 26. Լուրիստան: Արևելյան Ասիա — 21. Կրասնոյարսկ: Հյուսիս-արևելյան Աֆրիկա — 24. Եգիպտոս (պատահական):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 15

Էգեյան աշխարհ և Միջերկրականի ավազան — 1, 2, 6-9. Միքենե: 3, 4. Կրետե: 5. Աթենք: 10. Նիկոսիա (Կիպրոս): Միջագետք — 11. Աշշուր: Հյուսիսային Կովկաս. — 12, 13. Թլի: Անդրկովկաս — 14. Հյուսիս-արևմտյան Վրաստան:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 16

Հայկական լեռնաշխարհ — 1. Լճաշեն: 8. Հոռոմ: Անդրկովկաս — 2. Գետաբակ (ժամանակակից Ադրբեջան): 3. Մասսալի (Ադրբեջան): Իրանական սարահարթ — 4. Աղա-Էվլար (Թալիշ): 5. Շագուլա-Դերե (Թալիշ): 6. Չիլա-Խալե (Թալիշ): 7, 12, 22. Վերի (Թալիշ): 9-11. Պատահական: 13. Խուրվին: 14. Մարլիկ թեփե: 15, 18, 19, 23. Բալարդաշտ: 17. Հարավմերձկասպյան շրջան: 20. Գողին թեփե: 21. Թուլու (Թալիշ): Միջիս-Պաղեստինյան աշխարհ — 16. Թել Աչանա (Ալալախ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 17

Հայկական լեռնաշխարհ — 1. Էջմիածին: 4. Սպանդարյան (Կուլիջան): 8-11. Կարմիր բլուր (Թեյշերախի): Իրանական սարահարթ — 2. Վար Կարուղ (Լուրիստան): 3. Գուլ-Խանան-Մուրդա (Լուրիստան): 5, 6. Շամզի-Մումա (Լուրիստան): 7. Թաթուրան-Շինան (Լուրիստան):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 18

Շրջանակավոր դաստակով զենքի արտադրության հիմնական կենտրոնները և արտադրանքի արտահանման ու ներկրման ուղղությունները:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 19

Շրջանակավոր դաստակով զենքի արտադրության հիմնական կենտրոններից քննարկված տարբերակների տարածման ուղղությունները Հին Արևելքում:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 20

Չագար Բագար (Սիրիա)՝ դամբարան 186, մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ. (Schaeffer C. 1948, էջ 96, ադ. 86):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 21

Թել Աշանա - Ալալախ (Սիրիա)՝ II-III հորիզոններ, մ.թ.ա. 15-14-րդ դդ. (Schaeffer C. 1948, էջ 98-99, ադ. 95):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 22

Գեգեր (Պաղեստին)՝ դամբարան 30, մ.թ.ա. 15-րդ դար (Schaeffer C. 1948, էջ 197-198, ադ. 158):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 23

Կարմիր վանք՝ ավերված դամբարանադաշտի նյութեր, մ.թ.ա. 18 - 16 - րդ դդ. (Мартиросян А. 1964, էջ 49 - 51, ադ. 20 և 21):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 24

Շիրակավան՝ դամբարան 6, մ.թ.ա. 17 - 16 - րդ դդ. (Գ. Կարախանյանի պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 25

Հառիճ՝ դամբարան 78, մ.թ.ա. 17 - 16 - րդ դդ. (Хачатрян Т. 1975, էջ 114-115, նկ. 69):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 26

Իրզանչայ (Դմանիսիի շրջան, Վրաստան)՝ դամբարանաբլուր 4, մ.թ.ա. 17 – րդ դար (Кахиани К., Глигвашвили Э., Дзnelадзе М., Каландадзе Г., Цквитишидзе З. 1991, էջ 57-58, ադ. 137-139):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 27

Արտաշավան՝ դամբարան 3, մ.թ.ա. 15-րդ դար (Գ. Սարգսյանի պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 28

Ջենո - Բողբե (Կախեթիա, Վրաստան)՝ դամբարանաբլուր 7, մ.թ.ա. 15-14-րդ դդ. (Пицхелаури К. 1979, աղ. IX):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 29

Ջենո - Բողբե (Կախեթիա, Վրաստան)՝ դամբարանաբլուր 5, մ.թ.ա. 15-14-րդ դդ. (Пицхелаури К. 1979, աղ. VII):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 30

Ուդարնո (Վրաստան)՝ դամբարան 8, մ.թ.ա. 15-14-րդ դդ. (Пицхелаури К. 1982, էջ 17-21, աղ. 21):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 31

Սևան՝ դամբարան 18, մ.թ.ա. 15-14-րդ դդ. (Հ. Մնացականյանի պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 32

Արթիկ՝ դամբարան 3, մ.թ.ա. 15 - 14-րդ դդ. (Хачатрян Т. 1979, էջ 110):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 33

Սասունիկ՝ դամբարան 81, մ.թ.ա. 15 - 14-րդ դդ. (Ն. Ենգիբարյանի պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 34

Սասունիկ՝ դամբարան 26, մ.թ.ա. 16-15-րդ դդ. (Ն. Ենգիբարյանի պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 35

Բուրայմի (Բահրեյն)՝ դամբարան, մ.թ.ա. 14 - 13-րդ դդ. (Bibhy G. 1974, էջ 277):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 36

Թեփե Գիյան (Իրան)՝ դամբարան 10, մ.թ.ա. 14 - 12 -րդ դդ. (Schaeffer C. 1948, էջ 414, 455, աղ. 240, նկ. 35-40):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 37

Կուրալ-ի Գուլգուլ (Լուրիստան, Իրան)՝ դամբարան A 10, մ.թ.ա. 11 - 10-րդ դդ. (Vanden Berghe L. 1973, էջ 24):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 38

Կուրալ-ի Գուլգուլ (Լուրիստան, Իրան)՝ դամբարան A4, մ.թ.ա. 11 - 10-րդ դդ. (Vanden Berghe L. 1973, էջ 21):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 39

Բարդ-ի Բալ (Լուրիստան, Իրան)՝ դամբարան 67, մ.թ.ա. 11 - 10-րդ դդ. (Vanden Berghe L. 1971, էջ 18, նկ. 10):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 40

Բարդ-ի Բալ (Լուրիստան, Իրան)՝ դամբարան 1, մ.թ.ա. 11 - 10-րդ դդ.
(Vanden Berghe L. 1970, էջ 13, նկ. 3-4):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 41

Լճաշեն՝ դամբարանաբլուր 10, մ.թ.ա. 15-րդ դար (Հ. Մնացականյանի
պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 42

Լճաշեն՝ դամբարան 98, մ.թ.ա. 15-րդ դար (Հ. Մնացականյանի
պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 43

Ձեմո - Բողբե (Կախեթիա, Վրաստան)՝ դամբարանաբլուր 4, մ.թ.ա. 15-րդ
դար (Пицхелаури К. 1979, աղ. VI):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 44

Թրեխի (Վրաստան)՝ դամբարան 37, մ.թ.ա. 15 - 14 - րդ դդ. (Тбилиси I,
1978, էջ 69 - 72, աղ. 29-31):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 45

Աղավնաձոր՝ դամբարան 3, մ.թ.ա. 14-րդ դար (Բիլազով L. 1985, էջ 68-
73, աղ. I-III):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 46

Ներքին Գետաշեն, դամբարանաթումբ 1, մ.թ.ա. 15 - 14 - րդ դդ.
(Խնկիկյան Օ. 1998, էջ 84-90, աղ. XXIX-XXX):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 47

Սցիսեթ (Վրաստան)՝ դամբարան 22, մ.թ.ա. 15 - 13 - րդ դդ. (Садрадзе
В. 1991, աղ. XV-XVI):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 48

Պերեթի (Վրաստան)՝ դամբարան 6, մ.թ.ա. 14 - 13 - րդ դդ.
(Абдушелашвили М. 1980, էջ 71-72, աղ. XIa):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 49

Ներքին Գետաշեն՝ դամբարան 20 (ստորին շերտ), մ.թ.ա. 15 - 14 - րդ
դդ. (Ա. Փիլիպոսյանի պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 50

Քերի՝ դամբարան 23, մ.թ.ա. 14 - 13 - րդ դդ. (Петросян Л. 1989, էջ 56,
աղ. 48):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 51

Սարուխան՝ դամբարան 4, մ.թ.ա. 14 - 13 - ըրդ դդ. (Ա. Փիլիպոսյանի պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 52

Ներքին Գետաշեն՝ դամբարանաքումբ 2, մ.թ.ա. 15 - 14 - ըրդ դդ. (Хнкикян О. 1993, էջ 107-114, աղ.11):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 53

Գոլովինո՝ դամբարան 6, մ.թ.ա. 14 - 13 - ըրդ դդ. (Мартиросян А. 1964, էջ 118, նկ. 48):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 54

Նորաշենիկ՝ դամբարան 1, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ (Խնկիկյան О. 1997, աղ. XL):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 55

Նորատուս՝ դամբարան 9, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ (Мартиросян А. 1964, էջ 195, նկ. 76):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 56

Ջուլաքար՝ դամբարան 1, մ.թ.ա. 12-10-րդ դդ. (Ա. Փիլիպոսյանի պեղումներ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 57

Սպանդարյան (Կուլիջան)՝ ավերված դամբարան, մ.թ.ա. 11 - 9 - ըրդ դդ (Թորամանյան Թ. 1942, էջ 38: Арешян Г. 1974):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 58

Գուլ Խանան Մուրդա (Իրան)՝ դամբարան 80, մ.թ.ա. 8-րդ դար (Vanden Berghe L. 1980, էջ 46-47):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 59

Շամզի Մումա (Իրան)՝ դամբարան 53, մ.թ.ա. 8 - 7 - ըրդ դդ. (Vanden Berghe L. 1982 - 83, էջ 82-83, նկ. 38-39):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 60

Թաթուրան Շինան (Իրան)՝ դամբարան 4, մ.թ.ա. 9 - 8 - ըրդ դդ. (Vanden Berghe L. 1982 - 83, էջ 66-67, նկ. 28-29):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 61

Երևան՝ վանտոսայան (ուրարտական) դամբարան, մ.թ.ա. 8-րդ դար (Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А., 1991):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 62

Եղեգնաձոր՝ վանոռոսայան (ուրարտական) դամբարան, մ.թ.ա. 8 - 7 -րդ դդ. (Խնկիկյան Օ. 1998, աղ. СІХ-СХІ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 63

Գանթիաղի (Մաշավերյան կիրճ, Վրաստան)՝ դամբարան 61, մ.թ.ա. 8 - 7 -րդ դդ. (Кахиани К., Иремашвили Ш., Иорданишвили Ж., Цквитинидзе З. 1985, էջ 29-30, աղ. ХХХ):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 64

Թլի (Հարավային Օսեթիա)՝ դամբարան 130, մ.թ.ա. 7 - 6 -րդ դդ. (Техов Б. 1980, էջ 30-32, նկ. 10):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 65

Տորսա - Դգվարա (Կոլխիդա, Վրաստան), դամբանահոր 1, մ.թ.ա. 7 - 6 -րդ դդ. (Микеладзе Т., Папуашвили Р., Чубинишвили Н. 1991, էջ 64 - 65, աղ. 151 - 152):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 66

Կորան, դամբարան 12, մ.թ.ա. 7 - 6 -րդ դդ. (Козенкова В. 1996, էջ 21, նկ. 5):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 67

Թլի (Հարավային Օսեթիա)՝ դամբարան 85, մ.թ.ա. 8 - 7 -րդ դդ. (Техов Б. 1980, էջ 22 - 24, նկ. 3 - 4):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 68

Նամարնու բլուր (Կոլխիդա, Վրաստան), դամբանահոր 6, մ.թ.ա. 6-րդ դար (Микеладзе Т., Мигдисова Н., Папуашвили Р. 1985, էջ 37-40, աղ. LIII):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 69

Շրջանակավոր դաստակով դաշույնի ձուլման կաղապար Կապանից, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կես (Караханян Г., Азизбекян О. 1981, էջ 75-77):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 70

1. Զարաշամբի արձաթե գավաթին դրվագված շրջանակավոր դաստակով դաշույնները, մ.թ.ա. 22-21-րդ դարեր (Оганесян В. 1988, էջ 146-160, նկ. 3: Pilipossian A., Santrot J. 1996, էջ 65-67):

2. Հասանլուի ոսկե գավաթին դրվագված շրջանակավոր դաստակով դաշույնները, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կես (Porada E. 1959: Dyson R. 1967):

ДРЕВНЕВОСТОЧНЫЕ КИНЖАЛЫ И МЕЧИ
С РАМОЧНОЙ РУКОЯТЬЮ
(резюме)

Еще в начале века из богатой коллекции предметов вооружения, выявленной на памятниках Древнего Востока, была вычленена выборка бронзовых кинжалов и мечей, которым условно было дано наименование "переднеазиатских". Общий признак, по которому выделяется данное оружие - это наличие закраин на рукояти, которые немного загибаясь внутрь, закрепляют надетые на рукоять накладки и, по существу, производят впечатление рамки. В силу этого в настоящее время определение "кинжалы и мечи с рамочной рукоятью" заменяет термин "переднеазиатский тип".

Рассматриваемые кинжалы и мечи в основном изготовлены из бронзы (иногда встречаются биметаллические и железные образцы) и конструктивно состоят из двух частей - а) рукоять; б) клинок. В свою очередь рукоять может состоять из трех частей - а) навершие, б) ручка, в) рикассо. Именно наличие ручки определенного типа позволяет причислить снабженные ими кинжалы и мечи к рассматриваемому типу. Навершия рассматриваемых мечей и кинжалов бывают шести видов: а) веерообразные, б) круглые, в) в виде полумесяца, г) сферические, д) ромбовидные, е) серповидные. Ручки бывают а) прямые с параллельными гладкими краями, б) прямые с симметрическими боковыми выступами. Рикассо бывают восьми видов: а) прямоугольные, б) квадратные, в) вогнутые, г) трапециевидные, д) вильчатые, е) в виде планки (бруска), ж) рогатые, з) подковообразные. Наличие навершия и рикассо для кинжалов и мечей с рамочной рукоятью не обязательно.

Клинки бывают трех видов: а) листовидные (равномерно суживающиеся), б) копьевидные, в) серповидные.

Довольно совершенные формы оружия этого типа предполагают сравнительно долгий эволюционный путь. Исходной формой могут являться черенковые кинжалы Эпохи Ранней Бронзы.

Различные сочетания разных видов основных конструктивных элементов или отсутствие некоторых из них приводят к формированию определенных подгрупп и вариантов. Наличный археологический материал позволяет выделить три подгруппы кинжалов и мечей с рамочной рукоятью.

I подгруппа - ручка + клинок;

II подгруппа - ручка + рикассо + клинок;

III подгруппа - навершие + ручка + рикассо + клинок* .

* Теоретически можно сконструировать еще одну подгруппу, кинжалы и мечи, которой должны состоять из навершия + ручки + клинка, однако подобные реальные образцы пока документально не зафиксированы.

Внутри каждой подгруппы могут быть выделены следующие варианты:

І подгруппа

1 вариант - прямая, гладкая ручка + листовидный клинок (табл. 2, рис. 38-42);

2 вариант - прямая, с выступами ручка + листовидный клинок (табл. 2, рис. 43);

ІІ подгруппа

1 вариант - прямая, гладкая ручка + выемчатое рикассо + листовидный клинок (табл. 3, рис. 1-15);

2 вариант - прямая, гладкая ручка + брусковидное рикассо + листовидный клинок (табл. 4, рис. 1-16);

3 вариант - прямая, гладкая ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 5, рис. 1-14);

4 вариант - прямая, с выступами ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 5, рис. 15-21);

5 вариант - прямая, гладкая ручка + прямоугольное рикассо + серповидный клинок (табл. 4, рис. 17-22);

ІІІ подгруппа

1 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + трапециевидное рикассо + листовидный клинок (табл. 6, рис. 1-29);

2 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 7, рис. 1-34, табл. 8, рис. 1-33, табл. 17, рис. 1);

3 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + вогнутое рикассо + листовидный клинок (табл. 9, рис. 1-15);

4 вариант - круглое навершие + прямая, гладкая ручка + вогнутое рикассо + листовидный клинок (табл. 9, рис. 16-18);

5 вариант - веерообразное навершие + прямая, с выступами ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 9, рис. 19-31);

6 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + + прямоугольное рикассо + копьевидный клинок (табл. 10, рис. 1-8);

7 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + прямоугольное рикассо + серповидный клинок (табл. 10, рис. 9-14);

8 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + квадратное массивное рикассо + серповидный клинок (табл. 10, рис. 15);

9 вариант - сферическое навершие + прямая, гладкая ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 11, рис. 1-4);

10 вариант - сферическое навершие + прямая, гладкая ручка + брусковидное рикассо + листовидный клинок (табл. 11, рис. 5-29, табл. 12, рис. 1-30);

11 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + брусковидное рикассо + листовидный клинок (табл. 13, рис. 1-8);

12 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + квадратное массивное рикассо + листовидный клинок (табл. 13, рис. 9-23);

13 вариант - седловидное навершие + прямая, гладкая ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 14, рис. 1-21);

14 вариант - седловидное навершие + прямая, с выступами ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 14, рис. 22-24);

15 вариант - седловидное навершие + прямая, гладкая ручка + вогнутое рикассо + листовидный клинок (табл. 14, рис. 25-26);

16 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + рогатое рикассо + листовидный клинок (табл. 15, рис. 1-2);

17 вариант - сферическое навершие + прямая, гладкая ручка + рогатое рикассо + листовидный клинок (табл. 15, рис. 3-4);

18 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + вильчатое рикассо + листовидный клинок (табл. 15, рис. 5-14);

19 вариант - сферическое навершие + прямая, гладкая ручка + подковообразное рикассо + листовидный клинок (табл. 16, рис. 1);

20 вариант - веерообразное навершие + прямая, гладкая ручка + подковообразное рикассо + листовидный клинок (табл. 16, рис. 2-4);

21 вариант - веерообразное навершие + прямая, с выступами ручка + подковообразное рикассо + листовидный клинок (табл. 16, рис. 17-23);

22 вариант - навершие в виде полумесяца + прямая, гладкая ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 16, рис. 16);

23 вариант - навершие в виде полумесяца + прямая, с выступами ручка + подковообразное рикассо + листовидный клинок (табл. 16, рис. 15);

24 вариант - навершие в виде полумесяца + прямая, с выступами ручка + квадратное рикассо + листовидный клинок (табл. 17, рис. 2-7);

25 вариант - ромбовидное навершие + прямая, гладкая ручка + прямоугольное рикассо + листовидный клинок (табл. 17, рис. 8-11).

Таким образом, имеющийся в нашем распоряжении археологический материал предоставляет возможность выделить

внутри большой группы кинжалов и мечей с рамочной рукоятью три подгруппы с 32 вариантами и выявить некоторые закономерности их формирования и развития. Проведенные исследования приводят к следующим выводам:

Вывод 1. На рубеже 3-2 тыс. до н.э. на Древнем Востоке появляется оружие с рамочной рукоятью, которое, судя по всему, является следствием развития раннебронзовых черенковых кинжалов. Процесс формирования кинжалов и мечей с рамочной рукоятью, по существу, завершается в начале 2 тыс. до н.э., когда оружие приобретает окончательную форму. Это наличие трех частей рукояти и клинка в конструктивном единстве.

Наиболее ранние образцы засвидетельствованы в Сиро-Палестинском мире и датируются началом 2 тыс. до н.э. Здесь рассматриваемый вид вооружения получает распространение в основном в первой половине 2 тыс. до н.э. и фактически выходит из употребления во второй половине 2 тыс. до н.э. (оставаясь в употреблении 700-800 лет).

На Армянском нагорье и сопредельных областях такие кинжалы появляются в первой четверти 2 тыс. до н.э. (18-17 вв до н.э.) и получают распространение в середине 2 тыс. до н.э., а некоторые железные образцы бытуют до второй четверти 1 тыс. до н.э. (около 1000 лет).

В западных областях Иранского плато рассматриваемый вид оружия появляется во второй половине 2 тыс. до н.э. (13-12 вв до н.э.) и остается в обиходе до первой четверти 1 тыс. до н.э. (около 400-500 лет).

В остальных областях Древнего Востока (Северо-восточная Африка, Малая Азия, Месопотомия, Аравийский полуостров, Северный Кавказ) эти кинжалы и мечи не получают широкого распространения и известны по единичным (часто случайным) образцам.

Вывод 2. Тщательное изучение кинжалов и мечей с рамочной рукоятью позволяет выделить три основных очага производства этого вида вооружения: а) Сиро-Палестинский мир, б) Армянское нагорье, в) западные области Иранского плато. Помимо этих трех основных очагов, в бассейне Средиземноморья замечается наличие еще одного очага (Эгейский мир), который, сформировавшись под влиянием первичных (сиро-палестинских) образцов кинжалов с рамочной рукоятью, не включал основные виде рассматриваемого оружия и развивался по самостоятельным закономерностям.

В деятельности отмечанных трех основных очагов наблюдается примечательное явление. Во время формирования сиро-палестинского очага (рубеж 3-2 тыс. до н.э.), очаги Армянского нагорья и Иранского плато еще не существовали. Во время его бурного расцвета (первая половина 2 тыс. до н.э.) начинает формироваться армянский. В период активного функционирования последних (16-13 вв до н.э.) сиро-палестинский очаг переживает

постепенный упадок и перестает существовать, а иранский очаг только начинает формироваться. В 13-11 вв до н.э. рядом с переживающим бурный расцвет очагом производства кинжалов и мечей с рамочной рукоятью в западных областях Иранского плато уже нет сиро-палестинских, а армянский не имеет прежней мощи. Фактически получается последовательная передача очагов производства оружия с рамочной рукоятью (в пространственном и хронологическом смыслах) по направлению от Сиро-Палестинского мира Армянскому нагорью, и отсюда Иранскому плато. Причем в первоначальном очаге формирования оружия с рамочной рукоятью, в Сиро-Палестинском мире, не наблюдается варибельности рассматриваемого оружия (что закономерно для нового формировавшегося оружия). Что касается находок с Армянского нагорья и Иранского плато, то варианты здесь многочисленны.

Из рассматриваемых 32 вариантов с Сиро-Палестинским миром связаны восемь. Три из них (подгруппа I, варианты 1 и 2; подгруппа III, вариант 22) встречаются исключительно в Сиро-Палестинском мире, четыре (подгруппа II, вариант 1; подгруппа III, варианты 1, 2, 7) вначале появления здесь, далее распространяются по Древнему Востоку, а один (подгруппа III, вариант 6), судя по всему, является следствием влияния с Армянского нагорья.

Изучение перечисленных вариантов позволяет заключить, что рамочные кинжалы и мечи с веерообразным навершием, прямой ручкой, трапециевидным, прямоугольным, вильчатым рикассо, а также листовидным и серповидным клинком являются продукцией сиро-палестинских мастерских. Здесь рукояти кинжалов иногда имеют отверстия для закрепления вставок, а клинки в сечении в основном слабо овальные и лишены срединного ребра и пазов.

На Армянском нагорье из рассматриваемых 32 вариантов встречаются двадцать. Три из них (подгруппа III, варианты 1, 2, 7) несут влияние сиро-палестинского производства, восемь (подгруппа II, варианты 4, 5; подгруппа III, варианты 8, 9, 11, 19, 25) исключительно местное явление, семь (подгруппа II, вариант 2; подгруппа III, варианты 3, 5, 6, 10, 12, 13, 24) впервые появляются на Армянском нагорье, далее распространяются в Передней Азии, а два (подгруппа II, вариант 3; подгруппа III, вариант 20) являются результатом влияния западных областей Иранского плато. Эти сопоставления позволяют утверждать, что рамочные кинжалы со сферическим, седловидным, ромбовидным навершием, ручкой со симметрическими выступами, вогнутым и подковообразным рикассо и копьевидным клинком являются продукцией мастеров-оружейников Армянского нагорья. Рукояти кинжалов в основном не имеют отверстий для закрепления вкладышей (обстоятельство, которым армянские образцы отличаются от сиро-палестинских), клинки имеют овальное, ромбовидное сечение и преимущественно снабжены срединным ребром и пазами.

На Иранском плато встречается 17 из 32 рассмотренных вариантов. Три из них (подгруппа III, варианты 1, 2, 7) повторяют формы сиро-палестинского оружия, семь (подгруппа II, вариант 2; подгруппа III, варианты 3, 5, 6, 10, 13, 24) сложились под влиянием Армянского нагорья, четыре (подгруппа III, варианты 4, 15, 21, 23) исключительно иранское явление, а три (подгруппа II, вариант 3; подгруппа III, варианты 14, 20) первоначально появляются в западных областях Иранского плато, позднее распространяются в Передней Азии. Из сказанного можно заключить, что кинжалы с круглым навершием и навершием в виде полумесяца являются продукцией мастеров-оружейников западных областей Иранского плато. Их клинки имеют в сечении овальные, ромбовидные или шестигранные очертания и иногда снабжены срединным ребром и пазами.

В Эгейском мире из 32 рассмотренных вариантов встречается лишь четыре. Один из них (подгруппа II, вариант 1) является следствием влияния Сиро-Палестинского мира, два (подгруппа III, варианты 16, 17) характерны лишь для Эгеиды, и один (подгруппа III, вариант 18) первоначально появляется в Эгейском мире, а затем его отдельные образцы встречаются в Передней Азии. Изучение характерных для Эгейского мира образцов позволяет утверждать, что единственным вкладом этого очага в формирования конструктивных элементов оружия с рамочной рукоятью является создание роговидного рикассо. Эгейские образцы также имеют на рукоятях отверстия для закрепления вкладышей (чем они сближаются с сиро-палестинскими образцами), а клинки в сечении слабо овальные и в основном снабжены срединным ребром (что сближает их с оружием Армянского нагорья).

Таким образом, сопоставление исследования всех вариантов кинжалов и мечей с рамочной рукоятью еще раз позволяет утверждать, что первоначальные образцы рассматриваемого оружия впервые появляются в Сиро-Палестинском мире. Далее, почти одновременно, в первой половине 2 тыс. до н.э., они проникли в северо-восточную Африку (Египет), в Эгейский мир и на Армянское нагорье. В Египте этот вид оружия не нашел широкого распространения, а в Эгейском мире развивался по собственным закономерностям. В первой половине 2 тыс. до н.э. лишь на Армянском нагорье сохранились все детали классических образцов сиро-палестинского оружия: с середины 2 тыс. до н.э. отсюда подобное оружие распространилось на Иранское плато. Каждый из очагов в определенный исторический период имел присущие ему виды вооружения и сферы влияния (табл. 18 и 19)*.

Вывод 3. Изучение кинжалов и мечей с рамочной рукоятью позволяет исследовать это оружие еще с одной точки зрения. Это сакральный/ритуальный характер последнего, о чем свидетельствуют

* Первое число указывает подгруппу, а второе - вариант.

ряд примечательных фактов. Первый из них связан с найденным в храме богов Ану-Адад города Ашшура микенским кинжальчиком. Он найден вместе с миниатюрной двойной секирой и датируется 9 в. до н.э. Малые размеры обеих (их невозможно использовать в качестве оружия) и совместная находка в храме косвенно свидетельствует о их сакральном/ритуальном характере.

Следующий важный факт, который может говорить о ритуальном применении кинжалов с рамочной рукоятью, это изображения на серебрянном и золотом кубках Карашамба (Армения) (табл. 70, рис. 1) и Хасанлу (Иран) (табл. 70, рис. 2). На первом изображен характерный для индоевропейской мифологии сюжет, где рядом со сценами охоты, ритуального пиршества, жертвоприношения, боя и казни особенно подчеркнута также оружие (кинжалы, копья, секира). Кинжалы кажется имеют рамочные рукояти и повторяют формы однотипных кинжалов, распространенных на Армянском нагорье 2 тыс. до н.э. (Оганесян В. 1988, с. 146-160, рис. 3; Piliposian A., Santrot J. 1996, стр. 65-67). Кубок из Хасанлу представляет один из хурритских мифологических сюжетов (вероятно "Песнь об Уликумми"). Здесь также рядом со сценами охоты, войны, ритуального пиршества и жертвоприношения подчеркнута оружие и в этом числе - кинжал с подковообразным рикассо в верхней части клинка, рукоятка которого также напоминает рамочную (Porada E. 1959; Dyson R. 1960; Hout J.-L. 1965; Porada E., Dyson R. 1967).

Вывод 4. Производство этого оружия некоторые исследователи в свое время пытались связать с деятельностью конкретного этнического элемента. Согласно Г. Бонне, Р. Дюссо и Т. Мик, его создателями являлись ассирийцы (Bonnet H. 1926, с. 65-71; Dussaud R. 1929a, с. 299; Meek T. 1939). По мнению Атчинсона, эта монополия принадлежала гиксосам (Hutchinson R. 1934, с. 170). Исходя из наличия на клинках некоторых иранских кинжалов клинописных надписей Р. Плейнер приписывал им вавилонское происхождение (Pleiner R. 1967, с. 13).

Связь производства оружия с рамочной рукоятью с деятельностью какого-либо этнического элемента, по нашему мнению, крайне проблематична и едва ли может быть решена. Причин этого несколько:

1. До сих пор не обнаружены каких-либо письменных (клинописных, иероглифических) источников, которые свидетельствовали бы нам как о форме и производстве рассматриваемого оружия, так и о его производстве конкретным этническим элементом в конкретном месте.

2. В свое время был проигнорирован и не был исследован палеоантропологический материал археологических памятников (особенно наиболее ранних), содействующих оружию с рамочной рукоятью.

3. Качество и уровень спектральных исследований наиболее ранних образцов не позволяют идентифицировать используемое для литья рассматриваемых кинжалов и мечей сырьё с каким-либо медными рудниками Ближнего Востока и, соответственно, предположительно говорить о этнической принадлежности пользователей.

Можно привести и другие объяснения...

Таким образом, оставляя открытым вопрос этнической принадлежности погребений, содержащих классический образец (или образцы) кинжала или меча с рамочной рукоятью, сегодня уверенно можно констатировать, что эти погребения имеют один или более кромехов, грунтовую или сложенную из камней камеру, богатый археологический материал (кинжалы, секиры, булавы, копья, долота, жезлы, наконечники стрел, части лука и колчана, панцирные бляхи, керамические сосуды, предметы украшения и пр.) и содержат ингумированные или кремированные (встречаются чаще) останки, которых иногда сопровождают также жертвоприношения людей и животных. Вышеупомянутое может быть результатом не столько этнического, сколько общей для всего Древнего Востока социального фактора, и соответственно этому, позволяет предположить, что в подобных погребениях - с богатым инвентарем и, в частности вооружением, скорее всего погребались представители военной знати общества.

СПИСОК ТАБЛИЦ

ТАБЛИЦА 1

Общий вид и конструктивные детали кинжала с рамочной рукоятью.

ТАБЛИЦА 2

Армянское нагорье — 1, 2. Ереван (с территории завода "Автоагрегат"). 3. Кармир ванк. 4. Эчмиадзин. 6. Беркабер (Джогаз). 7, 9, 10, 30. Элар. 8, 33. Арич. 16. Пулур (Блур). 17, 18. Караз (Эрзерум). 21. Ванадзор (Кировакан). 28. Кумайри (Ленинакан). **Закавказье** — 11-15, 20, 26, 27. Южная Грузия. **Северный Кавказ** — 5. Старокорсунская. 32. Случайная находка. **Иранское плато** — 19. Яник тепе. 22, 24, 25, 29, 31. Джабар. 34. Гулулал-и Галби. **Сиро-Палестина** — 23. Тепе Гавра. 38, 39, 42. Угарит. 35-37, 40. Библос. 41, 43. Случайные находки.

ТАБЛИЦА 3

Сиро-Палестина — 1. Чагар Базар. 2. Газа. 3. Тель Ачана (Алалах). 6. Гезер. 8. Угарит. **Малая Азия** — 11. Измир. **Эгеида** — 4, 5, 10. Микены. 7. Агия-Триада. 9. Комейрос. **Центральная Европа** — 12. Дьёге (Венгрия). 13. Шагхед (Венгрия). 14. Вайя (Венгрия). 15. Финке (Венгрия).

ТАБЛИЦА 4

Армянское нагорье — 1, 4. Дилижан. 2. Лчашен. 3. Кара-Булах (Нагорный Карабах). 5. Иджеван. 6, 12. Гавар (Камо). 7, 15, 16. Ванадзор (Кировакан). 8. Арачадзор (Нагорный Карабах). 9. Алаверди. 10. Шамхор. 11. Головино. 13. Човдар. 14. Бжни. 17. Ван (Топрак кале). 18. Кармир блур (Тейшебаини). 19. Сасуник. 20. Норатус. **Закавказье** — Ркинис Кало (Южная Грузия).

ТАБЛИЦА 5

Северо-Восточная Африка — 1, 2. Египет. **Иранское плато** — 3-5. Луристан (случайные находки). **Армянское нагорье** — 10. Эчмиадзин. 11, 14. Ереван (с территории завода "Автоагрегат"). 12. Ван (Топрак кале). 13, 15. Кармир блур (Тейшебаини). 16, 17. **Западная Армения** (случайные находки). **Закавказье** — 6-9, 20. Самтавро (Грузия). 18, 19. Мцхета (Грузия).

ТАБЛИЦА 6

Сиро-Палестина — 1, 7, 9, 21, 22. Случайные находки. 2-4. Угарит. 5. Мегиддо. 6. Тель Куера. 8. Газа. 11. Нузи (Ёрган тепе). 12. Тель Фара. **Армянское нагорье** — 10. Севан. 13, 14. Джуга. 15. Франганоц. 17. Каначут (Аштаракский район). 29. Ширакаван. **Закавказье** — 16. Земо Бодбе (Грузия). 19. Квасатали (Грузия). 20.

Гари (Грузия). **Северный Кавказ** — 18. Тли (Южная Осетия). **Арабский полуостров** — 23. Аль Айн. 24. Дубай. 25. Случайная находка. **Иранское плато** — 26. Ага Эвлар (Талыш). 27. Луристан (случайная находка). 28. Кутал-и Гулгул (Луристан).

ТАБЛИЦА 7

Сиро-Палестина — 1-3, 5. Случайные находки. 4, 7-10. Угарит. 6. Тель Ачана (Алалах). **Армянское нагорье** — 11. Артик. 12. Ором. 13, 15, 33. Эчмиадзин. 14. Сасуник. 16. Кармир ванк. 29. Беркабер (Джогаз). 30. Кармир блур (Тейшебаини). 31, 32. Норатус. 34. Мусиери. **Закавказье** — 17. Земо Бодбе (Грузия). 18. Богви (Грузия). 19. Узун тепе (Азербайджан). 20. Махмудавар (Азербайджан). **Северный Кавказ** — 21. Цхинвали (Южная Осетия). 22, 23. Галиат-Фаскау. 24. Стирфаз (Южная Осетия). 25, 26. Кумбульта. **Месопотамия** — 27. Ниневия. **Арабский полуостров** — 28. Дубай.

ТАБЛИЦА 8

Иранское плато — 1, 6, 8, 10, 14-16, 22, 27. Кутал-и Гулгул (Луристан). 2, 3, 11-13, 17, 18, 20, 23, 26, 28. Луристан (случайные находки). 4. Тепе Гийян. 5, 19. Бит Сорг. 7, 9. Бард-и Бал (Луристан). 21. Чам-Чahal (Луристан). 24, 25. Случайные находки. 29-32. Хузистан (Юго-западный Иран). 33. Чога-Занбил (Дур Унташ).

ТАБЛИЦА 9

Армянское нагорье — 1. Кучак. 2. Артик. 3. Верин Навер. 4. Алаверди. 5. Сасуник. 19. Ширакаван. **Закавказье** — 6. Удабно (Грузия). **Северо-Восточная Африка** — 7. Египет (случайная находка). **Иранское плато** — 8-11, 15, 20-23. Луристан. 12-14. Случайные находки. 16-18. Тепе Сиалк В. 24. Нихавенд. 25. Западный Иран (случайная находка). 26. Хасанлу V. 27. Приурмийский район (случайная находка). 28, 29. Хасанлу IV. 30. Кутал-и Гулгул (Луристан). 31. Хасанлу.

ТАБЛИЦА 10

Армянское нагорье — 1. Арич. 2. Арташаван. 10. Амид (Диарбекир). 14. Лчашен. **Сиро-Палестина** — 3. Угарит. 9. Гезер. 11. Тель Ашара (Терка). 13. Случайная находка. **Иранское плато** — 4. Кутал-и Гулгул. 5, 6, 12. Луристан. 7. Чога Занбил (Дур-Унташ). **Арабский полуостров** — 8. Случайная находка. **Северо-Восточная Африка** — 14. Египет (случайная находка).

ТАБЛИЦА 11

Армянское нагорье — 1, 9-11, 14. Лчашен. 4. Мецмор. 5, 21, 22, 24-27. Артик. 6, 13. Бассейн оз. Севан. 7. Ошакан. 8. Норатус. 12, 29. Хртаноц. 15. Сарухан. 16. Гавар (Камо). 17. Случайная находка (хранится в Сардарпатском музее). 18. Эчмиадзин. 19. Ванадзор

(Кировакан). 20. Нагорный Карабах (случайная находка). 23. Папанино. 28. Карс. **Закавказье** — 2. Земо Бодбе (Грузия). 3. Трели (Грузия).

ТАБЛИЦА 12

Закавказье — 1. Мелаани (Кахетия - Грузия). 2-8. Алазанская долина (Грузия). 18, 21, 29, 30. Мингечаур (Азербайджан). **Восточная Азия** — 9. Китай (случайная находка). **Иранское плато** — 10. Шагула-дере (Талиш). **Северо-Восточная Африка** — 11. Египет (случайная находка). **Северный Кавказ** — 13. Тли. **Армянское нагорье** — 13. Капан. 14. Мегри. 15. Эчмиадзин. 16, 20. Дилижан. 17. Мецмор. 19, 28. Гавар (Камо). 22. Ханлар. 23. Элар. 24. Агавнадзор. 25. Лорут. 26. Варданлу. 27. Ванадзор (Кировакан).

ТАБЛИЦА 13

Армянское нагорье — 1, 2. Алаверди. 3. Кети. 4. Гехасар (у гор. Спитак). 5. Ванадзор (Кировакан). 6, 18. Дилижан. 7. Тавуш (Шамшадин). 8. Головино. 17. Лорут. **Закавказье** — 19, 20. Гетабак (Азербайджан). 21-23. Мингечаур (Азербайджан). **Северный Кавказ** — 9-12. Южная Осетия (случайные находки). 13-15. Кобань. 16. Случайная находка.

ТАБЛИЦА 14

Армянское нагорье — 1, 4. Неркин Геташен (Адиаман). 2. Нор Баязет (Гавар). 3. Золакар. 5. Ацарат. 6. Ванадзор (Кировакан). 7. Армавир. 8. Джуга. 9. Арачадзор (Нагорный Карабах). 10. Ханлар. **Закавказье** — 11, 12. Хишкедере (Азербайджан). 13, 14. Мингечаур (Азербайджан). **Иранское плато** — 15. Вери (Талиш). 16, 17. Ага Эвлар (Талиш). 18. Чила Хане (Талиш). 19. Хурвин. 20, 23. Марлик тепе. 22. Лахиджан (Решт). 25, 26. Луристан. **Восточная Азия** — 21. Красноярск. **Северо-Восточная Африка** — 24. Египет (случайная находка).

ТАБЛИЦА 15

Эгеида и Восточное Средиземноморье — 1, 2, 6-9. Микены. 3, 4. Крит. 5. Афины. 6. Никосия (Кипр). **Месопотамия** — 11. Ашшур. **Северный Кавказ** — 12, 13. Тли. **Закавказье** — 14. Северо-Западная Грузия.

ТАБЛИЦА 16

Армянское нагорье — 1. Лчашен. 8. Ором. **Закавказье** — 2. Гетабак (Азербайджан). 3. Массалы (Азербайджан). **Иранское плато** — 4. Ага Эвлар. 5. Шагула-дере. 6. Чила Хане. 7, 12, 22. Вери. 9-11. Случайные находки. 13. Хурвин. 14. Марлик тепе. 15, 18, 19, 23.

Калардашт. 17. Южное Прикаспие. 20. Годин тепе. 21. Тулу (Талиш). Сиро-Палестина — 16. Тель Ачана (Алалах).

ТАБЛИЦА 17

Армянское нагорье — 1. Эчмиадзин. 4. Спандарян (Кулиджан) 8-11 Кармир блур (Тейшебаини). Иранское плато — 2. Вар Кабуд (Луристан). 3. Гул-Ханан-Мурда (Луристан). 5, 6. Шамзи-Мума (Луристан). 7. Таттулбан-Шинан (Луристан).

ТАБЛИЦА 18

Важнейшие очаги производства кинжалов с рамочной рукоятью и основные направления их циркуляции.

ТАБЛИЦА 19

Основные направления распространения на Древнем Востоке выделяемых вариантов кинжалов с рамочной рукоятью.

ТАБЛИЦА 20

Чагар Базар (Сирия), погребение № 2, 186, 20 - 18 вв. до н.э. (Schaeffer С. 1948, стр. 96, табл. 86).

ТАБЛИЦА 21

Тель Атчана - Алалах (Сирия), горизонты II - III, 15 - 14 вв. до н.э. (Schaeffer С. 1948, стр. 98-99, табл. 95).

ТАБЛИЦА 22

Гезер (Палестина), погребение № 30, 15 в. до н.э. (Schaeffer С. 1948, стр. 197 - 198, табл. 158).

ТАБЛИЦА 23

Кармир ванк (Армянское нагорье) материалы с разрушенного могильника, 18 - 16 вв. до н.э. (Мартirosян А. 1964, стр. 49 - 51, табл. 20-21).

ТАБЛИЦА 24

Ширакаван (Армения), погребение № 6, 17-16 вв. до н.э. (раскопки Г. Караханяна).

ТАБЛИЦА 25

Арич (Армения), погребение № 78, 17 - 16 вв. до н.э. (Хачатрян Т. 1975, стр. 114-115, рис. 69).

ТАБЛИЦА 26

Иргаечай (Дманисский район, Грузия), курган № 4, 17 в. до н.э. (Кахиани К., Глигвашвили Э., Дзнеладзе М., Каландадзе Г., Цквитинидзе З. 1991).

ТАБЛИЦА 27

Арташаван (Армения), погребение № 3, 15 в. до н.э. (раскопки Г. Саркисяна).

ТАБЛИЦА 28

Земо Бодбе (Кахетия, Грузия), курган № 7, 15-14 вв. до н.э. (Пицхелаури К., 1979, табл. IX).

ТАБЛИЦА 29

Земо Бодбе (Кахетия, Грузия), курган № 5, 15-14 вв. до н.э. (Пицхелаури К., 1979, табл. VII).

ТАБЛИЦА 30

Удабно (Грузия), погребение № 8, 15-14 вв. до н.э. (Пицхелаури К., 1982, стр. 17 - 21, табл. 21).

ТАБЛИЦА 31

Севан (Армения), погребение № 18, 15-14 вв. до н.э. (раскопки А. Мнацаканяна).

ТАБЛИЦА 32

Артик (Армения), погребение № 3, 15-14 вв. до н.э. (Хачатрян Т. 1979, стр. 110).

ТАБЛИЦА 33

Сасуник (Армения), погребение № 81, 15-14 вв. до н.э. (раскопки Н. Енгибарян).

ТАБЛИЦА 34

Сасуник (Армения), погребение № 26, 16-15 вв. до н.э. (раскопки Н. Енгибарян).

ТАБЛИЦА 35

Бурайми (Бахрейн), погребение, 14 - 13 вв. до н.э. (Bibby G. 1974, стр. 277).

ТАБЛИЦА 36

Тепе Гийян (Иран), погребение № 10, 14 - 12 вв. до н.э. (Schaeffer C. 1948, стр. 414, 455, табл. 240, рис. 35-40).

ТАБЛИЦА 37

Кутал-и Гулгул (Луристан, Иран), погребение № A10, 11 - 10 вв. до н.э. (Van den Berghe L. 1973, стр. 24).

ТАБЛИЦА 38

Кутал-и Гулгул (Луристан, Иран), погребение № A4, 11 - 10 вв. до н.э. (Van den Berghe L. 1973, стр. 21).

ТАБЛИЦА 39

Бард-и Бал (Луристан, Иран), погребение № 67, 11 - 10 вв. до н.э. (Vanden Berghe L. 1971, стр. 18, рис. 10).

ТАБЛИЦА 40

Бард-и Бал (Луристан, Иран), погребение № 1, 11 - 10 вв. до н.э. (Vanden Berghe L. 1970, стр. 13, рис. 3-4).

ТАБЛИЦА 41

Лчашен (Армения), курган № 10, 15 в. до н.э. (раскопки А. Мнацаканяна).

ТАБЛИЦА 42

Лчашен (Армения), погребение № 98, 15 в. до н.э. (раскопки А. Мнацаканяна).

ТАБЛИЦА 43

Земо Бодбе (Кахетия, Грузия), курган № 4, 15 в. до н.э. (Пицхелаури К., 1979, табл. 6).

ТАБЛИЦА 44

Трели (Грузия), погребение № 37, 15 - 14 вв. до н.э. (Тбилиси I, 1978, стр. 69-72, табл. 29 - 31).

ТАБЛИЦА 45

Агавнадзор (Армения), погребение № 3, 14 в. до н.э. (Բիշակյան L. 1985, стр. 68-73, табл. I-III).

ТАБЛИЦА 46

Неркин Геташен (Армения), курган № 1, 15 - 14 вв. до н.э. (Խնկիրյան О. 1993, стр. 84-90, табл. XXIX-XXX).

ТАБЛИЦА 47

Мцхета (Грузия), погребение № 22, 15 - 13 вв. до н.э. (Садрадзе В. 1991, табл. XV-XVI).

ТАБЛИЦА 48

Певреби (Грузия), погребение № 6, 14 - 13 вв. до н.э. (Абдушелишвили М. 1980, стр. 71 - 72, табл. XIa).

ТАБЛИЦА 49

Неркин Геташен (Армения), погребение № 20, (нижний слой), 15 - 14 вв. до н.э. (раскопки А. Пилипосяна).

ТАБЛИЦА 50

Кети (Армения), погребение № 23, 14 - 13 вв. до н.э. (Петросян Л. 1989, стр. 56, табл. 48).

ТАБЛИЦА 51

Сарухан (Армения), погребение № 4, 14 - 13 вв. до н.э. (раскопки А. Пилипосяна).

ТАБЛИЦА 52

Неркин Геташен (Армения), курган № 2, 15 - 14 вв. до н.э. (Хннкиян О. 1993, стр. 104-114, табл. II).

ТАБЛИЦА 53

Головино (Армения), погребение № 6, 14 - 13 вв. до н.э. (Мартиросян А. 1964, стр. 118, рис. 48).

ТАБЛИЦА 54

Норашеник (Армения), погребение № 1, конец 2-го тыс. до н.э. (Խնկիշյան О. 1997, табл. XL).

ТАБЛИЦА 55

Норатус (Армения), погребение № 9, конец 2-го тыс. до н.э. (Мартиросян А. 1964, стр. 195, рис. 76).

ТАБЛИЦА 56

Золакар (Армения), погребение № 1, 12 - 10 вв. до н.э. (раскопки А. Пилипосяна).

ТАБЛИЦА 57

Спандарян (Армения), разрушенное погребение, 11 - 9 вв. до н.э. (Թրիշյանի Թ. 1942, стр. 38; Арешян Г. 1974).

ТАБЛИЦА 58

Гюль Ханан Мурда (Иран), погребение № 18, 8 в. до н.э. (Vanden Berghe L. 1980, стр. 46-47).

ТАБЛИЦА 59

Шамзи Мума (Иран), погребение № 53, 8 - 7 вв. до н.э. (Vanden Berghe L. 1982-1983, стр. 82-83, рис. 38-39).

ТАБЛИЦА 60

Таттулбан Шинан (Иран), погребение № 4, 9-8 вв. до н.э. (Vanden Berghe L. 1982-1983, стр. 66 - 67, рис. 28-29).

ТАБЛИЦА 61

Ереван, вантоспская (урартская) гробница, 8 в. до н.э. (Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А. 1991).

ТАБЛИЦА 62

Ехегнадзор (Армения), вантоспское (урартское) погребение 8 - 7 вв. до н.э. (Խիփրիշի Օ. 1997, табл. СІХ-СХІ).

ТАБЛИЦА 63

Гантиди (Машаверское ущелье, Грузия), погребение № 61, 8 - 7 вв. до н.э. (Кахиани К., Иремашвили Ш., Иорданишвили Ж., Цквитинидзе З. 1985, стр. 29-30, табл. ХХХ).

ТАБЛИЦА 64

Тли (Южная Осетия), погребение № 130. 7 - 6 вв. до н.э. (Техов Б. 1980, стр. 30-32, рис. 10).

ТАБЛИЦА 65

Торса - Ддваба (Колхида, Грузия), погребальная яма № 1, 7 - 6 вв. до н.э. (Микеладзе Т., Папуашвили Р., Чубинишвили Н. 1991, стр. 64-65, табл. 151-152).

ТАБЛИЦА 66

Кобань, погребение № 12, 7 - 6 вв. до н.э. (Козенкова В. 1996, стр. 21, рис. 5).

ТАБЛИЦА 67

Тли (Южная Осетия), погребение № 85, 8 - 7 вв. до н.э. (Техов Б. 1980, стр. 22-24, рис. 3-4).

ТАБЛИЦА 68

Холм Намарну (Колхида, Грузия), погребальная яма № 6, 6 в. до н.э. (Микеладзе Т., Мигдисова Н., Папуашвили Р. 1985, стр. 37-40, табл. LIII).

ТАБЛИЦА 69

Литейная форма для отливки кинжала с рамочной рукоятью из Капана (Армения), 2-ая половина 2-го тысячелетия до н.э. (Караханян Г., Азизбемян О. 1981, стр. 75-77).

ТАБЛИЦА 70

1. Изображение кинжалов с рамочной рукоятью на серебрянном кубке из Карашамба (Армения), 22-21 вв. до н.э. (Оганесян В. 1988, стр. 146-160, рис. 3; Pilipossian A., Santrot J. 1996, с. 65-67).

2. Изображение кинжалов с рамочной рукоятью на золотом кубке из Хасанлу (Иран), вторая половина 2-го тысячелетия до н.э. (Porada E. 1959; Dyson R. 1967).

ANCIENT EASTERN DAGGERS AND SWORDS WITH FLANGED HILT
(Summary)

Since the beginning of our century a group of weapons was separated from the fine collection of the Ancient Eastern arms, so called "daggers and swords with a flanged hilt".

The general sign by which this numerous and wide spread group is united are flanges made on the hilt; the latter clamp layings and have a frame effect. These daggers and swords are mainly made of bronze - very seldom are metallic and iron examples - and consist of two principal parts: a) hilt and b) blade. In its own turn the hilt is constructed by means of three parts: a) pommel, b) handle and c) ricasso.

Weapon sub-groups under consideration are just clustered by various combinations of mentioned constructive parts - pommel, handle, ricasso, blade - absence or presence of some of them - pommel, ricasso - inclusive. These are possible to represent in a way as follows:

1st sub-group - handle + blade (tab. 2)

2nd sub-group - handle + ricasso + blade (tab. tab. 3-5)

3rd sub-group - pommel + handle + ricasso + blade. (tab. tab. 6-17)

Acceptable archaeological data make possible division of daggers and swords with flanged hilt, clustered above within three sub-groups, into 32 versions. Also it is possible rising of some principles in their formation and development. Investigation leads to some conclusions.

Conclusion One: In border-line of the 3rd and 2nd millennia B.C. a new weapon emerges in the Near East with frame construction of the hilt.

The latest examples are attested at Syro-Palestine and date from the beginning of the 2nd millennium B.C. Arm under consideration is spread mainly in the first half of the 2nd millennium and goes out of use in the second half of the 2nd millennium B.C. - to be used for 700-800 years. Some daggers appear in the Armenian Highland in the first quarter of the 2nd millennium B.C. - 18-17th centuries, - are spread in the mid of the 2nd millennium, and some of iron examples exist till the second quarter of the 1st millennium B.C., over 1000 years.

This weapon appears in the western areas of the Iranian plateau from the second half of the 2nd millennium B.C. - 13-12 centuries - and remains in use till the first quarter of the 1st millennium B.C., over 400-500 years. In other regions of the Ancient East, - North-East Africa, Asia Minor, Mesopotamia, Arabian peninsula, Caucasus, - these daggers and swords are not spread on a large scale and are known in singular examples, often by chance.

Conclusion Two: Detailed discussion of daggers and swords with flanged hilt permits to mark out three basic grounds of their production: a) Syro-Palestine, b) the Armenian Highland, c) western regions of the Iranian plateau. Also one hotbed is noticeable in the Mediterranean apart from these three basic focuses - Aegean world - the latter have been formed under the strong impact given by flanged-handled dagger's former examples - Syria-Palestine-, have been out of principal arm forms and developed by intrinsic features (see tab. 18 and tab. 19).

A notable peculiarity is seen in functioning of three mentioned hotbeds. During the Syro-Palestine focus' activity - border of the 3rd-2nd millennia B.C. - there

were no yet hotbeds in the Armenian Highland and Iranian plateau. Anyway, the Armenian centre began to be formed when that of Syro-Palestinian was in impetuous growth - first half of the 2nd millennium B.C. When the Armenian centre began their flourishing of industry - 16-13th centuries B.C. - the Syria-Palestinian hotbed have been gradually shrunken one, and finally collapsed. To this time the Iranian centre just so began its formation. In the 13-11th centuries B.C. there is no already the Syro-Palestinian centre, and it was period of rapid development for daggers and swords with flanged handles in the west regions of the Iranian plateau. At the same time the Armenian centre had no its former strength. In fact a consecutive order of development occurred for flanged - hilt arm' hotbeds - spatial and temporal - from the Syro-Palestine to the Armenian Highland and further to the Iranian plateau. As to the former centre of the flanged - hilt arms in Syro-Palestine, it being known that there is no typological variety for arms under discussion, and it is rightful when a new weapon comes to be. As to the factors in the Armenian Highland and Iranian plateau, there are telling types.

Among 32 discussed versions only eight ones have connection with the Syro-Palestine. Three of them - sub-group I, versions no. 1 and 2; sub-group III, version no. 22 - occur exclusively in the Syro-Palestine, next four - sub-group II, version no. 1; sub-group III, versions no. 1, 2, 7 - emerge initially here, then spread over the Ancient East, and the last one - sub-group III, version no. 6 - is possibly an effect of impact from Armenian Highland.

Discussion of counted versions may conclude display of domes pommel, straight handle, trapeziform, quadrangular, tridental ricasso, curved blade are made at Syro-Palestinian workshops. Sometimes dagger handles are with rivet holes and nails to clamp layings, and blades are generally oval in section without central rib and deep ditches.

Twenty versions from discussed 32 are known in the Armenian Highland. Three of those - sub-group III, versions no. 1, 2, 7 - are effected by the Syro-Palestinian armourers, seven examples - sub-group II, versions no. 4, 5; sub-group III, versions no. 8, 9, 11, 19, 25 - are local appearances, the next eight ones - sub-group II, version no. 2; sub-group III, versions no. 3, 5, 6, 10, 12, 13, 24 - are initially known in the Armenian Highland and then spread in the Near East, finally two ones - sub-group II, version no. 3; sub-group III, version no. 20 - are imprints from the west regions of the Iranian plateau. Such a combination let us insist: display of curved, saddle, rhombic pommels, ledge-shaped handle; concave, horseshoe-shaped ricasso; spear-shaped blade are innovations of armourers from the Armenian Highland. There are not rivet holes on great part of local handles - here Armenian examples differ from those of Syro-Palestine; blades resemble oval, trapeziform or hexagonal features in section, and usually are endowed with a pivotal rib and deep ditches.

Seventeen examples are known from discussed 32 in the Iranian plateau. Three of them - sub-group III, versions no. 1, 2, 7 - are analogous to the form of the Syro-Palestinian arms, seven weapons - sub-group II, version no. 2; sub-group III, versions no. 3, 5, 6, 10, 13, 24 - are effected by the Armenian armourers, four ones - sub-group III, versions no. 4, 15, 21, 23 - are of intrinsic Iranian origin, and three one - sub-group II, version no. 3; sub-group III, versions no. 14, 20 - initially emerged in the west regions of the Iranian plateau, further spread over the Near East. So it may be conclude displays of circular and crescent-shaped pommels have been innovations

by the armourers from the west regions of the Iranian plateau. Blades are oval, rhombic, hexagonal in section and are rarely endowed with a central rib and deep ditches.

Only four versions of 32 are known in Aegean . One of them - sub-group II, version no. 1 - is influenced by the Syro-Palestine, next two - sub-group III, versions no. 16, 17 - are typical examples of Aegean arms, and the last one - sub-group III, version no. 18 - is displayed initial in the Aegean world and then only its occasional examples occur in the Near East. Investigation of versions characteristic to the Aegean sphere allows insist the only contribution to the formation of constructive parts for flanged hilt weapons was invention of horn-shaped ricasso. Aegean examples have also rivet holes and nails on handles to clamp layings - this way they are near to Syro-Palestinian examples - and blades are slightly oval in section and usually are endowed with a pivotal rib - this way connected with Armenian arms.

So, combined discussion of all examples concerning daggers and swords with flanged hilts once more permits assert that primary examples of considered weapons emerged in Syro-Palestine. Then nearly simultaneously they entered North-East Africa (Egypt), Aegean world and Armenian Highland in the first half of the 2nd millennium B.C. This kind of weapon had no large use in Egypt at all. And that had its original way of development in the Aegean world. In fact, in the first half of the 2nd millennium B.C., only the Armenian Highland retained all of details of the classical examples from the Syro-Palestinian weapons. Then from the end of the 2nd millennium B.C. the Armenian Highland developed and elaborated those and in its own turn promoted functioning of such an arms at the Iranian plateau. Each of hotbeds have had its original arms and spheres of influence due to concrete historical span (see tab. 18 and tab. 19).

Conclusion Three: Investigation of daggers and swords with flanged hilts allows discussion of another point of view. First of them is connected to a small dagger discovered in Assur within temple dedicated Gods Anu - Adad. It was found together with double - axe model and dates from the 9th century B.C. Small measures of both findings - it was impossible use them as weapons - and unearthing together prompt indirectly their ritual character.

The next important proofs testifying the ritual function of daggers with flanged hilts are details of chased silver and gold cups from Karashamb (Armenia) and Hasanlu (Iran). First of them shows subject characteristic to the Indo-European mythology, here together with scenes of hunt, ritual feast, sacrifice, battle and execution are also weapons emphasized as daggers, spears, axes. It seems daggers have flanged construction and copy forms similar to the daggers spread over Armenian Highland through the 2nd millennium B.C. (Оганесян В. 1988, p. 146-160, fig. 3).

Hasanlu cup represents one of the Hurrian mythological subjects, probably "Legend of Ullikummm". Also here weapons are emphasized including dagger with horse-shoe ricasso, above a blade, and its hilt looks like ring-shaped construction. Weapons on this cup have also relations with hunt, battle, ritual feast and sacrifice scenes (Porada E. 1959; Dyson R. 1960; Hout J. - L. 1965; Porada E. and Dyson R. 1967).

Beyond any doubt, daggers portrayed in scenes of mentioned mythological subjects are not casual phenomena. At any rate they are in close connection with some details of ritual practice.

Conclusion Four: Connection of the industry of flanged arms with some ethnic elements is very difficult problem yet, and is possibly insolvable one. There are some reasons.

1. Up to now there is not discovered any documentary source - cuneiform, hieroglyphic - to attest forms of considered arms and methods of treatment as well as to indicate fact of weapons' primary production place by one of ethnic elements of the Ancient East.

2. It have long been ignored data of anthropological complexes, especially earliest ones, unearthed in the archaeological sites concerning weapons with flanged hilt and there is no any complex investigation on that topic.

3. Quality and level of the spectrographic investigation on the earliest examples is unable to localize sources of raw materials made for melting discussed daggers and swords to the strict ore deposits in the Near East. So it is questionable the ethnic affiliation of the people extracted those mines.

Some other bases can be demonstrated too. That is why it would be clear leave alone ethnic identification of the armourers represented in burial complexes with classical examples of daggers and swords with flanged hilts. It is quite possible ascertainment that their burials are constructed of one or two concentric cromlechs, earth or stone chambers, rich archaeological data - daggers, axes, maces, chisels, staffs, arrows, details of bow and quiver, fibulae of hauberk, pottery, jewellery and so one - and include inhumation or cremation (the latter is more usual in practice) of corpses conducted sometimes with human and animal sacrifices. This is not such a concrete ethnic, but general result of social factor, traditional for the Ancient East. Herewith it is possible assume that burials with such a rich inventory, in particular armour, at any rate represented individuals of ruling clique.

Excavation of new archaeological complexes in the Near East including examples of discussed daggers and swords, as well as the complex investigation of unearthed artefacts, beyond any doubt could make a ground to carry out more trustworthy reconstructions in this direction in future.

LIST OF TABLES

TABLE 1

General view and constructive details of dagger with fianged hilt.

TABLE 2

Armenian Highland — 1, 2. Yerevan. 3. Karnir Vank. 4. Echmiadzin. 6. Berkaber. 7, 9, 10, 30. Elar. 8, 33. Harij. 16. Pular (Blur). 17, 18. Karaz (Erzerum). 21. Vanadzor (Kirovakan). 28. Kumayri (Leninakan). **Transcaucasus** — 11-15, 20, 26, 27. **South Georgia. North Caucasus** — 5. Starokorsunskaya. 32. **Chance find. Iranian Plateau** — 19. Yanik tepe. 22, 24, 25, 29. Djabar. 34. Gululal-i Galbl. **Syro-Palestine** — 23. Tepe Gawra. 38, 39, 42. Ugarit. 35-37, 40. Biblos. 41, 43. **Chance finds.**

TABLE 3

Syro-Palestine — 1. Chagar Bazar. 2. Gaza. 3. Tel Atchana (Alalakh). 6. Gezer. 8. Ugarit. **Asia Minor** — 11. Izmir. **Aegean area** — 4, 5, 10. Mycenae. 7. Hagia Triada. 9. Comeyros. **Central Europe** — 12. Dioge (Hungary). 13. Shaghd (Hungary). 14. Vayya (Hungary). 15. Finke (Hungary).

Table 4

Armenian Highland — 1, 4. Dilidjan. 2. Ltchashen. 3. Kara-bulagh (Nagorni Karabagh). 5. Idjevan. 6, 12. Gavar (Kamo). 7, 15, 16. Vanadzor (Kirovakan). 8. Aradjadzor (Nagorni Karabagh). 9. Alaverdi. 10. Shamkhor. 11. Golovino. 13. Chovdar (Nagorni Karabagh). 14. Bjni. 17. Van (Toprak kale). 18. Karmir Blur (Teishebaini). 19. Sasunik. 20. Noratus. **Transcaucasus** — 21, 22. Rkinis Kalo (South Georgia).

TABLE 5

North-East Africa — 1, 2. Egypt. **Iranian Plateau** — 3-5. Luristan (chance finds). **Armenian Highland** — 10. Echmiadzin. 11, 14. Yerevan. 12. Van (Toprak kale). 13, 15. Karmir Blur (Teishebaini). 16, 17. **West Arnenia (chance finds).** **Transcaucasus** — 6-9, 20, 21. Samtavro (Georgia). 18, 19. Mtskheta (Georgia).

TABLE 6

Syro-Palestine — 1, 7, 9, 21, 22. **Chance finds.** 2-4. Ugarit. 5. Megiddo. 6. Tell Chuera. 8. Gaza. 11. Nuzi (Yorgan tepe). 12. Tell Fara. **Armenian Highland** — 10. Sevan. 13, 14. Jugba. 15. Franganots. 17. Kanachut. 29. Shirakavan. **Transcaucasus** — 16. Zemo-Bodbe (Georgia). 19. Kvasatali (Georgia). 20. Gari (Georgia). **North Caucasus** — 18. Tli (South Osetia). **Arabian Peninsula** — 23. Al-Ain. 24. Dubai. 25. **Chance find. Iranian Plateau** — 26. Agha Evlar (Talish). 27. Luristan (chance find). 28. Kutal-i Gulgul (Luristan).

TABLE 7

Syro-Palestine — 1-3, 5. Chance finds. 4, 7-10. Ugarit. 6. Tell Atchana (Alalakh).
Armenian Highland — 11. Artik. 12. Horom. 13, 15, 33. Echmiadzin. 14. Sasunik. 16. Karmir Vank. 29. Berkaber. 30. Karinir Blur. 31, 32. Noratus. 34. Musieri.
Transcaucasus — 17. Zemo-Bodbe (Georgia). 18. Bogvi (Georgia). 19. Uzun-tepe (Azerbaijan). 20. Mahmudavar (Azerbaijan). **North Caucasus** — 21. Tskhinvali (South Osetia). 22, 23. Galiat-Faskau. 24. Stifaz (South Osetia). 25, 26. Kumbulta.
Mesopotamia — 27. Nineveh. **Arabian Peninsula** — 28. Dubai.

TABLE 8

Iranian Plateau — 1, 6, 8, 10, 14-16, 22, 27. Kutal-i Gulgul (Luristan). 2, 3, 11-13, 17, 18, 20, 23, 26, 28. Luristan (chance finds). 4. Tepe Giyan. 5, 19. Bit Sorg. 7, 9. Bard-i Bal (Luristan). 21. Cham-Chakhal (Luristan). 24, 25. Chance finds. 29-32. Khuzistan (South-West Iran). 33. Chogha-Zanbil (Dur Untash).

TABLE 9

Armenian Highland — 1. Cutshak. 2. Artik. 3. Verin Naver. 4. Alaverdi. 5. Sasunik. 19. Shirakavan. **Transcaucasus** — 6. Udabno (Georgia). **North-East Africa** — 7. Egypt (chance find). **Iranian Plateau** — 8-11, 15, 20-23. Luristan. 12-14. Chance finds. 16-18. Tepe Sialk B. 24. Nibavend. 25. West Iran (chance find). 26. Hasanlu V. 27. Lake Urmia region (chance find). 28, 29. Hasanlu IV. 30. Kutal-i Gulgul (Luristan). 31. Hasanlu.

TABLE 10

Armenian Highland — 1. Harij. 2. Artashavan. 10. Anid (Diarbekir). 14. Lchashen. **Syro-Palestine** — 3. Ugarit. 9. Gezer. 11. Tell Ashara (Terqa). 13. Chance find. **Iranian Plateau** — 4. Kutal-i Gulgul (Luristan). 5, 6, 12. Luristan 7. Chogha-Zanbil (Dur Untash). **Arabian Peninsula** — 8. Chance find. **North-East Africa** — 14. Egypt (chance find).

TABLE 11

Armenian Highland — 1, 9-11, 14. Lchashen. 4. Metsamor. 5, 21, 22, 24-27. Artik. 6, 13. Lake Sevan basin. 7. Oshakan. 8. Noratus. 12, 29. Khrtanots. 15. Sarukhan. 16. Gavar (Kamo). 17. Chance find. 18. Echmiadzin. 19. Vanadzor (Kirovakan). 20. Nagorni Karabagh (chance find). 23. Papanino. 28. Kars. **Transcaucasus** — 2. Zemo-Bodbe (Georgia). 3. Treli (Georgia).

TABLE 12

Transcaucasus — 1. Melaani (Kakhetia- Georgia). 2-8. Alazani river valley (Georgia). 18, 21, 29, 30. Mingechaur (Azerbaijan). **East Asia** — 9. Chine (chance find). **Iranian Plateau** — 10. Shagula-dere (Talış). **North-East Africa** — 11. Egypt (chance find). **North Caucasus** — 12. Tu. **Armenian Highland** — 13. Kapan. 14. Meghri. 15. Echmiadzin. 16, 20. Dilidjan. 17. Metsamor. 19, 28. Gavar (Kamo). 22. Khanlar. 23. Elar. 24. Aghavnadzor. 25. Lorut. 26. Vardanlu. 27. Vanadzor (Kirovakan).

TABLE 13

Armenian Highland — 1, 2. Alaverdi. 3. Keti. 4. Geghasar. 5. Vanadzor (Kirovakan). 6, 18. Dilidjan. 7. Tavush (Shamshadin). 8. Golovino. 17. Lorut. **Transcaucasus** — 19, 20. Getabak (Kedabek). 21-23. Mingechaur (Azerbaidjan). **North Caucasus** — 9-12. South Osetia (chance finds). 13-15. Koban. 16. Chance find.

TABLE 14

Armenian Highland — 1, 4. Nerkin Getashen (Adiaman). 2. Nor Bayazet (Gavar). 3. Zolakar. 5. Hatsarat. 6. Vanadzor (Kirovakan). 7. Armavir. 8. Djugha. 9. Aradjadzor (Nagorni Karabagh). 10. Khanlar. **Transcaucasus** — 11, 12. Khishkedere (Azerbaidjan). 13, 14. Mingechaur (Azerbaidjan). **Iranian Plateau** — 15. Veri (Talish). 16, 17. Agha Evlar (Talish). 18. Chila-Khane (Talish). 19. Khurvin. 20, 23. Marlik tepe. 22. Lahidjan (Resht). 25, 26. Luristan. **East Asia** — 21. Krasnoyarsk. **North-East Africa** — 24. Egypt (chance find).

TABLE 15

Aegean area and Mediterranean — 1, 2, 6-9. Mycenae. 3, 4. Krete. 5. Aššur. **North Caucasus** — 12, 13. Tli. 14. North-West Georgia.

TABLE 16

Armenian Highland — 1. Lchashen. 8. Horom. **Transcaucasus** — 2. Getabak (Kedabek). 3. Massali (Azerbaidjan). **Iranian Plateau** — 4. Agha Evlar (Talish). 5. Shagula-dere (Talish). 6. Chila-Khane (Talish). 7, 12, 22. Veri (Talish). 9-11. Chance find. 13. Khurvin. 14. Marlik tepe. 15, 18, 19, 23. Kalardasht. 17. South Caspian basin. 20. Godin tepe. 21. Tulu (Talish). **Syro-Palestine** — 16. Tell Atchana (Alalakh).

TABLE 17

Armenian Highland — 1. Echmiadsin. 4. Spandaryan (Kulidjan). 8-11. Karmir Blur (Teishebaini). **Iranian Plateau** — 2. Var Kabud (Luristan). 3. Gul-Khanan-Murdah (Luristan). 5, 6. Chanzi-Munah (Luristan). 7. Tattulban-Chinan (Luristan).

TABLE 18

Foremost centres producing flanged-hilt daggers and the key directions of their circulation.

TABLE 19

The key distribution directions of chosen types of the flanged-hilt daggers in the Ancient East.

TABLE 20

Chaghar Bazar (Syria), tomb. 186, about 20-18 cen. B.C. (Schaeffer C. 1948, p. 96, tab. 86).

TABLE 21

Tell Atchana - Alalakb (Syria), levels II - III, about 15-14 cen. B.C. (Schaeffer C. 1948, pp. 98-99, tab. 95).

TABLE 22

Gezer (Palestine), tomb. 30, about 15 cen. B.C. (Schaeffer C. 1948, pp. 197-198, tab. 158).

TABLE 23

Karmir Vank (Armenian Highland), necropolis, chance finds, about 18-16 cen. B.C. (Мартиросян А. 1964, pp. 49-51, tab. 20-21).

TABLE 24

Shirakavan (Armenia), tomb. 6, about 17-16 cen. B.C.

TABLE 25

Narij (Armenia), tomb. 78, about 17-16 cen. B.C. (Хачатрян Т. 1975, pp. 114-115, fig. 69).

TABLE 26

Irganchay (Georgia), tumulus (kurgan) 4, about 17 cen. B.C. (Кахиани К., Глигвашвили Э., Дзеладзе М., Каландадзе Г., Цквитинидзе З. 1991, pp. 57-58, tab. 137-139).

TABLE 27

Artashavan (Armenia), tomb 3, about 15 cen. B.C.

TABLE 28

Zemo Bodbe (Georgia), tumulus (kurgan) 7, about 15-14 cen. B.C. (Пицхелаури К. 1979, tab. IX).

TABLE 29

Zemo Bodbe (Georgia), tumulus (kurgan) 5, about 15 - 14 cen. B.C. (Пицхелаури К. 1979, tab. VII).

TABLE 30

Udabno (Georgia), tomb 8, about 15 - 14 cen. B.C. (Пицхелаури К. 1982, pp. 17-21, tab. 21).

TABLE 31

Sevan (Armenia), tomb 18, about 15 - 14 cen. B.C.

TABLE 32

Artik (Armenia), tomb 3, about 15 - 14 cen. B.C. (Хачатрян Т. 1979, p. 110).

TABLE 33

Sasunik (Armenia), tomb 81, about 15 - 14 cen. B.C.

TABLE 34

Sasunik (Armenia), tomb 26, about 16 - 15 cen. B.C.

TABLE 35

Buranni (Bahrain), burial, about 14 - 13 cen. B.C. (Bibby G. 1974. p. 277).

TABLE 36

Tepe Giyan (Iran), tomb 10, about 14 - 12 cen. B.C. (Schaeffer C. 1948, pp. 414. 455 tab. 240, fig. 35-40).

TABLE 37

Kutal - i Gulgul (Luristan, Iran), tomb A10, about 11-10 cen. B.C. (Vanden Berghe L. 1973, p. 24).

TABLE 38

Kutal - i Gulgul (Luristan, Iran), tomb A4, about 11-10 cen. B.C. (Vanden Berghe L. 1973, p. 21).

TABLE 39

Bard - i Bal (Luristan, Iran), tomb 67, about 11-10 cen. B.C. (Vanden Berghe L. 1971, p. 18, fig. 10).

TABLE 40

Bard - i Bal (Luristan, Iran), tomb 1, about 11-10 cen. B.C. (Vanden Berghe L. 1970, p. 13. fig. 3-4).

TABLE 41

Ltchashen (Armenia), tumulus (kurgan) 10, about 15 cen. B.C.

TABLE 42

Ltchashen (Armenia), tomb 98, about 15 cen. B.C.

TABLE 43

Zemo Bodbe (Georgia), tumulus (kurgan) 4, about 15 cen. B.C. (Пицхелаури К. 1979, tab. VI).

TABLE 44

Treli (Georgia), tomb 37, about 15 - 14 cen. B.C. (Тбилиси I, 1978, pp. 69 - 72, tab. 29-310).

TABLE 45

Aghavnadzor (Armenia), tomb 3, about 14 cen. B.C. (Բիլալյան Լ. 1985, pp. 68-73, tab I-III).

TABLE 46

Nerkin Getashen (Armenia), tumulus (kurgan) 1, about 15 - 14 cen. B.C. (Խնկիկյան Օ. 1998, pp. 84-90, tab. XXIX-XXX).

TABLE 47

Mtskheta (Georgia), tomh 22, about 15 - 13 cen. B.C. (Садрадзе В. 1991, tab. XV-XVI).

TABLE 48

Pevrebi (Georgia), tomh 6, about 14 - 13 cen. B.C. (Абдушелишвили М. 1980, pp. 71-72, tab. XIa).

TABLE 49

Nerkin Getashen (Armenia), tomb 20, about 15 - 14 cen. B.C.

TABLE 50

Keti (Armenia), tomb 23, about 14 - 13 cen. B.C. (Петросян Л. 1989, p. 56, tab. 48).

TABLE 51

Sarukhan (Armenia), tomb 4, about 14 - 13 cen. B.C.

TABLE 52

Nerkin Getashen (Armenia), tumulus (kurgan) 2, about 15 - 14 cen. B.C. (Хнқикян О. 1993, pp. 107-114, tab. II).

TABLE 53

Golovino (Armenia), tomb 6, about 14 - 13 cen. B.C. (Мартirosян А. 1964, p. 118, fig. 48).

TABLE 54

Norashenik (Armenia), tomb 1, the end of II mill. B.C. (Խնկիկյան Օ. 1998, tab. XL).

TABLE 55

Noratus (Armenia), tomb 9, the end of II mill. B.C. (Мартirosян А. 1964, p. 195, fig. 76).

TABLE 56

Zolakar (Armenia), tomb 1, about 12 - 10 cen. B.C.

TABLE 57

Spandaryan (Armenia), burial, chance finds, about 11 - 9 cen. B.C. (Թորոսյան Ռ. 1942, p. 38; Арешян Г. 1974).

TABLE 58

Gul Khanan Murdah (Iran), tomb 80, about 8 cen. B.C. (Vanden Berghe L. 1980, pp. 46-47).

TABLE 59

Chamzi Mumah (Iran), tomb 53, about 8 - 7 cen. B.C. (Vanden Berghe L. 1982 - 1983, pp. 82-83, fig. 38-39).

TABLE 60

Tattulban Chinan (Iran), tomb 4, about 9 - 8 cen. B.C. (Vanden Berghe L. 1982 - 1983, pp. 66-67, fig. 28-29).

TABLE 61

Yerevan, vantsopian (urartian) tomb, about 8 cen. B.C. (Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А. 1991).

TABLE 62

Yeghegnadzor (Armenia), vantsopian (urartian) tomb, about 8 - 7 cen. B.C. (Խնդիրյան Օ. 1997, tab. CIX-CXI).

TABLE 63

Gantiadi (Georgia), tomb 61, about 8 - 7 cen. B.C. (Кахиани К., Иремашвили Ш., Иорданишвили Ж., Цквитинидзе З. 1985, pp. 29-30, tab. XXX).

TABLE 64

Tli (Southern Osetia), tomb 130, about 7 - 6 cen. B.C. (Техов Б. 1980, pp. 30-32, fig. 10).

TABLE 65

Torsa - Dgvaba (Georgia), tomb 1, about 7 - 6 cen. B.C. (Микеладзе Т., Папуашвили Р., Чубинишвили Н. 1991, pp. 64-65, tab. 151-152).

TABLE 66

Koban, tomb 12, about 7 - 6 cen. B.C. (Козенкова В., 1996, p. 21, fig. 5).

TABLE 67

Tli (Southern Osetia), tomb 85, about 8 - 7 cen. B.C. (Техов Б. 1980, pp. 22-24, fig. 3-4).

TABLE 68

Namamu hill (Georgia), tomb 6, about 6 cen. B.C. (Микеладзе Т., Мигдисова Н., Папуашвили Р. 1985, pp. 37-40, tab. LIII).

TABLE 69

Molding form of a dagger with flanged hilt from Capan, 2nd half of the 2nd millennium B.C. (Караханян Г., Азизбемян О. 1981, p. 75-77).

TABLE 70

1. Flanged-hilt daggers seen on a chased silver bowl from Karashamb, 22nd-21st centuries B.C. (Оганесян В. 1988, p. 146-160, fig. 3; Pillpossian A., Sandrot J. 1996, p. 65-67).

2. Flanged-hilt daggers seen on a chased gold bowl from Hasanlu, 2nd half of the 2nd millennium B.C. (Porada E. 1959; Dyson R. 1967).

ՀԱՍՏԱՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ - СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ -
ABBREVIATIONS

ԱՀՊՊԹ - Աշխատություններ Հայաստանի Պատմության Պետական
Թանգարանի, Երևան

ԲԵՀ - Բաներ Երևանի Համալսարանի, Երևան

Լրաբեր - Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, Երևան

ՀՀՀ - Հայաստանի Հնագիտական Հուշարձաններ, Երևան

ՊԲՀ - Պատմա-Բանասիրական Հանդես, Երևան

ВОН - Вестник Общественных Наук, Ереван

ИАК - Известия Археологической Комиссии, Санкт Петербург

Изв. АН АзССР - Известия Академии Наук Азербайджанской ССР,
Баку

Изв. АзФАН СССР - Известия Азербайджанского Филиала Академии
Наук СССР, Баку

Изв. ГАИМК - Известия Государственной Академии Истории
Материальной Культуры, Москва-Ленинград

ИФЖ - Историко-Филологический Журнал, Ереван

КСИА - Краткие Сообщения Института Археологии, Москва

КСИИМК - Краткие Сообщения Института Истории Материальной
Культуры АН СССР, Москва-Ленинград, Москва

МАК - Материалы по Археологии Кавказа, Санкт Петербург

МИА - Материалы Института Археологии, Москва

МКА - Материальная Культура Азербайджана, Баку

МНМ - Мифы Народов Мира, т. 1-2, Москва 1991

ПАИ - Полевые Археологические Исследования, Тбилиси

СА - Советская Археология, Москва

ТКАЭ - Труды Кахетинской Археологической Экспедиции, Тбилиси

AJA - American Journal of Archaeology, Princeton

AM - Archeologia Mundi, Genève-Paris-Munich

AMI - Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Berlin

ANM - Annals of the Naprstek Museum, Praha

AS - Anatolian Studies, London

BAIPU - Bulletin of the Asia Institute of Pahlavi University, Teheran

BAR - British Archaeological Reports, London

BASOR - Bulletin of the American School of Oriental Research, Jerusalem and
Baghdad

BMQ - The British Museum Quarterly, London

CPOA 3 - Civilisations du Proche - Orient, Serie I, Archeologie et Environnement 3,
Neuchâtel - Paris

ESA - Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki

LSA - Louvre Séries Archéologie, Paris

NDMF - Notes et Documents des Musées de France, Paris

UMCFM - Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E., Jerusalem
1991

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ - ЛИТЕРАТУРА - BIBLIOGRAPHY

- Բիյագով Լ.Ն. - Աղավնաձորից և Չորագյուղից հայտնաբերված մորահայտ իրեր, «Լրաբեր» № 4, Երևան 1985թ.
- Եսայան Ս., Հովհաննիսյան Հ. - Դիլիջանի երկրագիտական քանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգ, Երևան 1969 թ.
- Եսայան Ս. Ա. - Կառամարտիկ գորամասերը և հեծելագորը Հին Հայաստանում, Երևան 1994 թ.
- Թորամանյան Թ.Հ. - Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան 1942 թ.
- Լալայան Ե. - Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան 1931թ.:
- Խանգաղյան Է. Վ. - Էյսո-Դարանի, Երևան 1979 թ.
- Խնկիկյան Օ. Ս. - Արհեստները բրոնզեդարյան Հայաստանում, «ՀՀՀ» № 9, պրակ III, Երևան 1977 թ.
- Խնկիկյան Օ. Ս. - Հին Հայաստանի դաշտայնատեսակների տեղայնացման վորձ (ՌԻՀ բրոնզ - Վաղ երկաթ), «ԲԵՀ» № 2 (74), Երևան 1991 թ.
- Խնկիկյան Օ. Ս. - Սյունիքը Բրոնզի և Երկաթի դարաշրջաններում (դոկտորական ատենախոսության թեզ), Երևան 1998 թ.
- Կարապետյան Լ., Շահինյան Ա. - Հնագիտական հայտնագործություններ Դիլիջանում, «Տեղեկագիր» № 12, Երևան 1961 թ.
- Հասրաթյան Մ. - Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան 1985թ.
- Սաբաթյան Հ.Ա. - ՌԻՀ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, «ՀՀՀ» № 2, պրակ II, Երևան 1969 թ.
- Մկունդ Տ. - Անդրալոս արձագանքները, Նյու Ջերսի 1950թ.
- Մնացականյան Հ. - Դամբարանների պեղումները Գոլովինո գյուղում, «ԱՀՊՊԹ», հ. 5, Երևան, 1959 թ.
- Սարգսյան Գ.Մ. - Պեղումներ «Գագանոց» հնավայրում, «Հայկական ՄՍՀ-ում 1985-1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունք-ներին նվիրված գիտական նստաշրջան (գեկուցումների թեզիսներ), Երևան 1987թ.
- Փիլիպոսյան Ա. Ս. - Կամոյից հայտնաբերված մի դաշտային մասին, «Հայկական ՄՍՀ-ում 1977-1978 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գեկուցումների թեզիսներ, Երևան 1979թ.
- Փիլիպոսյան Ա. Ս. - Հայաստանում հայտնաբերված «առաջավորասիական» տիպի դաշտայիններն ու սրերը, «Հայկական ՄՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Չեկուցումների թեզիսներ, Երևան 1983թ.
- Абдушелашвили М. А. - К датировке нескольких погребений из могиль-ника Певрэби, "ТКА" вып. IV, Тбилиси 1980г.
- Акишев К. А., Акишев А. К. - Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры (в кн. "Археологические памятники Казахстана"), Алма-Ата 1978г.

- Алиев В. Г. - Джульфинские археологические находки, "Изв. АН АзССР" № 3, Баку 1968г.
- Алиев В. Г. - К вопросу о хронологии культуры расписной керамики Азербайджана, МКА, том VII, Баку 1973г.
- Арешян Г. Е. - О раннем этапе освоения железа в Армении и на Южном Кавказе, "ИФЖ" № 2, 1974г.
- Археология Венгрии, Москва 1986 г.
- Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. - Древний Мингечаур, Баку 1959 г.
- Афанасьева В. К. - Ан (Ану), "МНМ", том 1, Москва 1991 г.
- Батчаев В. М., Корневский С. Н. - Две находки эпохи раннего металла из Кабардино-Балкарии, КСИА № 169, Москва 1982 г.
- Бикерман Э. - Хронология Древнего Мира, Москва 1976 г.
- Блаватская Т. В. - Ахейская Греция, Москва 1966 г.
- Блаватская Т. В. - Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура, Москва 1976г.
- Брейд У., Трамп Д. - Археологический словарь, Москва 1990г.
- Брентъес Б. - От Шанидара до Аккада, Москва 1976г.
- Ваидов Р. М.- Археологические работы в Мингечауре в 1950 году, КСИИМК вып. 46, Москва 1952г.
- Вильхельм Г. - Древний народ хурриты, Москва 1992г.
- Гуммель Я. - Погребальный курган (№ 1) около Еленендорфа, Азербайджанской ССР, Баку 1931г.
- Гуммель Я.- Археологические раскопки в районах Азербайджанской ССР, "Изв. АзФАН СССР" № 3, Баку 1939 г.
- Даниелян О. Я. - К хронологии некоторых курганов Азербайджана, МКА, т. VII, Баку 1973г.
- Джафарзаде И. М. - Элементы археологической культуры древней Мугани, "Изв. АН Аз.ССР" № 1, Баку 1946 г.
- Джафаров Г. Ф. - Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам Азербайджана), Баку 1984 г.
- Доманский Я. В. - Древняя художественная бронза Кавказа, Москва 1984 г.
- Есаян С. А. - Оружие и военное дело Древней Армении, Ереван 1966г.
- Есаян С. А., Геворкян Э. М. - Развитие удил в Армении (В сб. "Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа" Тезисы докладов), Ереван 1982 г.
- Есаян С. А., Биягов Л. Н., Амаякян С. Г., Канемян А. Г. - Биайнская гробница в Ереване, Ереван 1991 г.
- Жоржикашвили Л., Гогодзе Э. - Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы, Тбилиси 1974г.
- Ивановский А. - По Закавказью, МАК, вып. VI, СПб 1911 г.

- История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, часть I, Москва 1983г.
- История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, часть II, Москва 1988г.
- Йессен А. А. - К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, "Изв. ГАИМК", вып. 120, Москва - Ленинград 1935 г.
- Казиев С. М. - Археологические раскопки в Мингечауре, МКА т. I, Баку 1949 г.
- Казиев С. М. - О некоторых типах оружия в Мингечауре, МКА т. II, Баку 1951 г.
- Каландадзе А. Н. - Археологические памятники доантичной эпохи (в кн. "Мцхета VI"), Тбилиси 1989г.
- Караханян Г., Азизбемян О. - Древняя литейная форма из Сюника, "ВОН" № 1, 1981г.
- Кахиани К.К., Глигвашвили Э.В., Дзенеладзе М.С., Каландадзе Г.Г., Цквитинидзе З.Р. - Археологическое исследование Машаверского ущелья в 1984-86 гг., "ПАИ в 1986 г", Тбилиси 1991 г.
- Кашкай М. А., Селимханов И. Р. - Из истории древней металлургии Кавказа", Баку 1973г.
- Кобаидзе Л. Н. - Археологические памятники Иверского ущелья II, Могильник Ркинис Кало, Тбилиси 1978 г.
- Козенкова В. И. - Типология и хронологическая классификация предметов Кобанской культуры (восточный вариант), "Советская Археология" Свод Археологических источников, вып. В 2-5, Москва 1982 г.
- Козенкова В. И. - Культурно-исторические процессы на Северном Кавказе в эпоху Поздней Бронзы и в Раннем Железном веке, Москва 1996 г.
- Кореневский С. Н. - О металлических топорах майкопской культуры, "СА" № 3, Москва 1974 г.
- Кореневский С. Н. - О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы", "СА" № 4, Москва 1976 г.
- Кореневский С. Н. - Втульчатые топоры - оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа (в сб. "Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье"), Москва 1981г.
- Котович В. Г., Котович В. М. - Находки древних бронзовых топоров в Дагестане (в сб. "Кавказ и Восточная Европа в древности"), Москва 1976 г.
- Крупнов Е. И. - Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода, "МИА", вып. 23, Москва 1951г.
- Крупнов Е. И. - Первые итоги изучения Восточного Предкавказья, "СА" № 2, Москва 1957 г.

- Крупнов Е. И. - О древних связях Юга СССР и Кавказа со странами Ближнего Востока, "ВИМК" № 1, 1958 г.
- Крупнов Е. И. - Древняя история Северного Кавказа, Москва 1960 г.
- Куфтин Б. А. - Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси 1941 г.
- Куфтин Б. А. - Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси 1949 г.
- Кушнарева К. Х. - Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, "СА" №XXVII, Москва 1957 г.
- Ломтатидзе Г. А. - Археологические раскопки в Мцхета, Тбилиси 1955 г.
- Ломтатидзе Г. А. - Бронзовые кинжалы и мечи из древнейших погребений Самтаврского могильника, Тбилиси 1974 г.
- Лосев А. Ф. - Зевс (Дий), "МНМ" т. 1, Москва 1991г.
- Маккуин Дж. - Хетты и их современники в Малой Азии, Москва 1983 г.
- Мартirosян А. А. - Раскопки в Головино, Ереван 1954 г.
- Мартirosян А. А. - Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван 1964 г.
- Махмудов Ф. Р. - Новые археологические материалы талыш-муганской культуры, "Изв. АН Аз. ССР", т. 2, Баку 1970 г.
- Микеладзе Т. К., Мигдисова Н. П., Папуашвили Р. И. - Основные итоги полевых исследований Колхидской экспедиции, "ПАИ - в 1982 году", Тбилиси 1985 г.
- Микеладзе Т. К., Папуашвили Р. И., Чубинишвили Н.Т. - Колхидская экспедиция, "ПАИ в 1986", Тбилиси 1991 г.
- Мнацаканян А. О. - О раскопках могильников у села Головино, "КСИИМК", вып. XLVI, Москва 1952 г.
- Нуцубидзе А. А. - Археологические памятники Алазанской долины в XIV - XII вв. до н.э., Тбилиси 1981 г.
- Оганесян В. Э. - Курган среднего бронзового века близ села Карашамб (Армения) (В сб. "Тезисы докладов Башкансарского археологического семинара"), Сухуми 1988 г.
- Оганесян В. Э. - Культура первой половины II тыс. до н.э. в среднем течении реки Раздан (Автореферат кандидат. диссертации), Ереван 1990 г.
- Петросян Л. - Раскопки памятников Кати и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.), Ереван 1989 г.
- Пиотровский Б. Б. - История Культуры Урарту, Ереван 1944 г.
- Пиотровский Б. Б. - Археология Закавказья с древнейших времен до I тыс. до н.э., Ленинград 1949 г.
- Пиотровский Б. Б. - Ванское царство (Урарту), Москва 1959 г.
- Пиотровский Б. Б. - Кармир Блур (альбом), Ленинград 1970 г.

- Пицхелаури К. Н. - Древняя культура племен, населявших территорию Иоро - Алазанского бассейна, Тбилиси 1965 г.
- Пицхелаури К. Н. - Восточная Грузия в конце бронзового века, Тбилиси 1979 г.
- Пицхелаури К. Н. - Исследования Кахетинской археологической экспедиции, "ПАИ в 1980 году", Тбилиси 1982 г.
- Погребова М. Н. - Некоторые формы закавказского оружия раннескифского времени, КСИА № 189, Москва 1962 г.
- Погребова М. Н. - Несколько иранских кинжалов на Кавказе, КСИА № 103, Москва 1965 г.
- Погребова М.Н., Членова Н.Л. - Кавказский кинжал найденный в Китае (в кн. "Сибирь и ее соседи в древности"), Новосибирск 1970 г.
- Погребова М.Н. - О некоторых связях Восточного Закавказья и Ирана в конце II- начала I тысячелетия до н.э. (в кн. "История и культура Ирана (2500 лет Иранского государства)", Москва 1971 г.
- Погребова М.Н. - Иран и Закавказье в конце II тыс. до н.э. (в кн. "Искусство и археология Ирана"), Москва 1971 г.
- Погребова М.Н. - Иран и Закавказье в раннем железном веке, Москва 1977 г.
- Погребова М.Н. - Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва 1984 г.
- Сафронов Ф. А. - О датировке Рутхинского погребального комплекса северо-кавказской культуры, "КСИА" вып. 108, Москва 1966 г.
- Симонян А.Е. - Могильник эпохи бронзы Верин Навер, "КСИА" вып. 176, Москва 1983 г.
- Смирнов К.Ф. - О мечях синдо-меотского типа, "КСИА" вып. 162, Москва 1980 г.
- Спицын А. А. - Некоторые Закавказские могильники, "ИАК" вып. 29, Москва 1909 г.
- Тбилиси I (Археологические памятники), Тбилиси 1978 г.
- Техов Б. В. - Археологические раскопки 1962 г. в Юго - Осетии, "СА" № 2, Москва 1965 г.
- Техов Б. В. - Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э., Москва 1977 г.
- Техов Б. В. - Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н.э., Москва 1980 г.
- Уварова П. С. - Могильники Северного Кавказа, МАК, вып. VIII, Москва 1900 г.
- Урушадзе Н. - Древнегрузинское пластическое искусство, Тбилиси 1988 г.
- Халилов Д. А. - Племена на территории Азербайджана (в кн. "Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии", серия "Археология СССР"), Москва 1985 г.

- Хачатрян Т. С. - Материальная культура древнего Артика, Ереван 1963 г.
- Хачатрян Т. С. - Древняя Культура Ширака, Ереван 1975 г.
- Хачатрян Т. С. - Арктический некрополь (каталог), Ереван 1979 г.
- Хннкиян О.С. - Раскопки в селе Неркин Геташен и появления железа в Армении, "ВОН", 1993, № 3.
- Церен Э. - Лунный бог, Москва 1976 г.
- Чартолани Ш.Г. - К истории нагорья Западной Грузии доклассовой эпохи, Тбилиси 1989 г.
- Черных Е. Н. - История древнейшей металлургии Восточной Европы, МИА № 132, Москва 1966 г.
- Членова Н. Л. - Памятники I тыс. до н.э. Северного и Западного Ирана в проблеме киммерийско-карасукской общности (в кн. "Искусство и археология Ирана"), Москва 1971 г.
- Членова Н. Л. - Четыре древних кинжала из Казахстана, КСИА № 170, Москва 1982 г.
- Albright W. F. - The archaeology of Palestine, London 1954.
- "Archaeologische Mitteilungen aus Iran", band 22, Berlin 1989.
- Anati E. - Arte Preistorica in Valtelina, Brescia 1968.
- Andrae W. - Der Anu-Adad Tempel in Assur, Leipzig 1909.
- Benzi M. - Rodi e la Civiltà Micenea, vol. II, Roma 1992.
- Bibby G. - Looking for Dilmun, New York and Scarborough 1974.
- The British Museum Quarterly, № 4, London 1929.
- The British Museum Quarterly, № 6, London 1931-1932.
- Bonnet H. - Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig 1926.
- Buchholz H.-G., Karageorghis V. - Altagais und Altkypros, Leipzig 1972.
- Budge E. A. - Assyrian Sculptures in the British Museum, London 1914.
- Calmeyer P. - Datierbare Bronzen aus Luristan und Kermanshah, Berlin 1969.
- Catling H. W. - Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, Oxford 1964.
- Contenau G., Ghirshman R. - Fouilles de Tepe Giyan près de Nihavend 1931 et 1932 etc., "LSA", № III.
- Déchelette J. - Notes sur les influences égeennes au Caucase, "L'Anthropologie", t. XXI, Paris 1910.
- Dever W. G. - Middle Bronze Age Cemeteries at Ain es-Samiyeh and Simjil, "BASOR", № 217, 1975.
- Dunand M. - Fouilles de Byblos, Paris 1926-1932.
- Dussaud R. - Bronze age daggers from Nihavend, "BMQ", vol. IV, № 1, London 1929.
- Dussaud R. - Haches à douilles du type asiatique, "Syria", t. 11, 1930.
- Dussaud R. - The Bronzes of Luristan, SPA I, London 1938.
- Dyson R. - The Death of City, "Expedition", vol. 2 (3), 1960.
- Dyson R. - Notes on Weapons and Chronology in Northern Iran around 1000 B.C. - Dark Ages and Nomads 1000 B.C., Istanbul 1964.
- Egami N. - Telul eth-Thalathat. The excavation of Tell II, 1956-1957, "The Tokyo University Iraq-Iran Expedition Report 1", vol. 1, Tokyo 1959.

- Esayan S. A. - Gürtelbleche der Eisenzeit in Armeenien, "BAVA", Band 6, Bonn-München 1985.
- Evans A. - The Palace of Minos at Knossos, vol. I-IV, London 1964.
- Foltiny S. - Athens and East Halstatt: cultural interrelations, AJA, vol. 65, № 3, Ghirshman R. - Fouilles de Sialk près de Kashan, "LSA", № IV-V, t. 2, Paris 1938 - 1939.
- Ghirshman R. - Pro-Iranians, Médes, Achéménides, London 1964.
- Godard A. - Les bronzes du Luristan, "Ars Asiatica", vol. 17, Paris 1931.
- Goff C. - Excavations at Baba Jan 1968, "Iran", vol. 8, 1970.
- Güterbock H. G. - A Votive sword with Old Assyrian Inscription, "AS", vol. 16, London 1965.
- Hakeni A. - Excavations in Kaluraz, Gilan, "BAIPU", № 1-7, 1973.
- Hansen F. - Kaukasus-Luristan, ESA, vol. 9, Helsinki 1934.
- Heine - Geldern R. - The coming of the Aryans and the end of the Harappa Civilization, "Man", № 56, 1956.
- Herzfeld E. - Iran in the Ancient East, London 1941.
- Huot J.-L. - Iran I, "AM", Genève-Paris-Munich 1965.
- Hutchinson R. W. - Two Mesopotamian daggers and their Relations, "Iraq", vol. 1, part 2, London 1934.
- Kehnscherper G. - Kreta, Mykene, Santorin, Leipzig 1973
- Kellner H.-J. - Gürtelbleche aus Urartu, "Prahistorische Bronzefunde", vol. XII, Stuttgart 1991.
- Lal B. B. - Further Copper Hoards from Review of the Problem, "Ancient India", № 7, 1951.
- Layard O. H. - The monuments of Nimveh, London 1912.
- Lombard P. - Poignards en bronze de la péninsule d'Oman au 1er millénaire, "IA", vol. XVI, Gent 1981.
- Lüth F. - Tell Halawa B (in "Halawa 1980 bis 1986 Bericht über die 4-9 Grabungskampagne"), Bonn 1989.
- Macalister R. - The Excavations of Geser, London 1912.
- Mackay E. - Report of the Excavation of the A Cemetery at Kish, Mesopotamia, Chicago 1925.
- Mallowan M. E. L. - The excavations at Tell Chagar Bazar and an archaeological survey of the Habur region, second campaign 1936, "Iraq", vol. 4, London 1937.
- Marinatos S. - Kreta und das Mykenische Hellas, München 1959.
- Masetti - Rouault M. G., Rouault O. - Une Harpe à Terqa (in "CPOA 3 - Collectanea Orientalia"), Neuchâtel - Paris 1996.
- Maxwell - Hislop K. R. - Daggers and Swords in Western Asia, "Iraq", vol. 8, London 1946.
- Maxwell - Hislop K. R. - Western Asiatic shaft - hole axes, "Iraq", vol. 11, London 1949.
- Maxwell - Hislop K. R. - Bronzes from Iran in the collection of the Institute of Archaeology, University of London, "Iraq", vol. XXIV, part 2, London 1962.
- Maxwell - Hislop K. R., Houdges H. M. - Three iron Swords from Luristan, "Iraq", vol. 28, London 1966.

- Maxwell - Hislop K. R. - An illustration to a Mari inventory?, "Iraq", vol. 32, part 2, London 1970.
- Medvedskaya J. N. - Iran: Iron Age I, "BAR" International Series 126, Oxford 1982.
- Meek T. - Bronze Swords from Luristan, "BASOR", vol. 74, Jerusalem and Baghdad 1939.
- Merhav R. - Urartu. A metalworking Center in the First Millennium B.C.E., Jerusalem 1991.
- Montelius O. - Die chronologie der Altesten Bronzezeit in Nord Deutschland und Skandinavien, Braunschweig 1900.
- Moorey P. R. - Towards a Chronology for the Luristan Bronzes, "Iran", vol. 9, London 1971.
- Moorey P. R. - Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection, London 1974.
- Morgan J. de - Mission scientifique en Perse t. IV, Paris 1896.
- Muscarella O. W. - Ladders to Heaven, Art Treasures from Lands of the Bible, Toronto 1981.
- Muscarella O. R. - Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art, New York 1988.
- Muscarella O. W. - Warfare at Hasanlu in the Late 9th century B. C., "Expedition", vol. 31, № 2-3, 1989.
- Negahban E. O. - A Preliminary Report on Marlik Excavation, Tehran 1964.
- Nicolaou K. - Archaeological news from Cyprus 1972, "AJA", vol. 77, № 4, 1973.
- Perrot A. et Chipiez Ch. - Histoire de l'Art, Assyrie, Paris 1884.
- Petrie F. - Tools and Weapons, London 1912.
- Philip G. - Metal Weapons of the Early and Middle Bronze in Syria-Palestine, "BAR" International Series 526 I&II, Oxford 1989.
- Philip G. - New light on north Mesopotamia in the Earlier second Millennium B.C.: Metalwork from the Hamrin, "Iraq", vol. LVII, London 1995.
- Pilipossian A., Santrot J. - Gobelet à scenes de chasse et de guerre (in "Arménie. Trésors de l'Arménie ancienne"), Paris 1996.
- Pleiner R. - The Beginning of the Iron Age in Ancient Persia, "ANM", № 6, Praha 1967.
- Porada E. - The Hasanlu bowl, "Expedition", vol. 1, № 3, 1959.
- Porada E., Dyson R. - Notes on Gold Bowl and Silver Beaker from Hasanlu, "SPA" vol. 14, London 1967.
- Saleh M., Sourouzian H. - Catalogue officiel Musée Egyptien du Caire, Mainz 1987.
- Samadi H. - Les découvertes fortuites de Kalardasht, Garmabak, Emam et Tomajan, Tehran 1959.
- Sandars N. K. - The first Aegean swords and their Ancestry, "AJA", vol. 65, part 1, 1961.
- Schaeffer C. A. - Stratigraphie comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale, London 1948.
- Schnndt F. - Anatolia through the Ages. Discoveries of the Alishar Mound 1927-1929, Chicago 1931.
- Starr R. - Nuzi, vol. 2, Cambridge 1939.
- Stronach D. - The Development and Diffusion of Metal types in Early Bronze Age Anatolia, "A.S.", vol. VII, London 1957.

- Tallon F. - Métallurgie susienne I. De la fondation de Suse au XVIIIe avant J.-C., "NDMF", № 15, t. 1-2, Paris 1987.
- Taşyürek O. A. - The Urartian Belts in the Adana Regional Museum, Ankara 1975.
- Tchoga - Zambil (Dur Untash), vol. 2, Paris 1968.
- Vanden Berghe L. - Archéologie de l'Iran Ancien, Leiden 1959.
- Vanden Berghe L. - La nécropole de Khurvin, Istanbul 1964.
- Vanden Berghe L. - La nécropole de War Kabud, "Archeologia", № 18, Paris 1967.
- Vanden Berghe L. - Het archeologisch onderzoek naar de bronscultuur van Luristan, Brussel 1968.
- Vanden Berghe L. - La nécropole de Bard-i Bal, "Archeologia", № 43, Paris 1971.
- Vanden Berghe L. - La chronologie de la civilisation des Bronzes du Pusht -i KUH, Luristan, "Proceedings of the 1st Annual Symposium of Archaeological Research in Iran", Bastan 1972.
- Vanden Berghe L. - La nécropole de Kutal-i Gulgul, "Archeologia", № 65, Paris 1973.
- Vanden Berghe L. - La nécropole de Chamzi-Mumah, "Archeologia", № 108, Paris 1977.
- Vanden Berghe L. - La nécropole de Gul Khanan-Murdah, "Archeologia", № 138, Paris 1980.
- Vanden Berghe L. - Luristan een verdwenen bronskunst uit West-Iran, Smt-Pietersabdij-Gent, 1982-1983.
- Wartke R.-B. - Production of iron artifacts (in "UMCFM"), Jerusalem 1991.
- Young C. - The Chronology of the late Third and Second Millennia in Central Western Iran as seen from Godin Tepe, "AJA", vol. 73, part 3, Princeton 1969.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

ТАБЛИЦЫ

TABLES

Table 1. The results of the analysis of variance for the effect of the treatment on the response variables.

Source of variation: Treatment, Error, Total. Degrees of freedom: Treatment, 2; Error, 18; Total, 20. Mean squares: Treatment, 1.23; Error, 0.11; Total, 0.12. F-values: Treatment, 11.1; Error, 1.0; Total, 1.0. P-values: Treatment, 0.001; Error, 0.33; Total, 0.001.

1. The effect of the treatment on the response variables was highly significant (P < 0.001). The mean values of the response variables for the different treatments are given in Table 2.

2. The effect of the treatment on the response variables was highly significant (P < 0.001). The mean values of the response variables for the different treatments are given in Table 2.

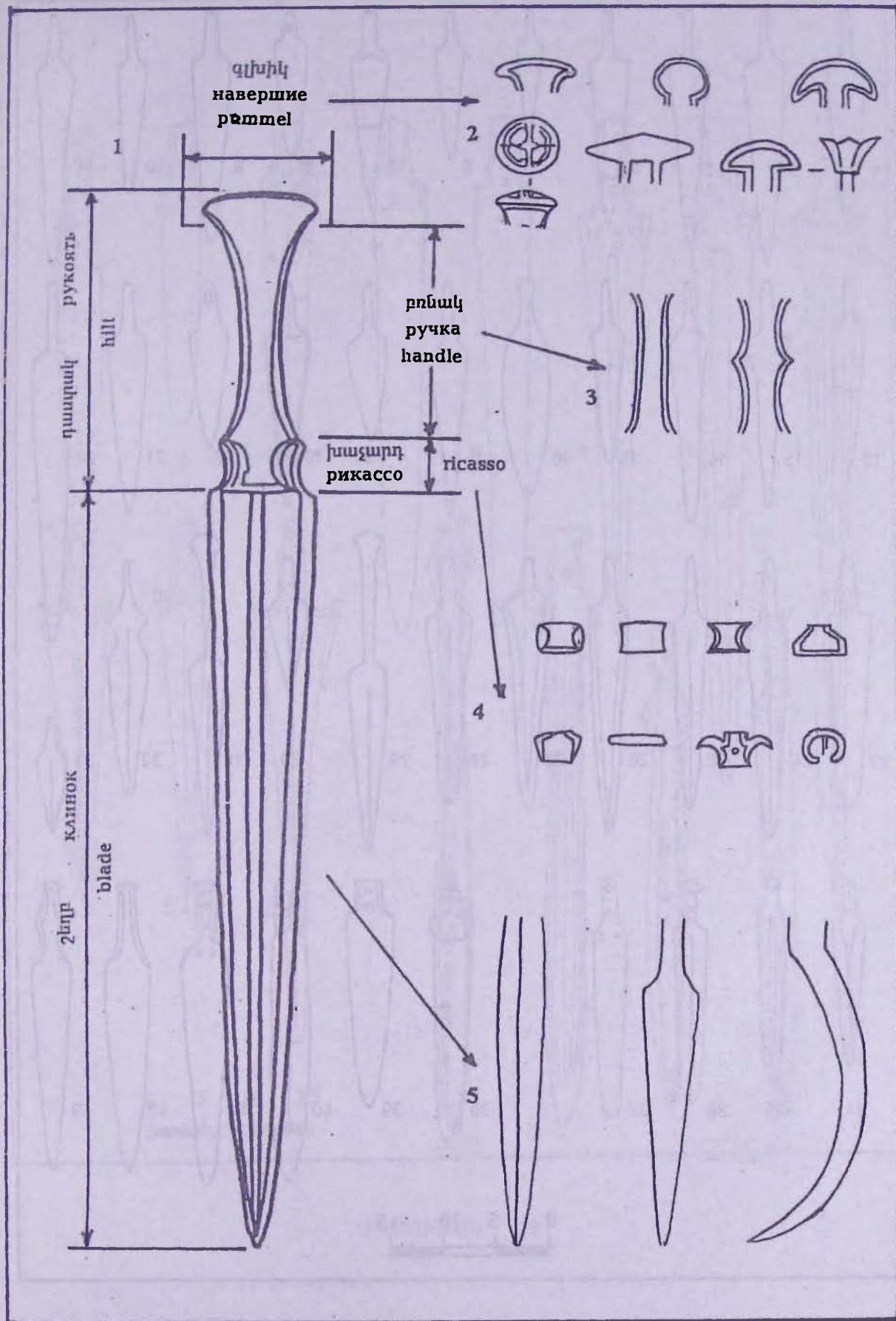
3. The effect of the treatment on the response variables was highly significant (P < 0.001). The mean values of the response variables for the different treatments are given in Table 2.

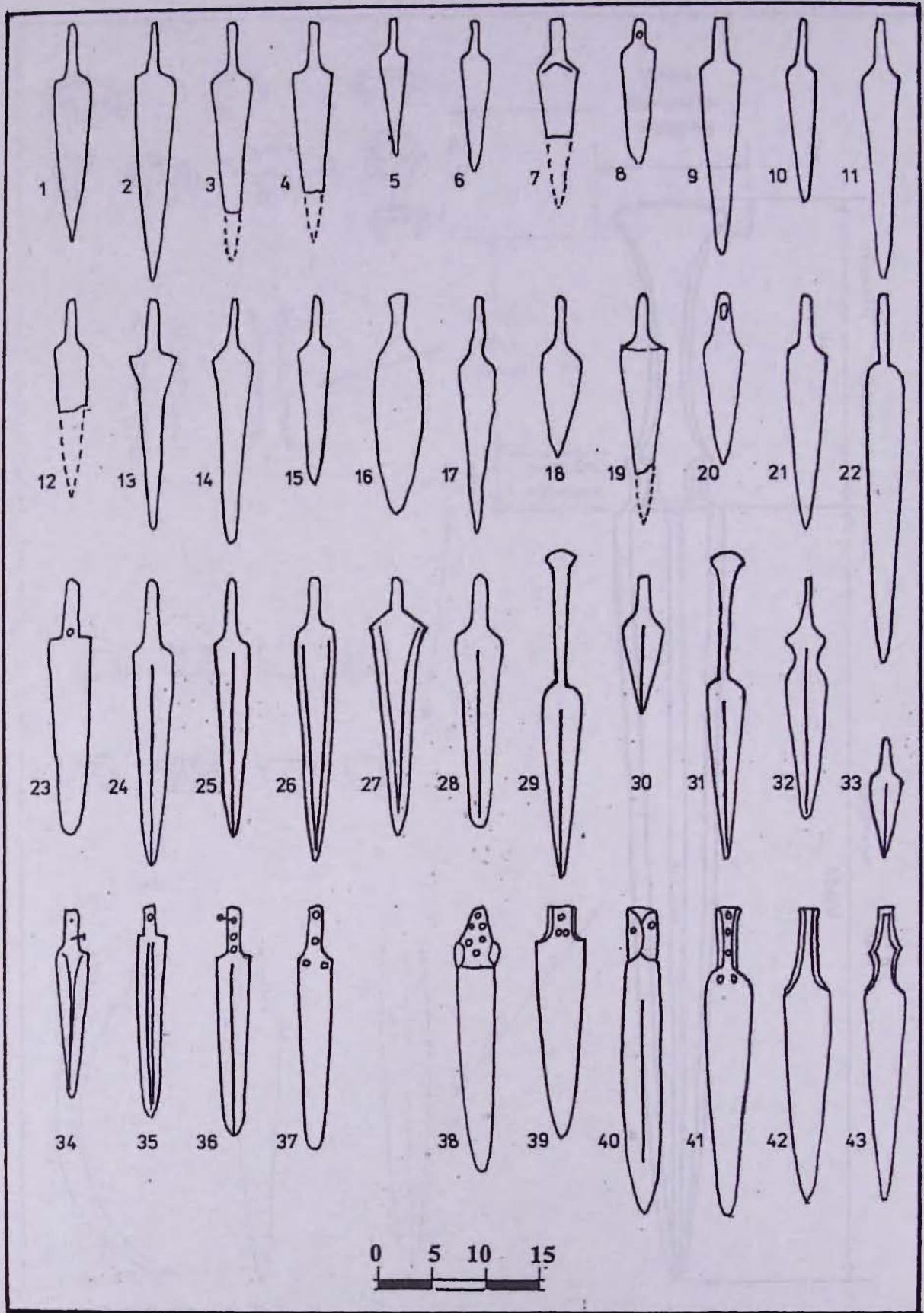
4. The effect of the treatment on the response variables was highly significant (P < 0.001). The mean values of the response variables for the different treatments are given in Table 2.

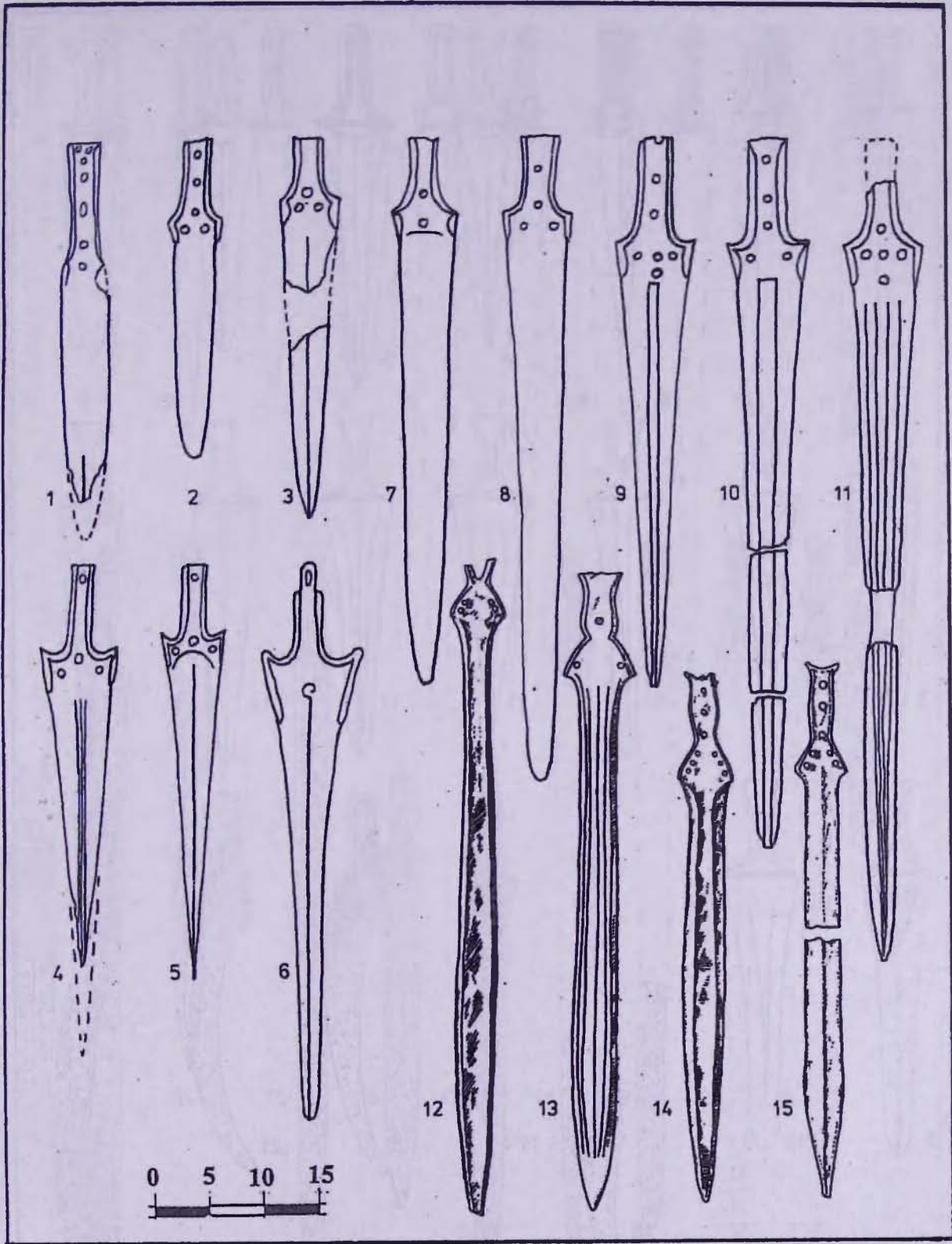
5. The effect of the treatment on the response variables was highly significant (P < 0.001). The mean values of the response variables for the different treatments are given in Table 2.

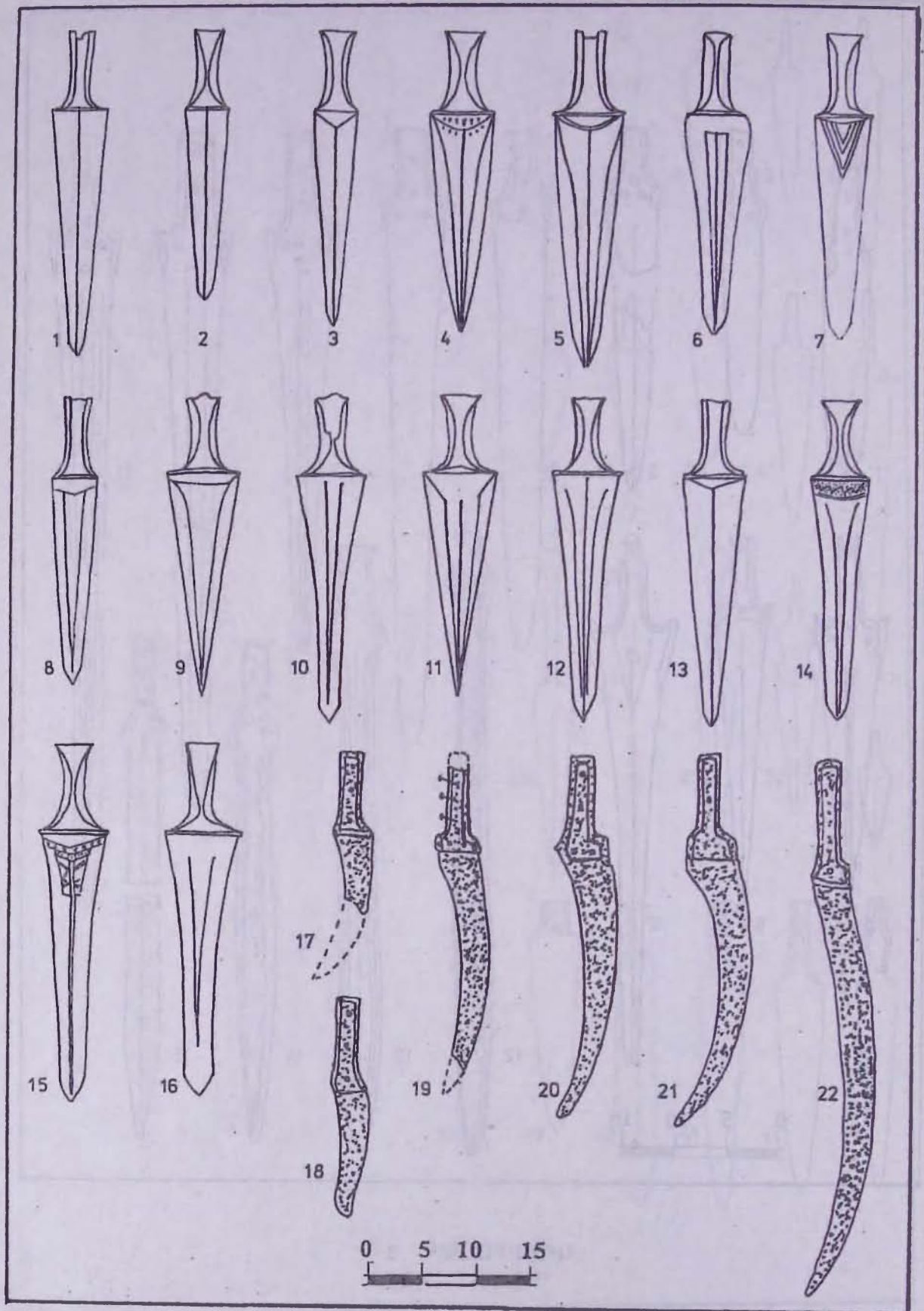
TAB. VIII

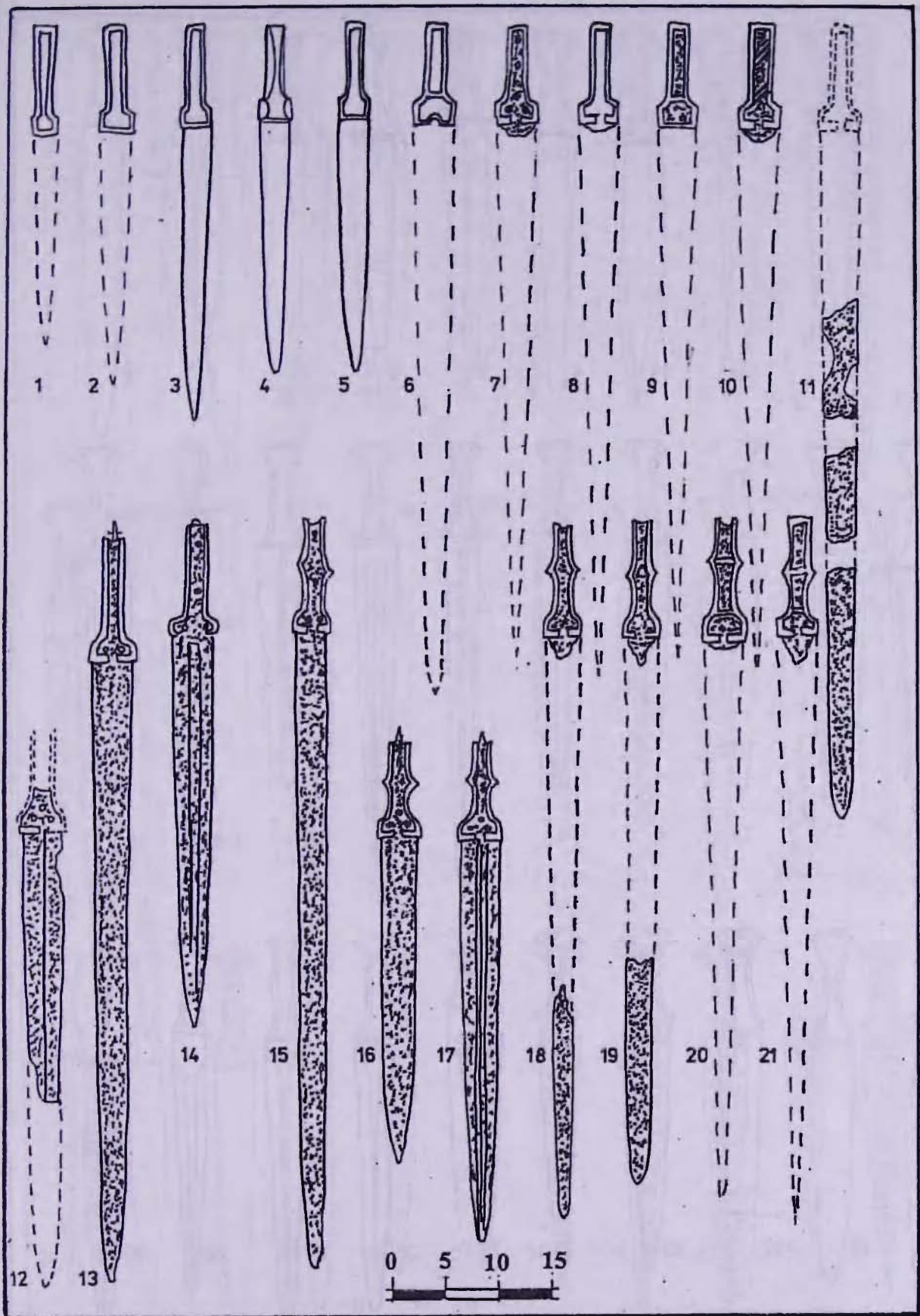
TAB. VIII

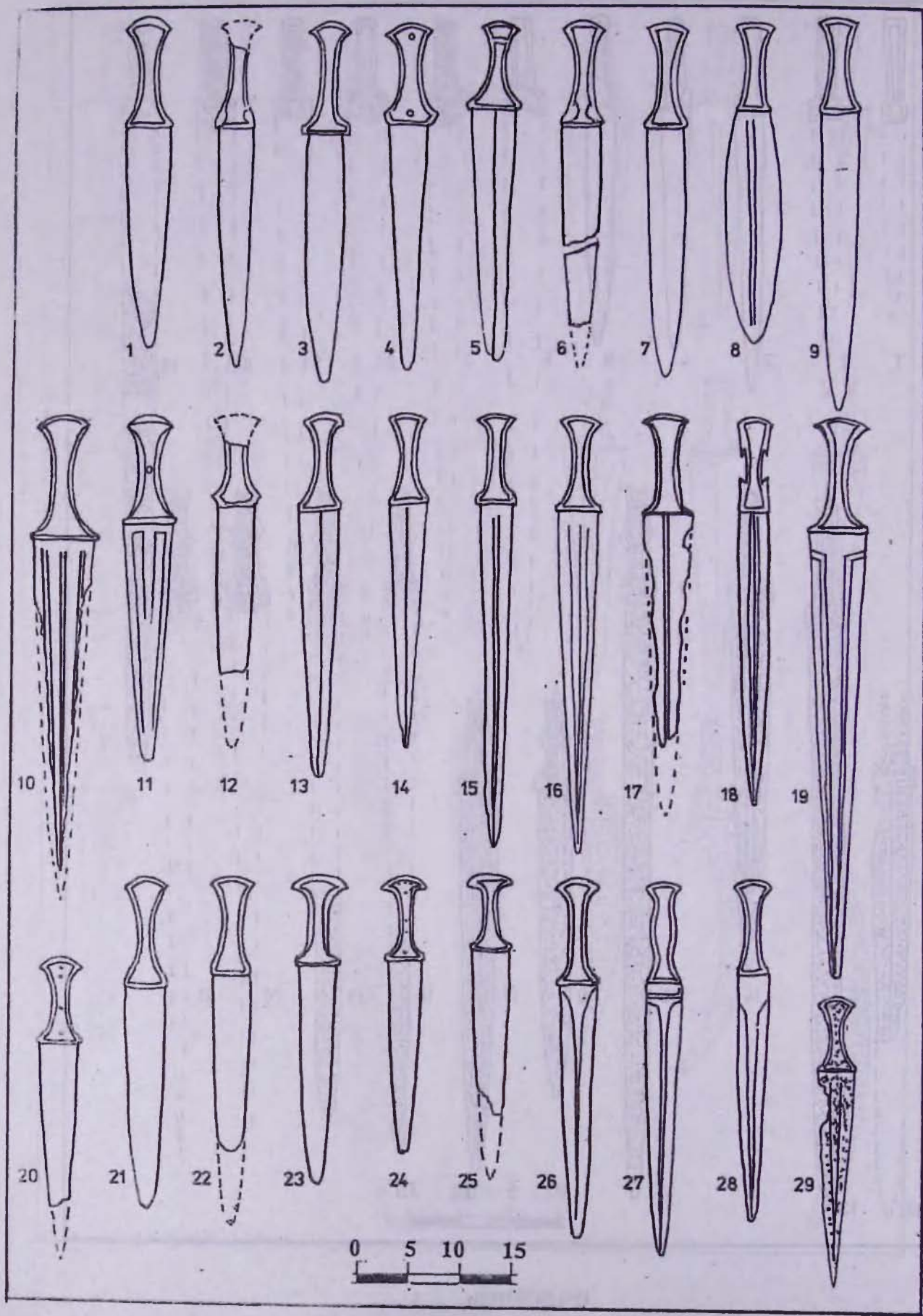

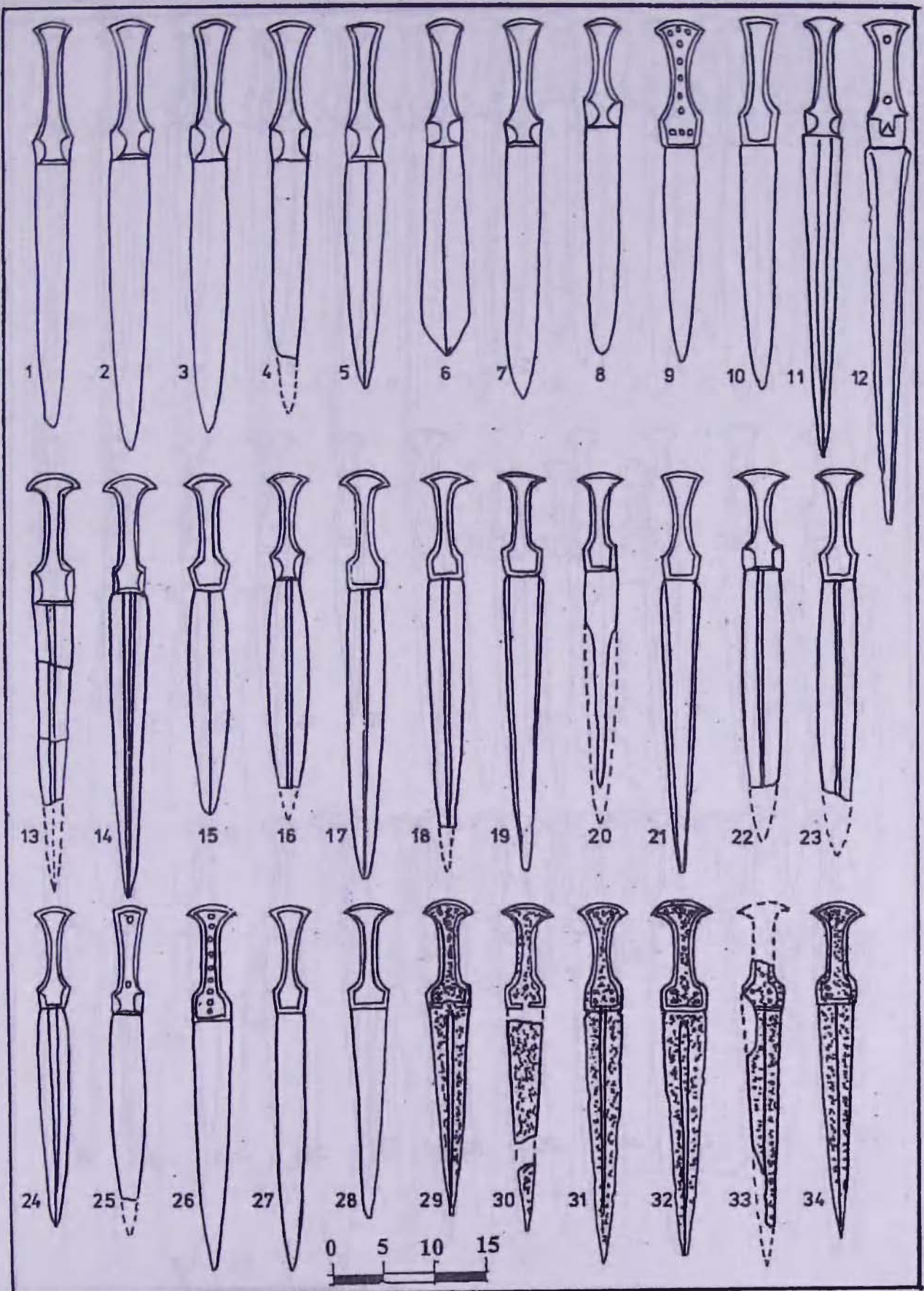

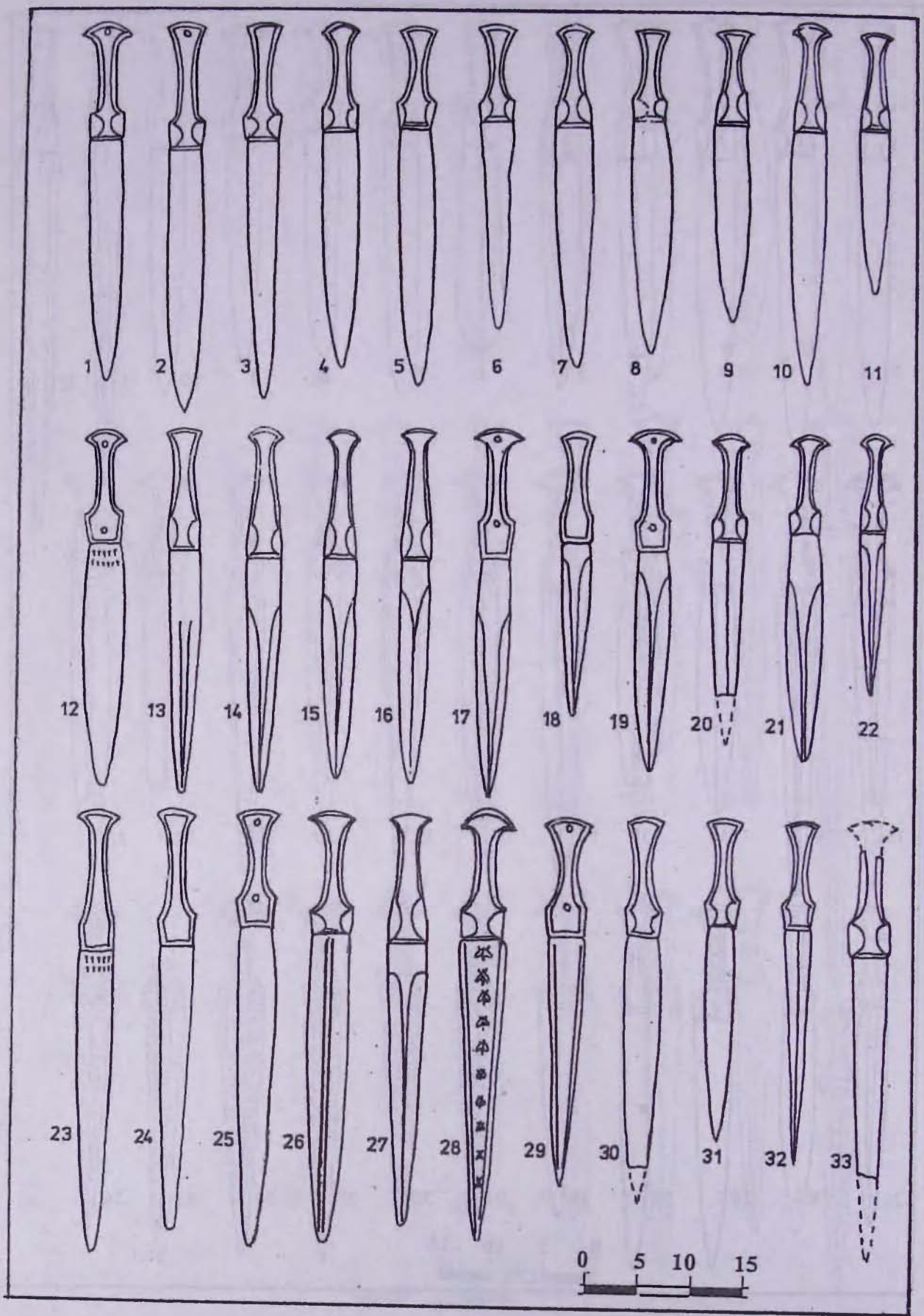

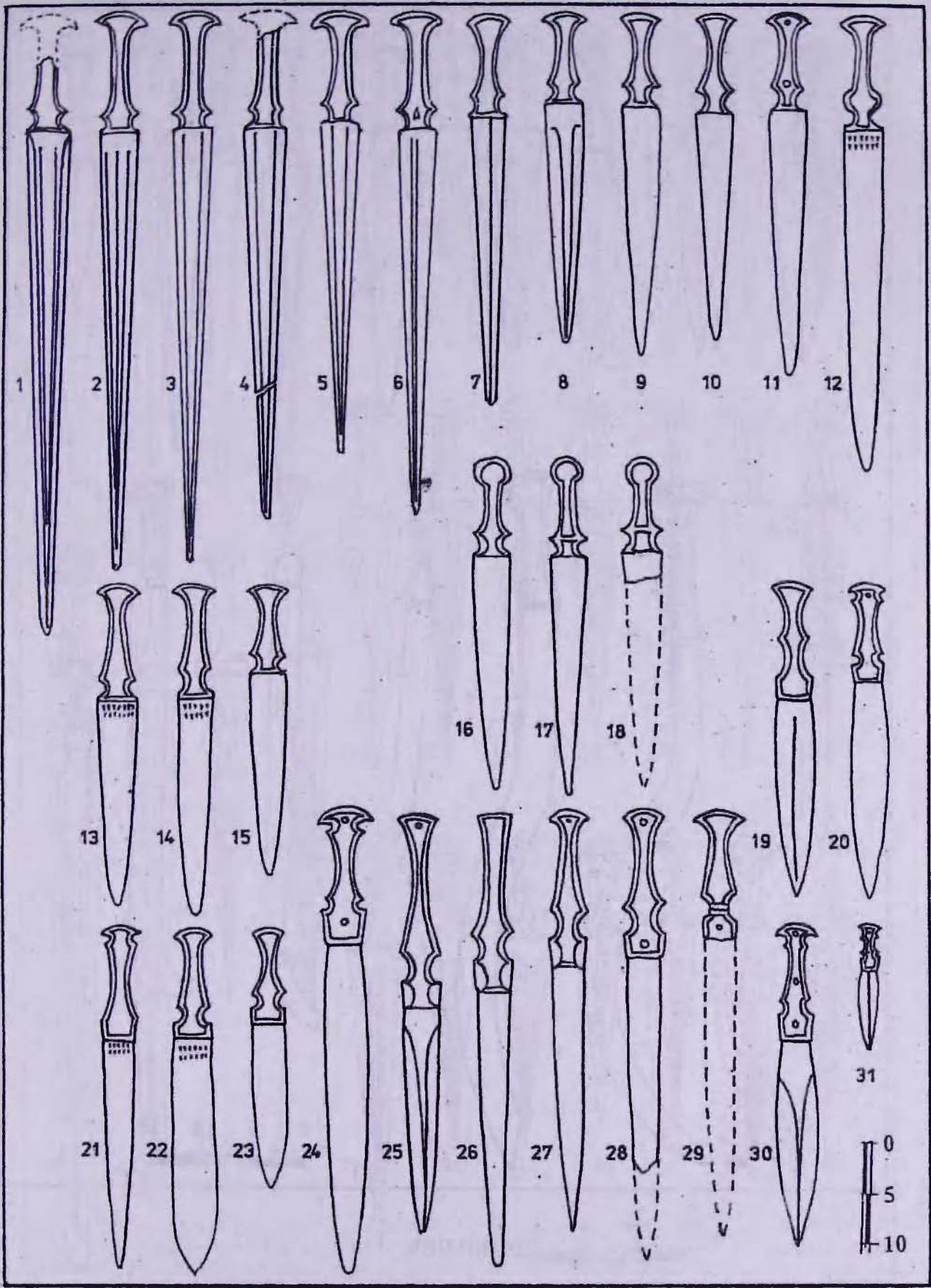

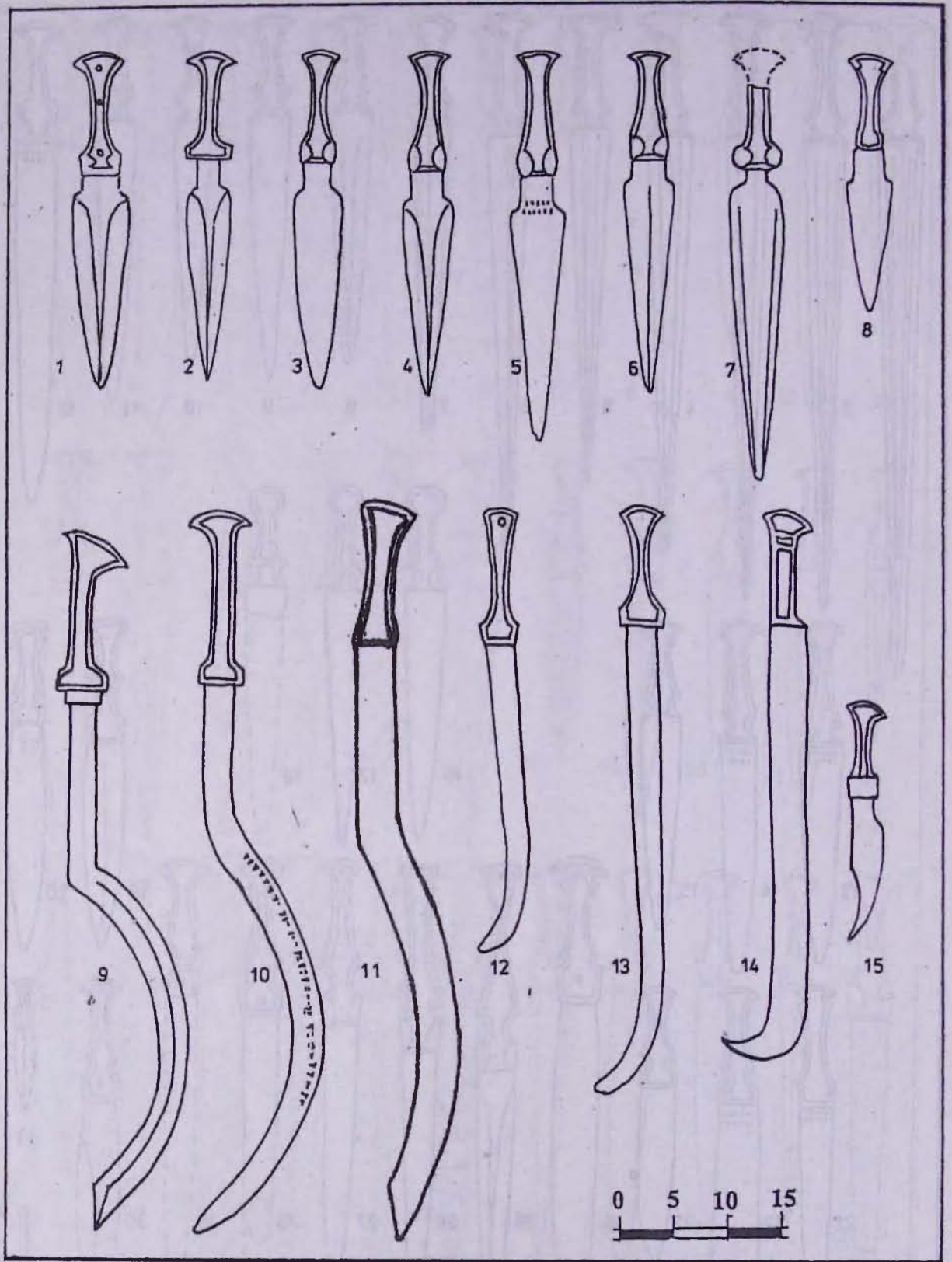

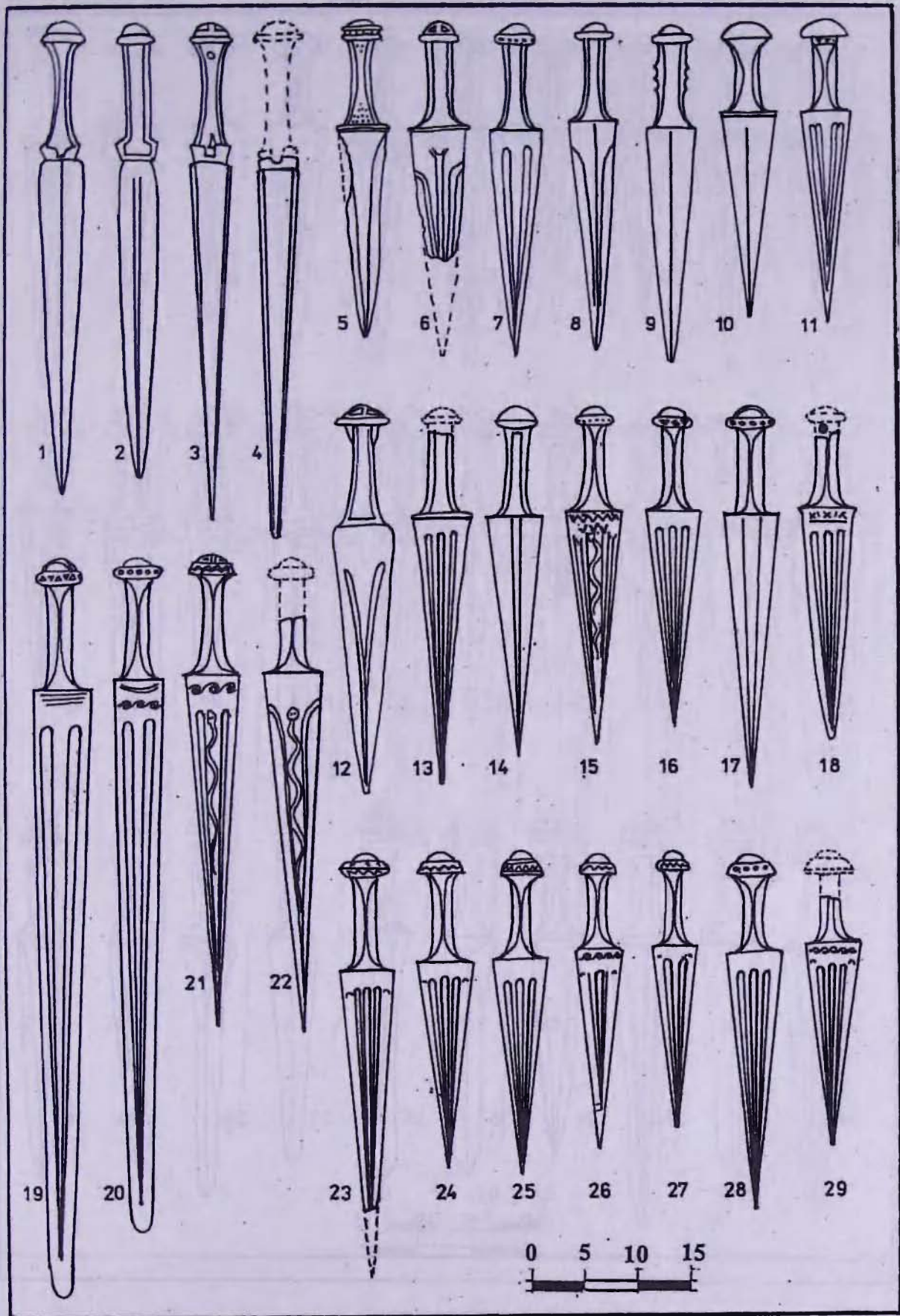

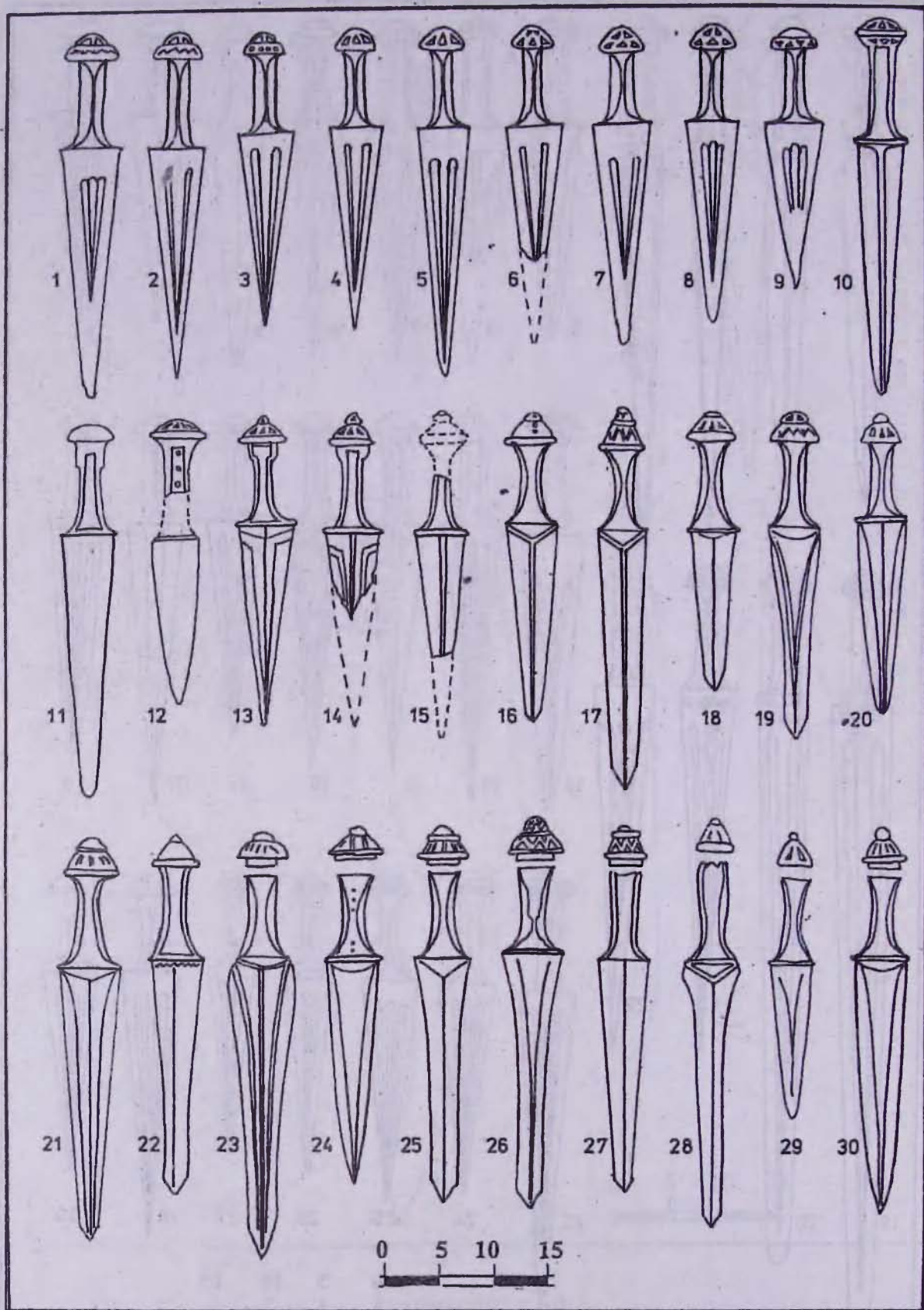

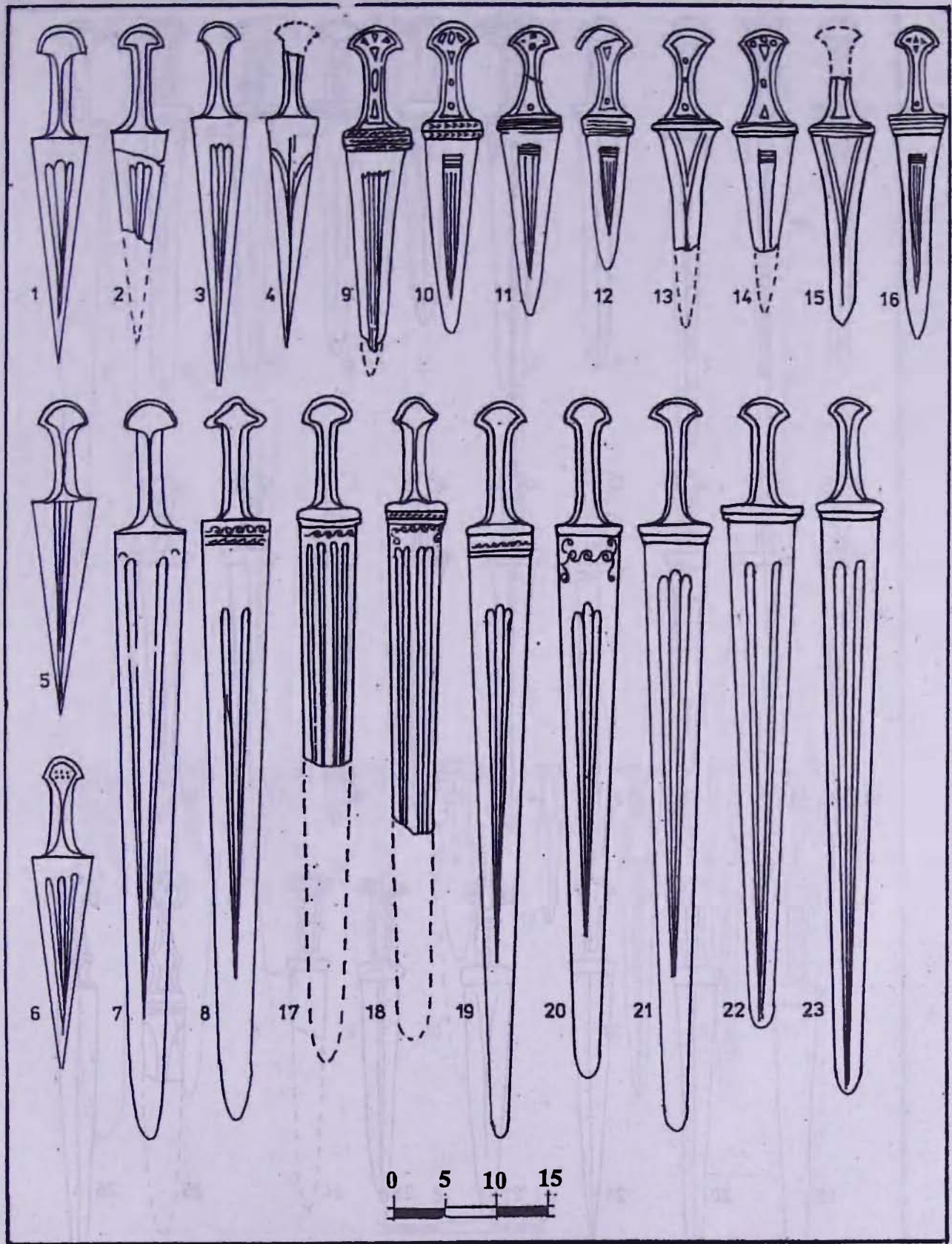

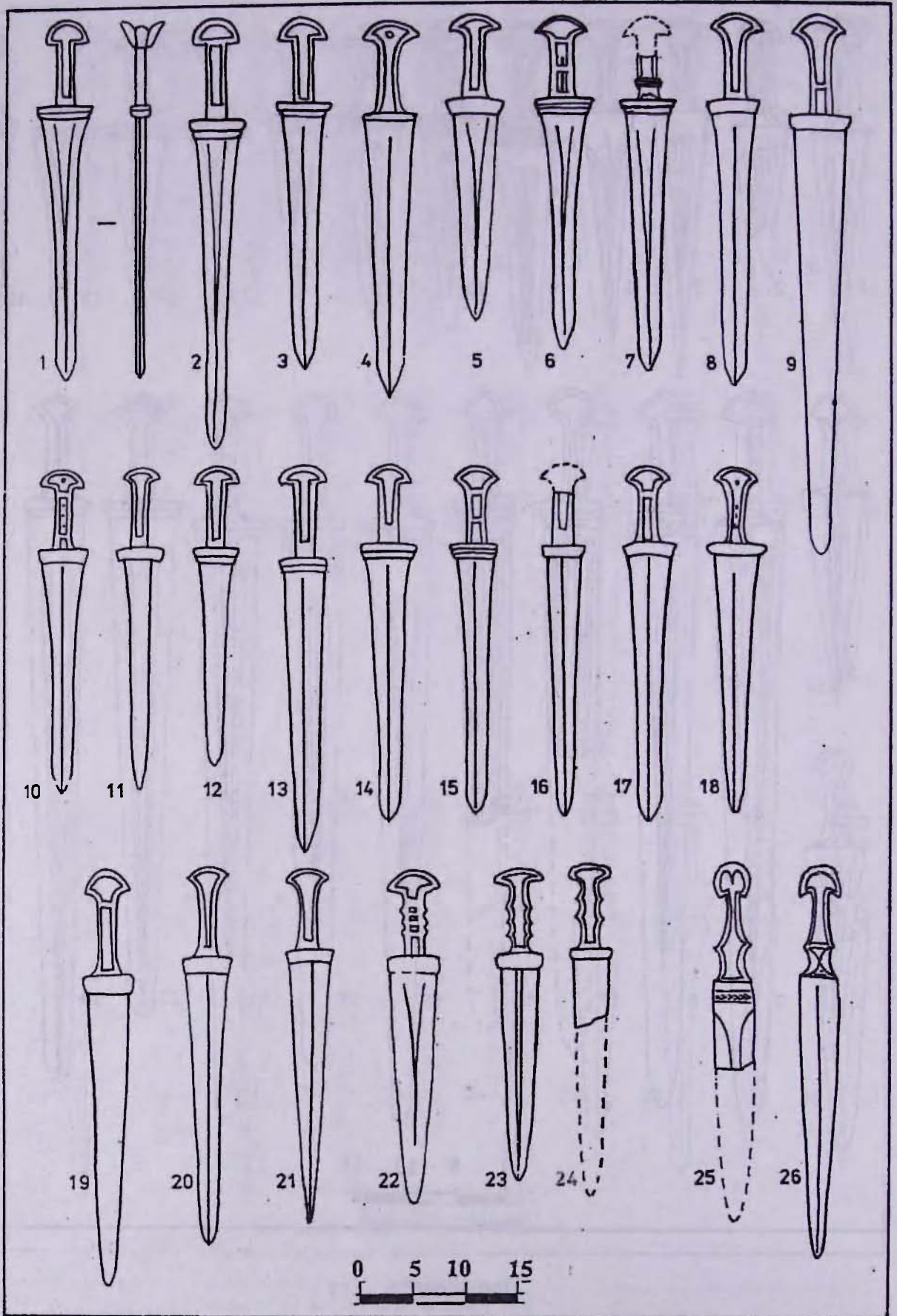

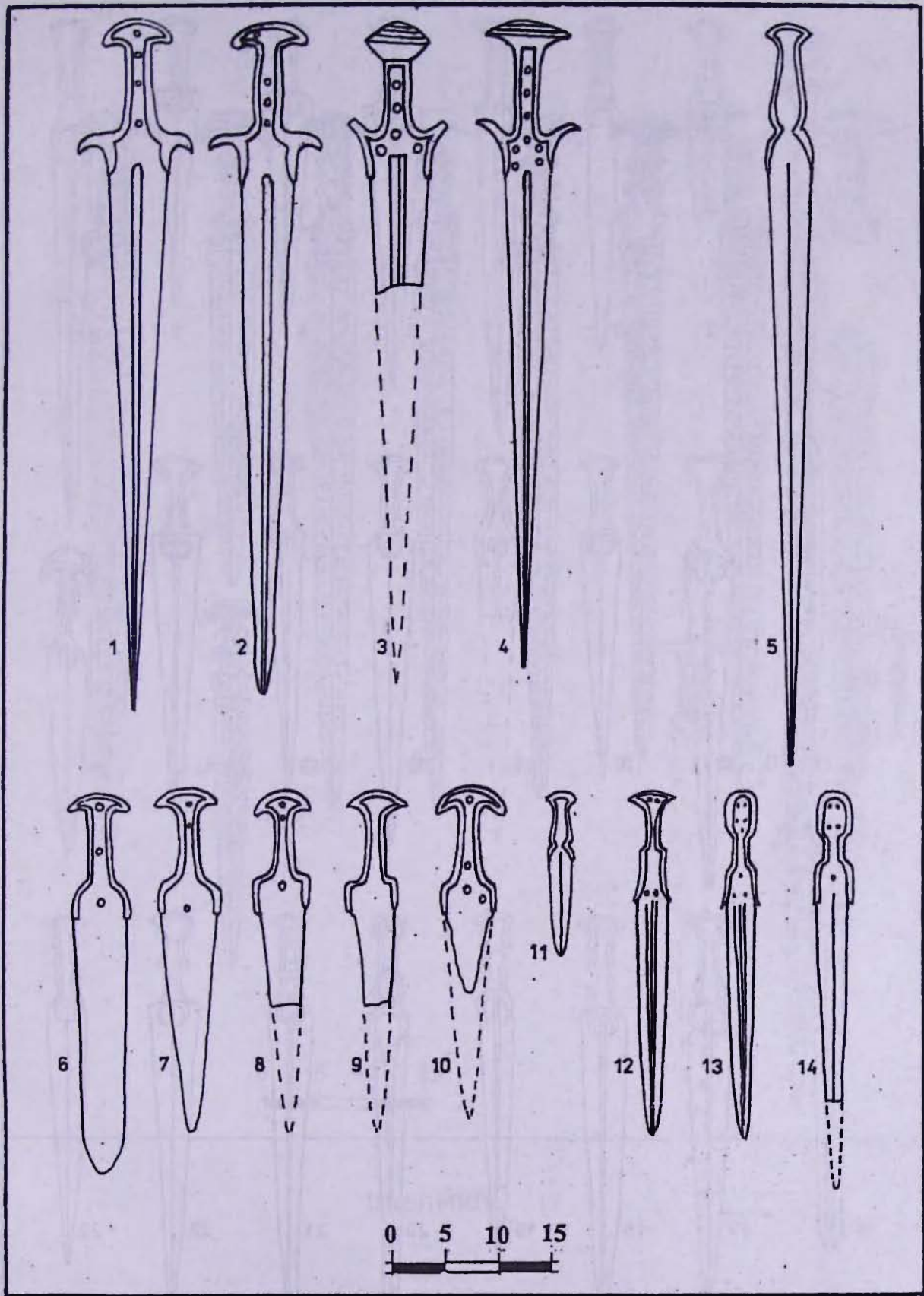
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 10

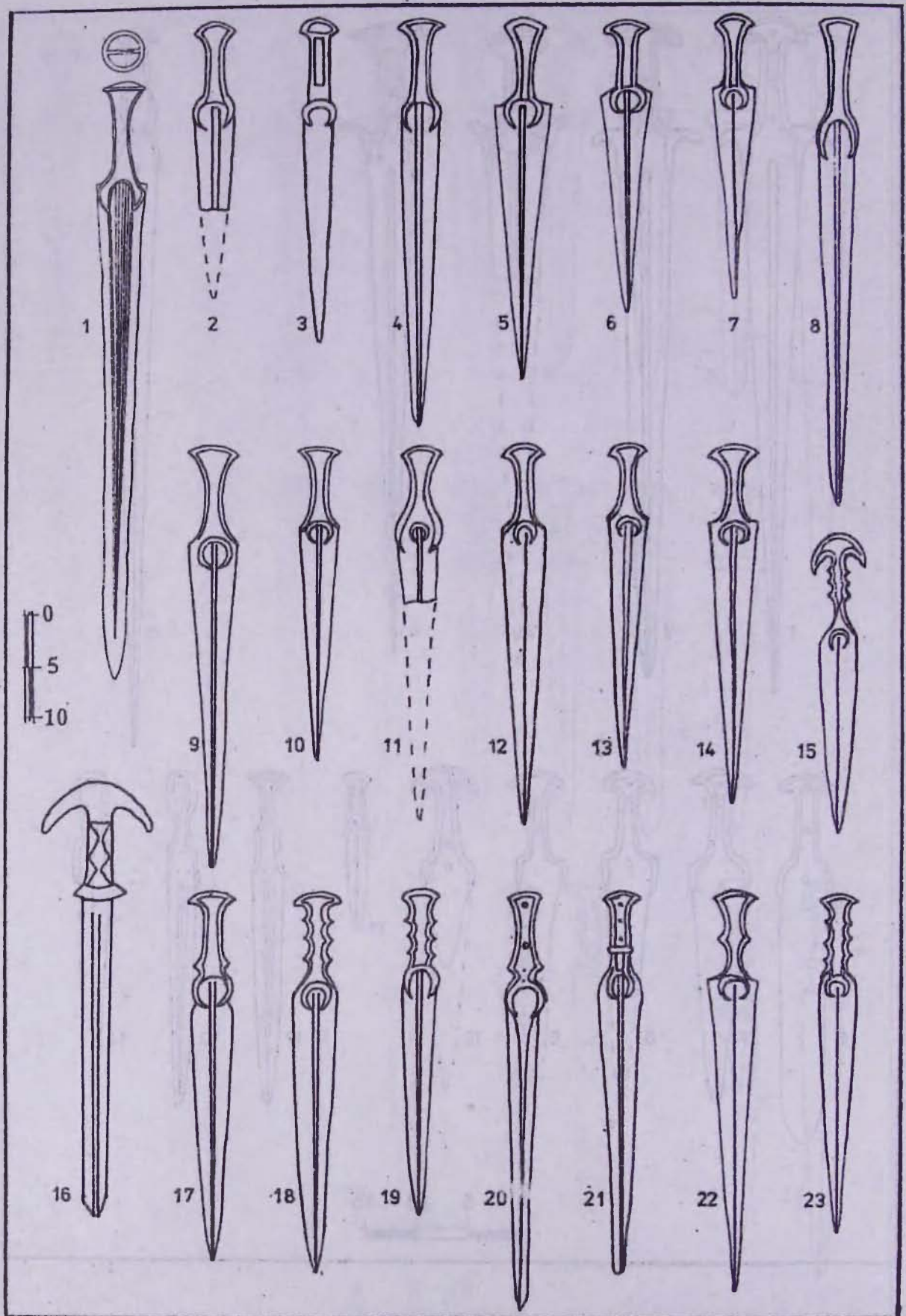

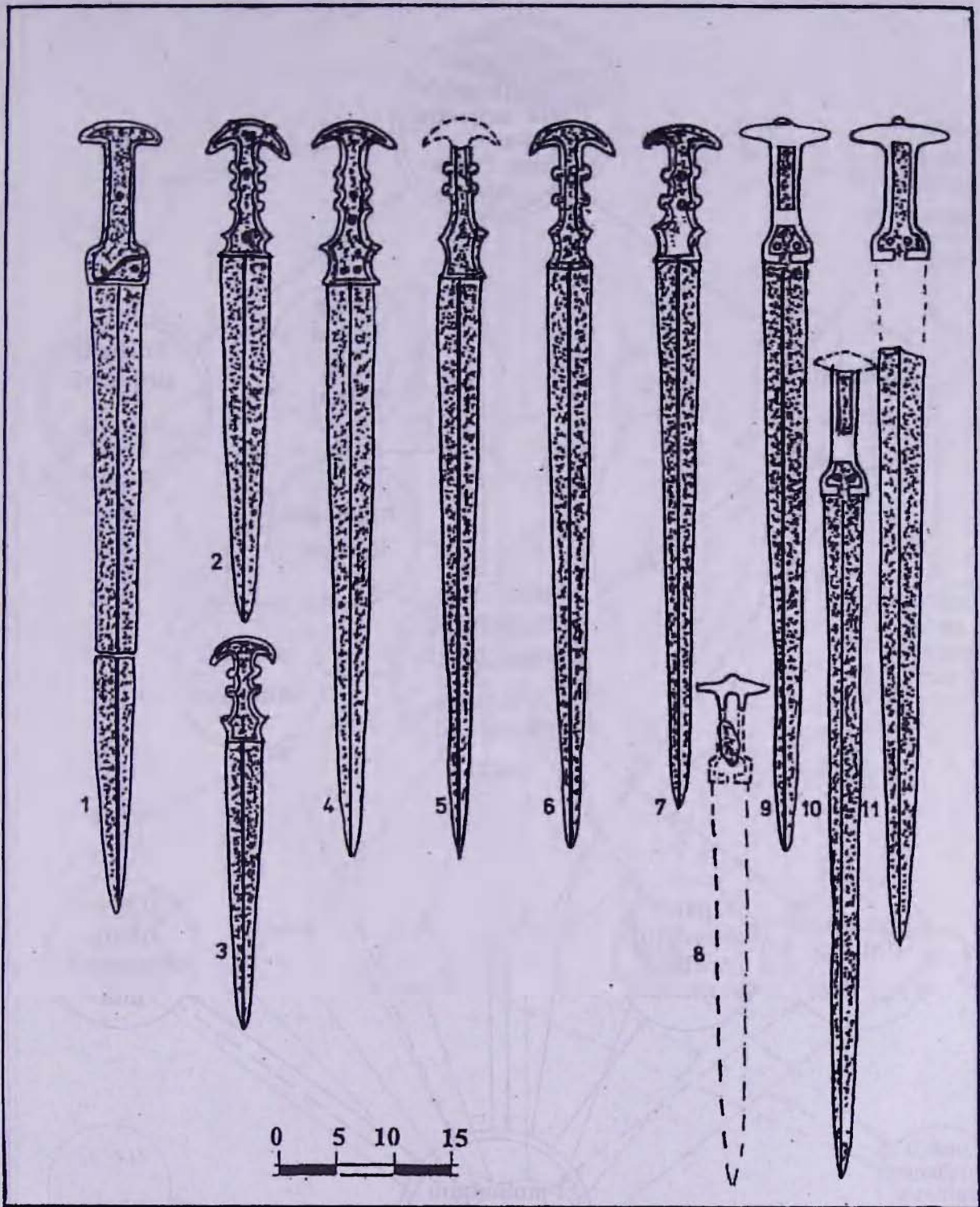

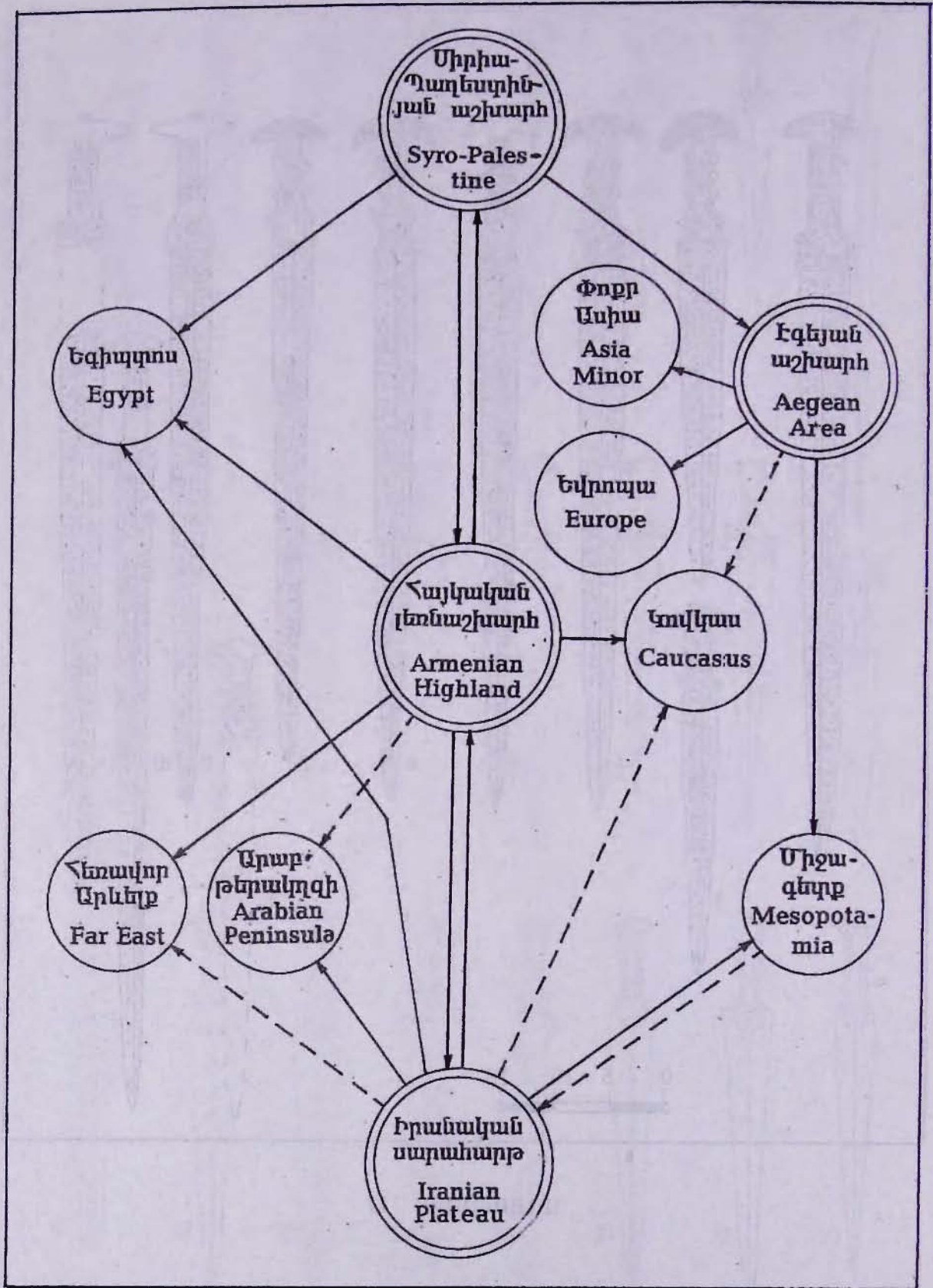

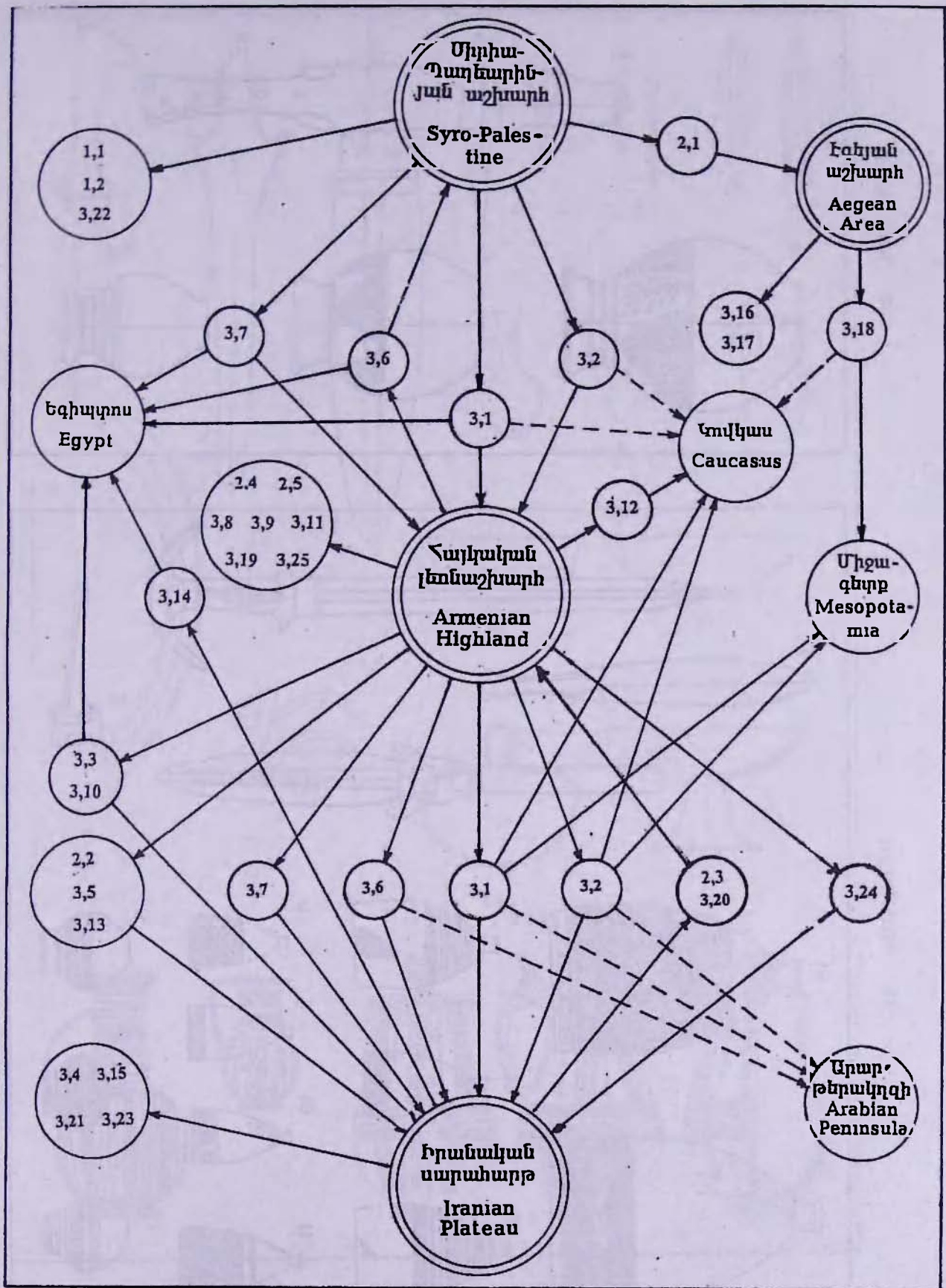

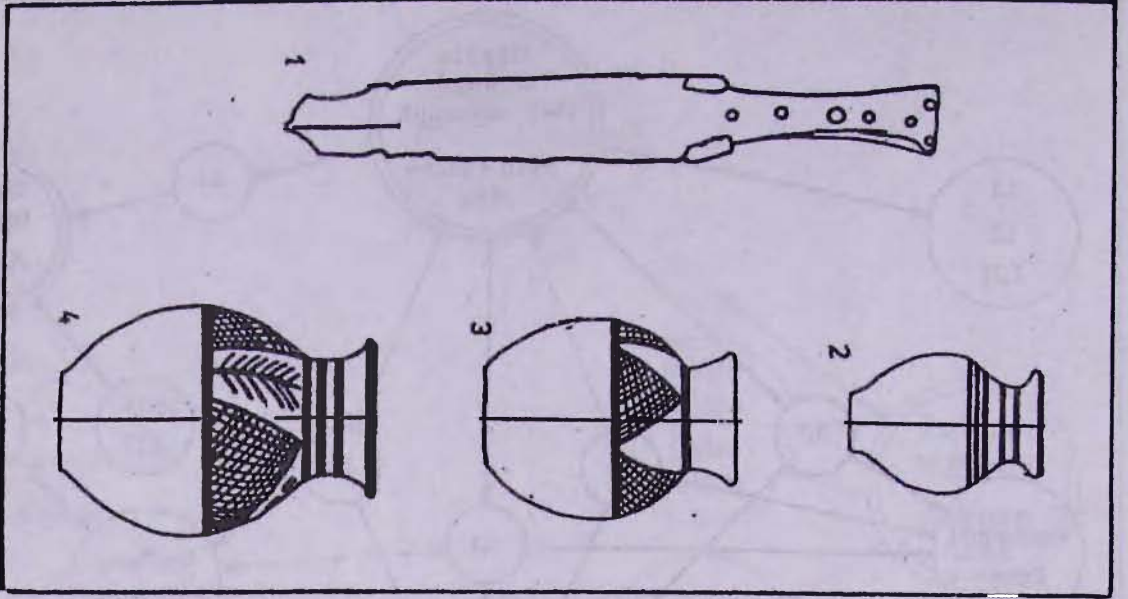

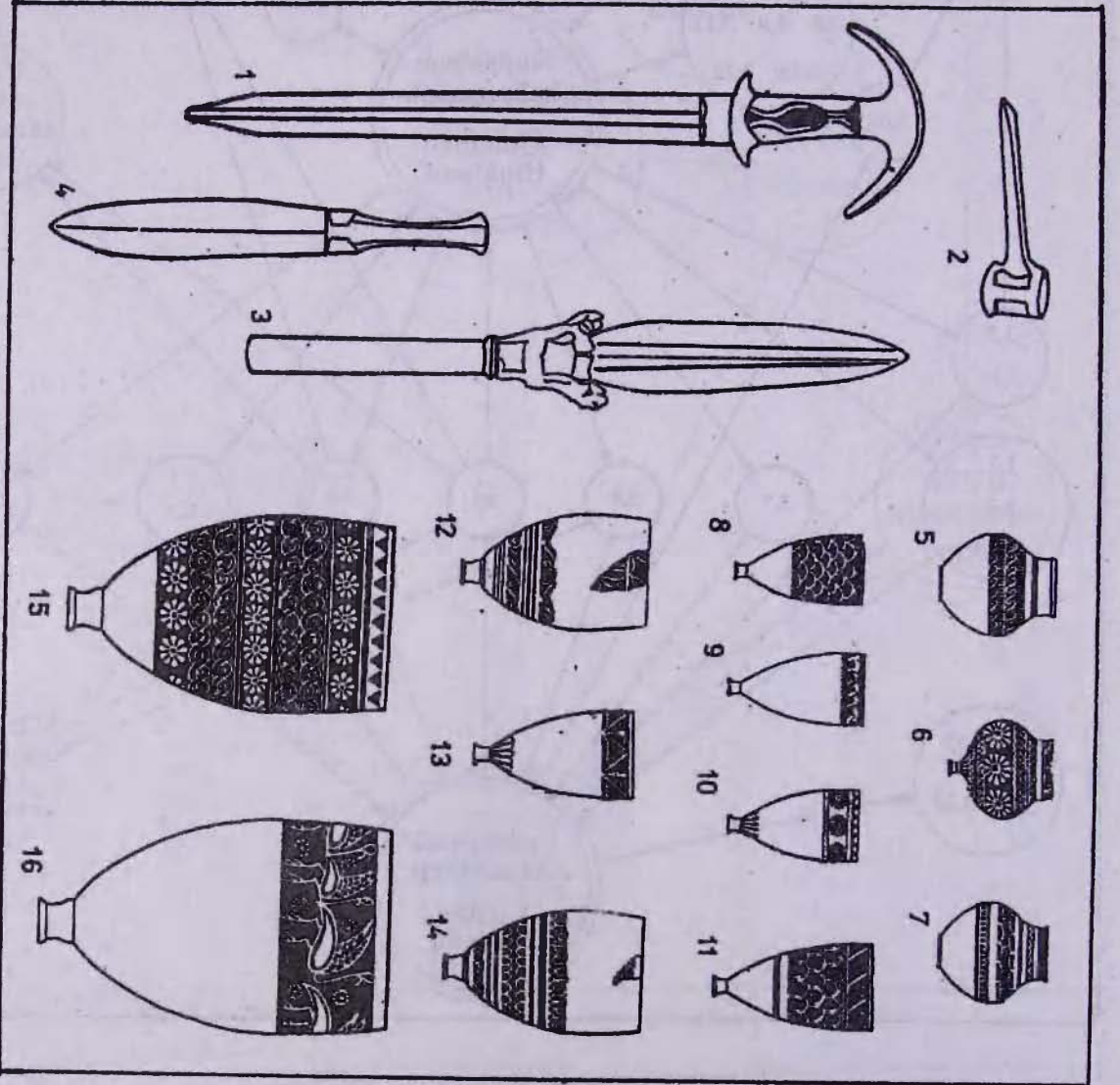

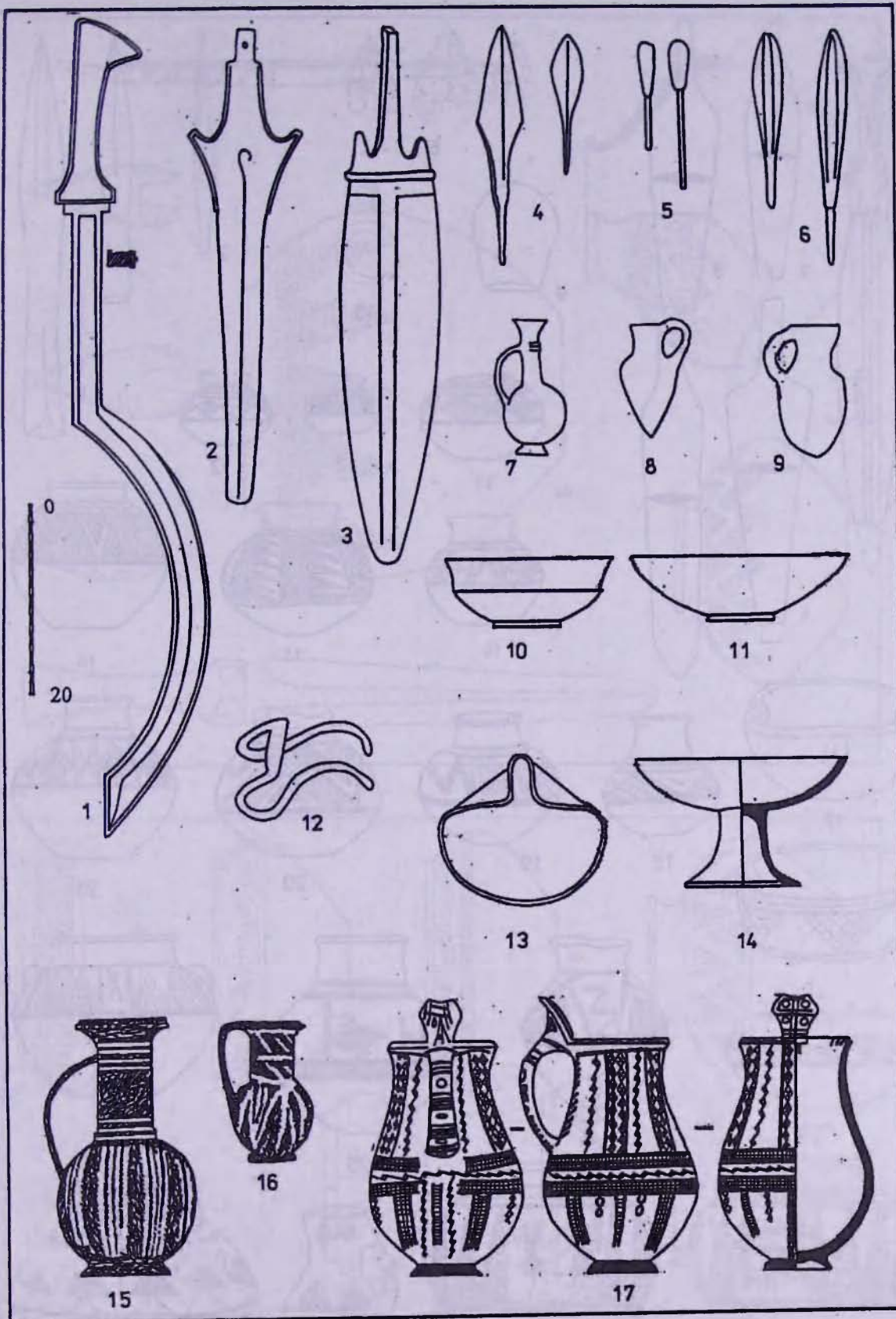

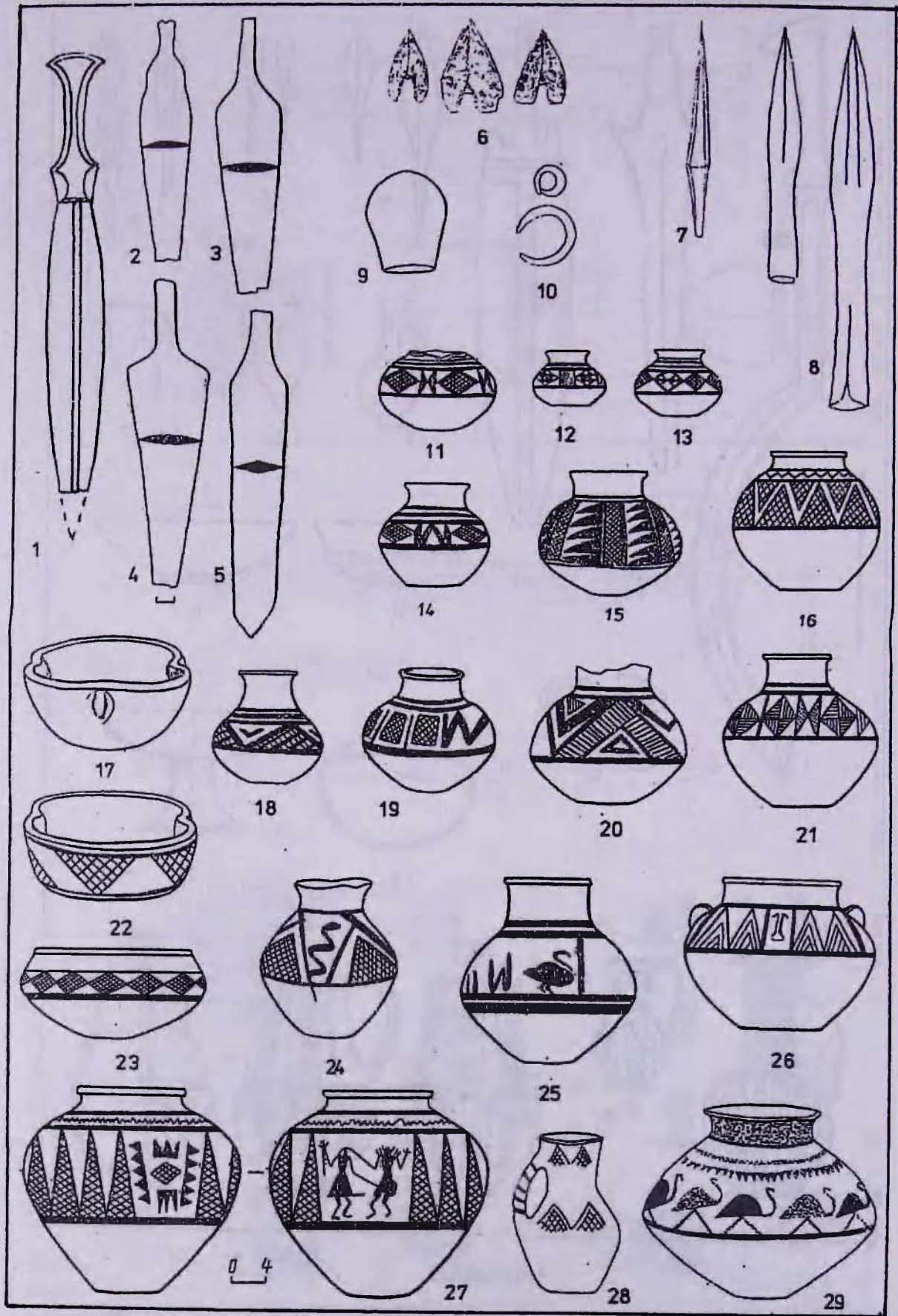

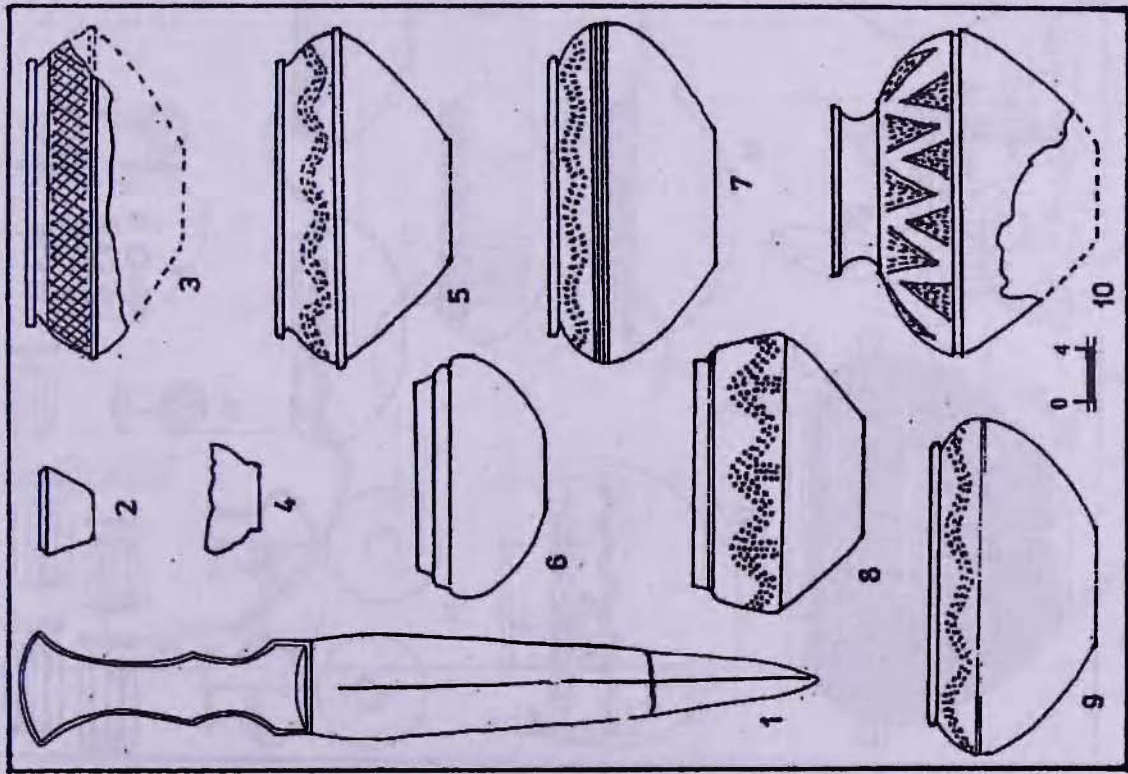
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 20

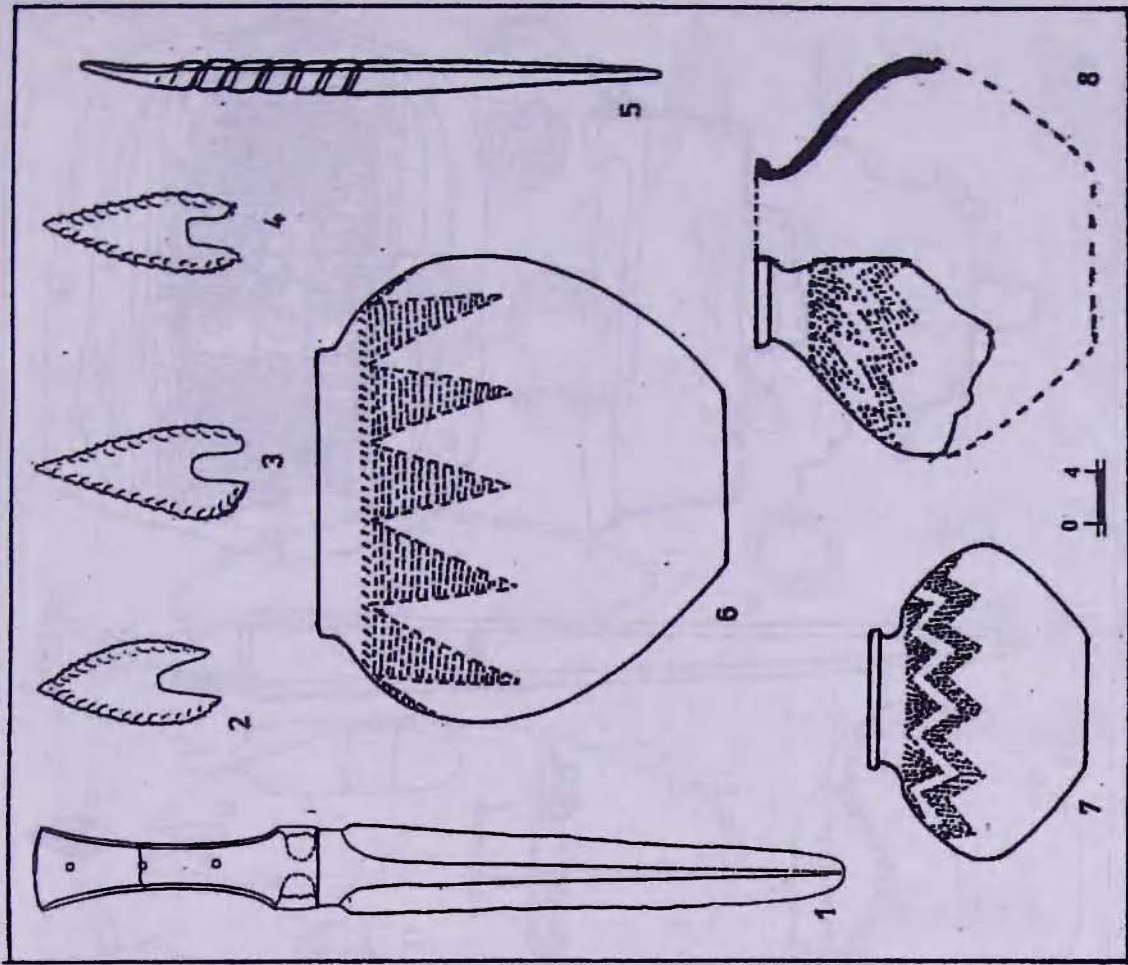
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 21

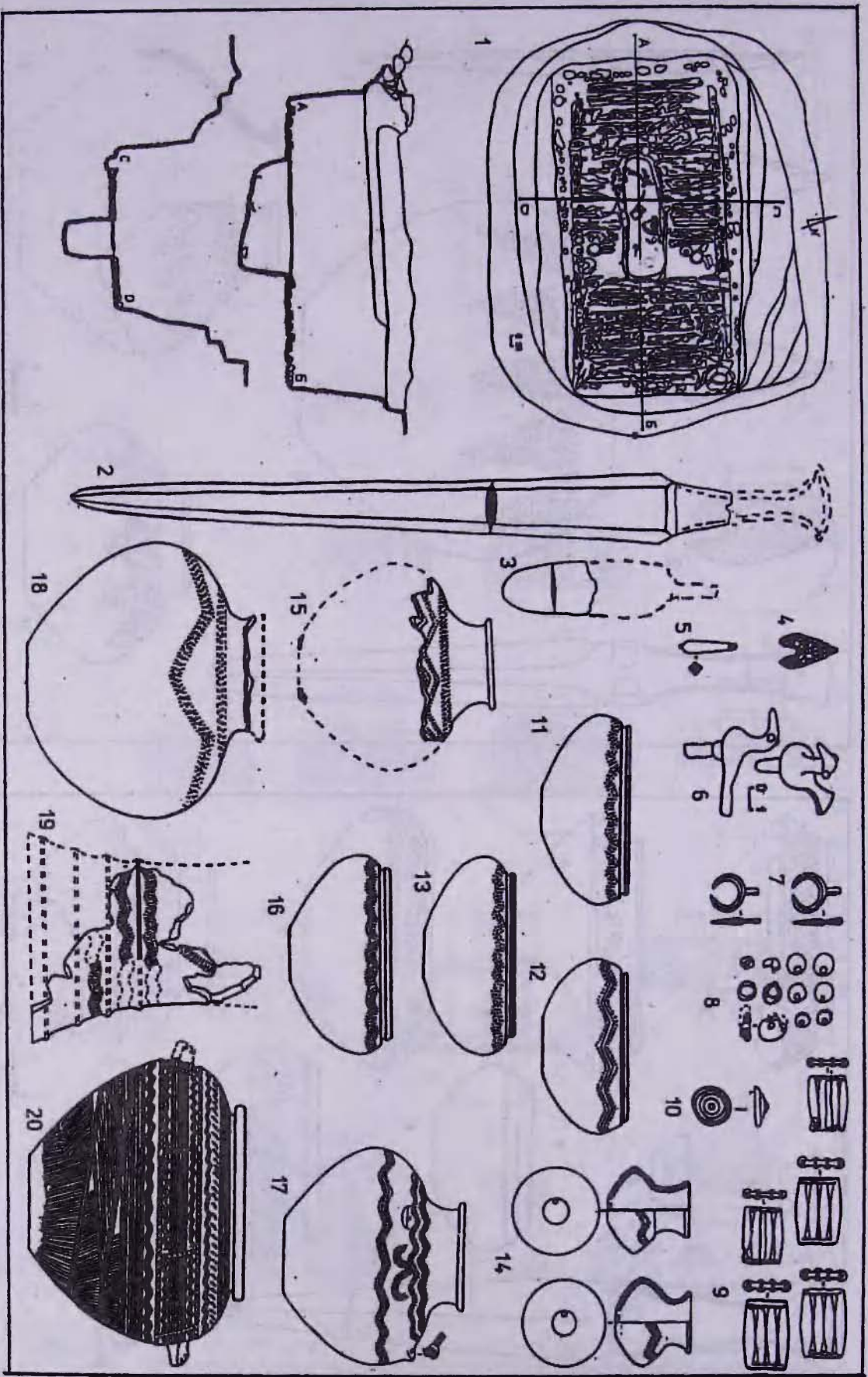

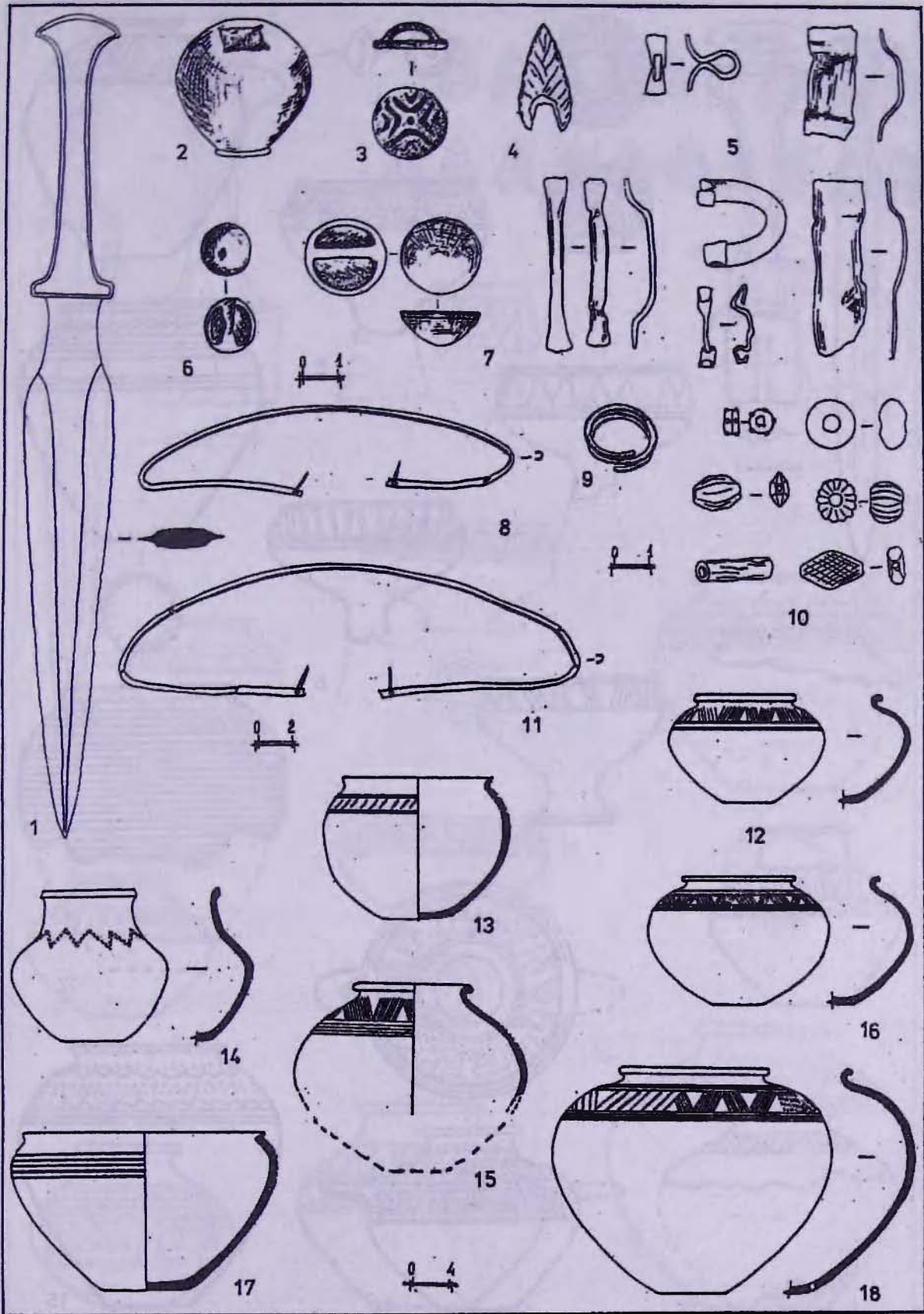

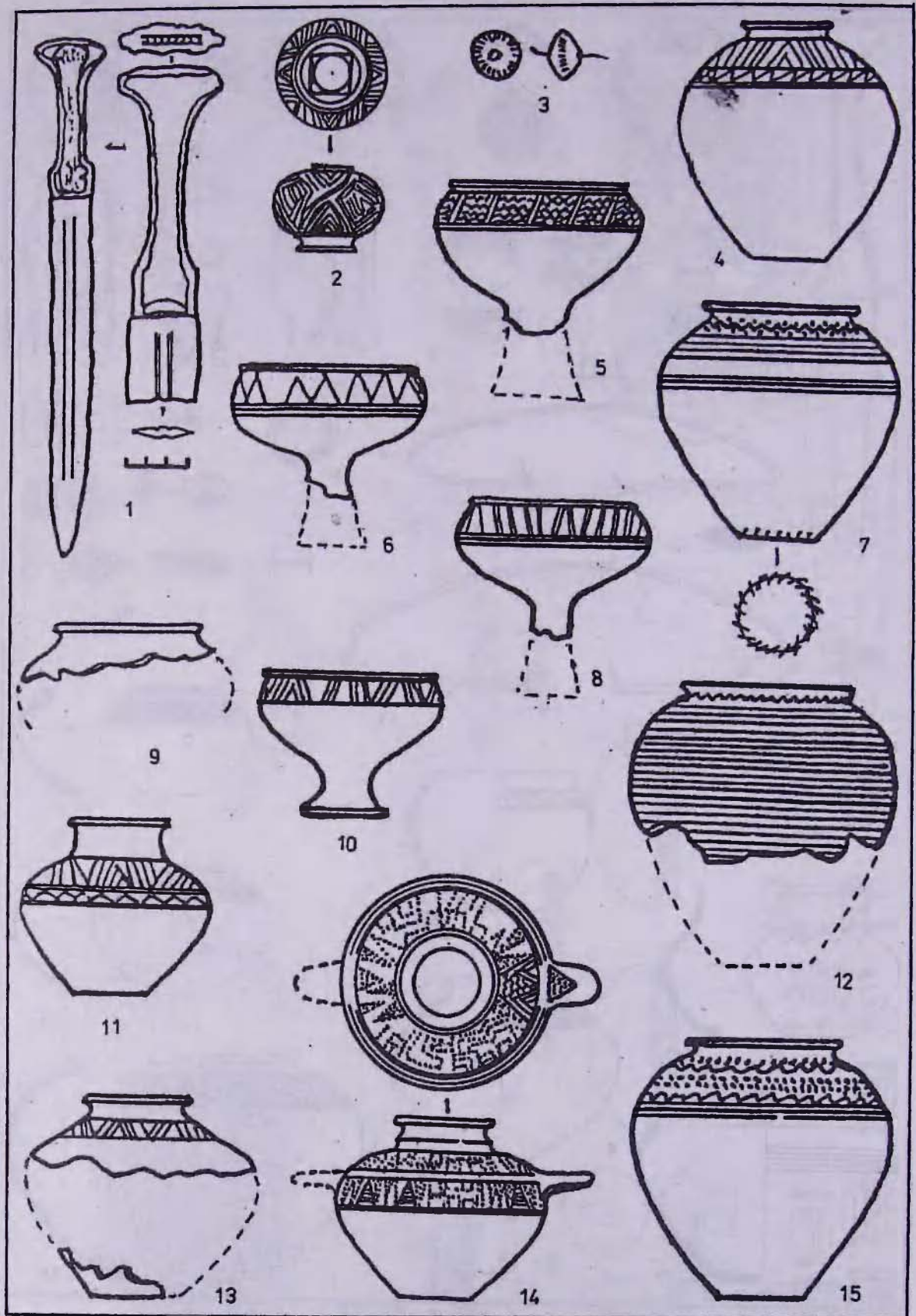
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 24

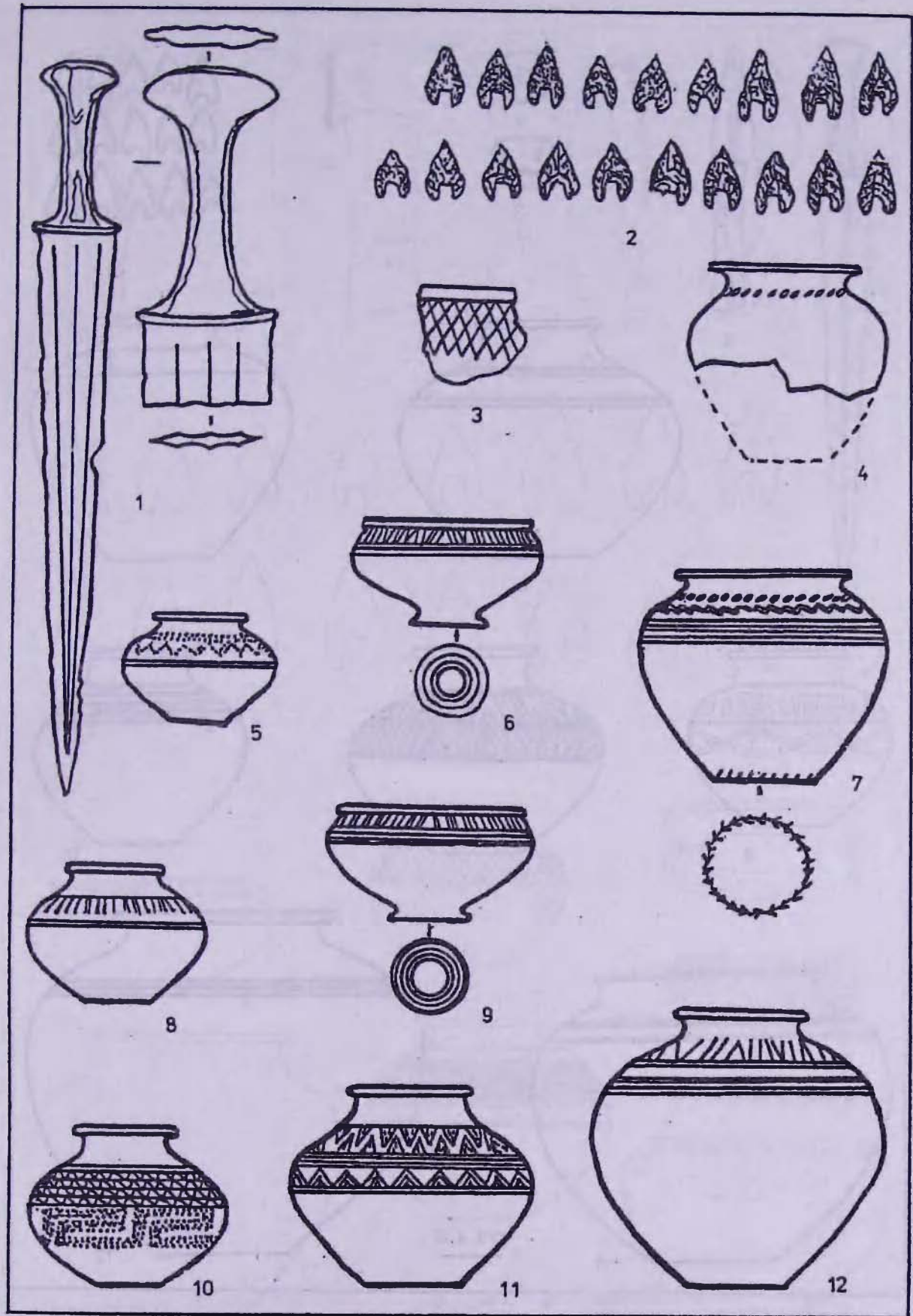

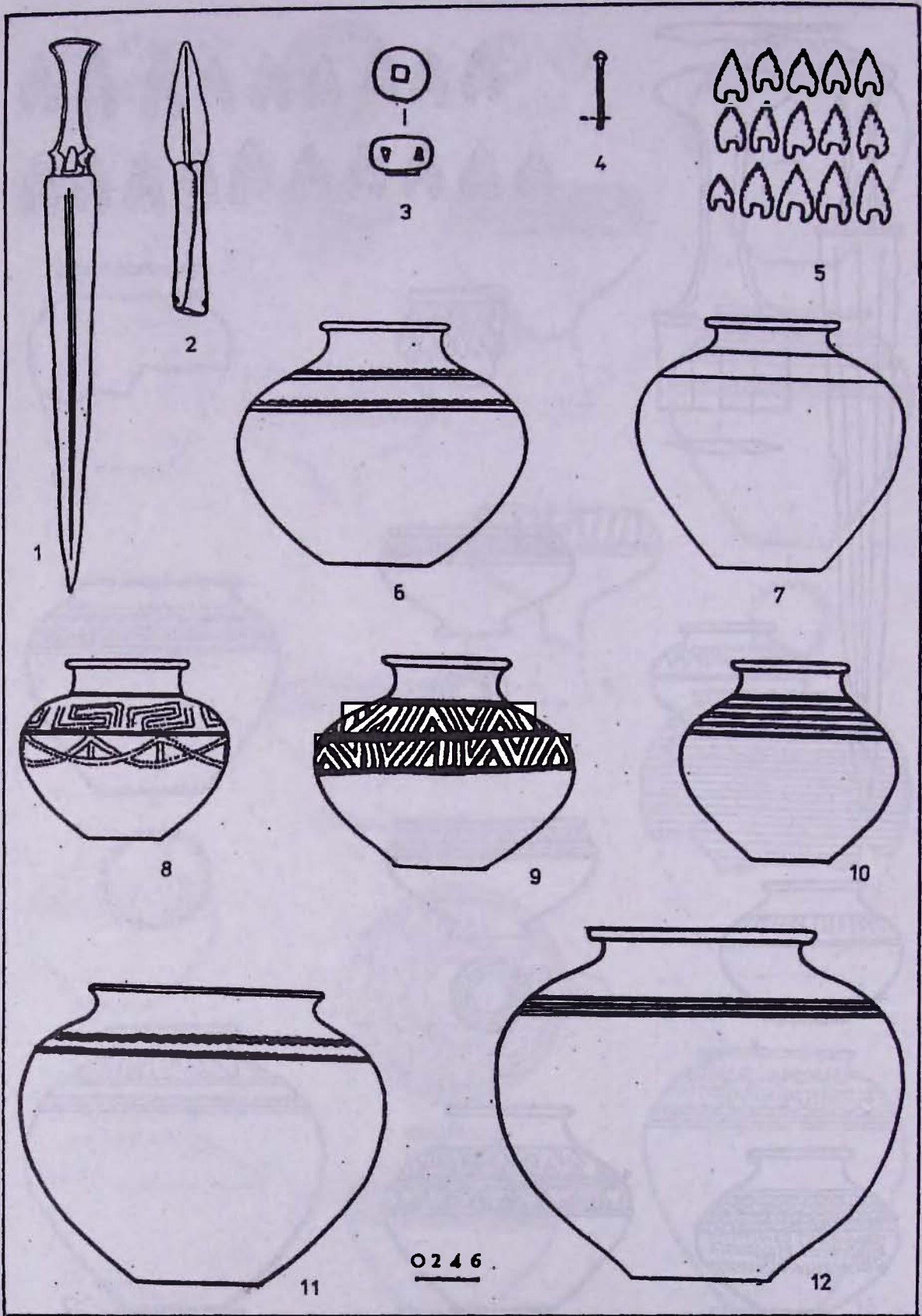
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 25

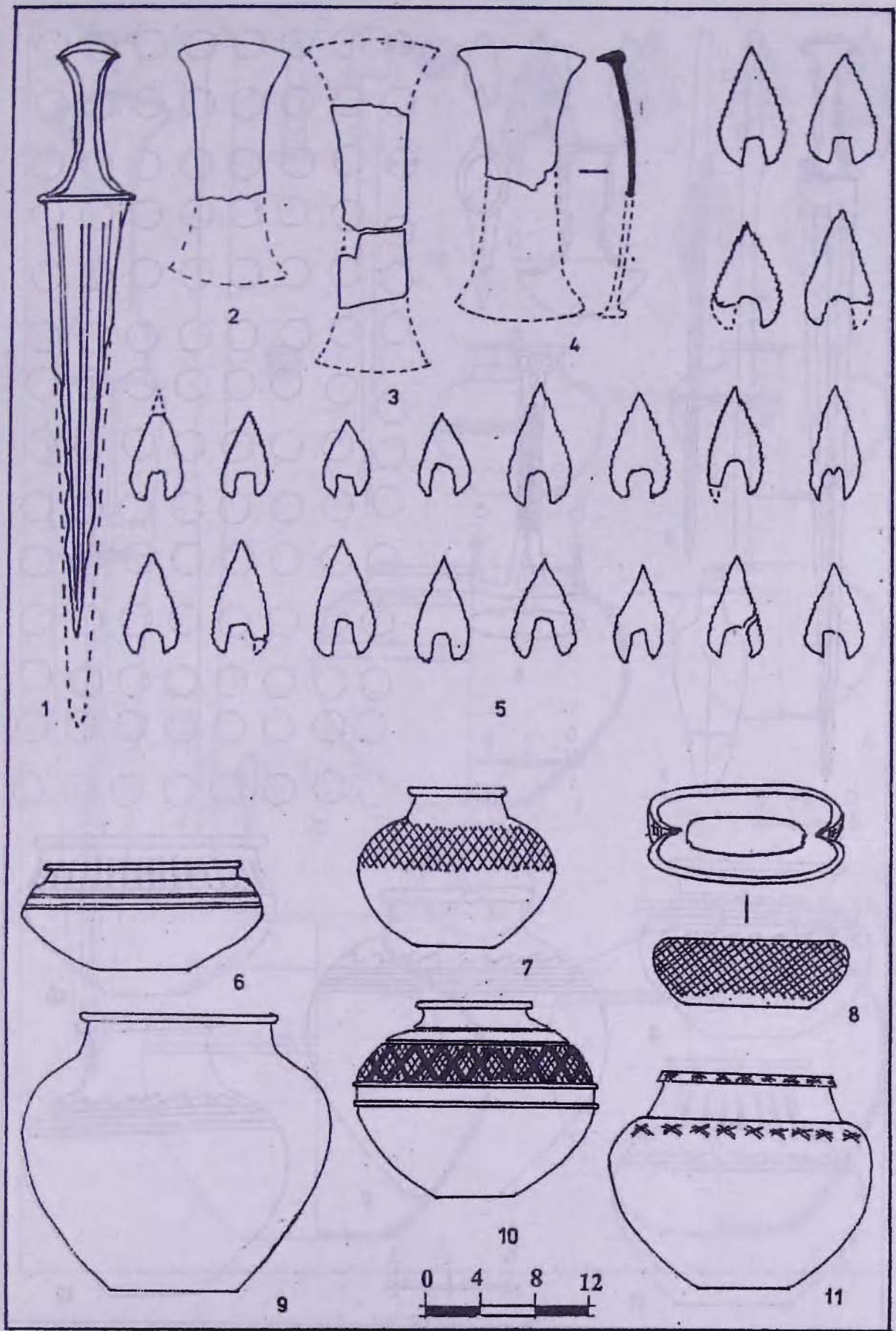

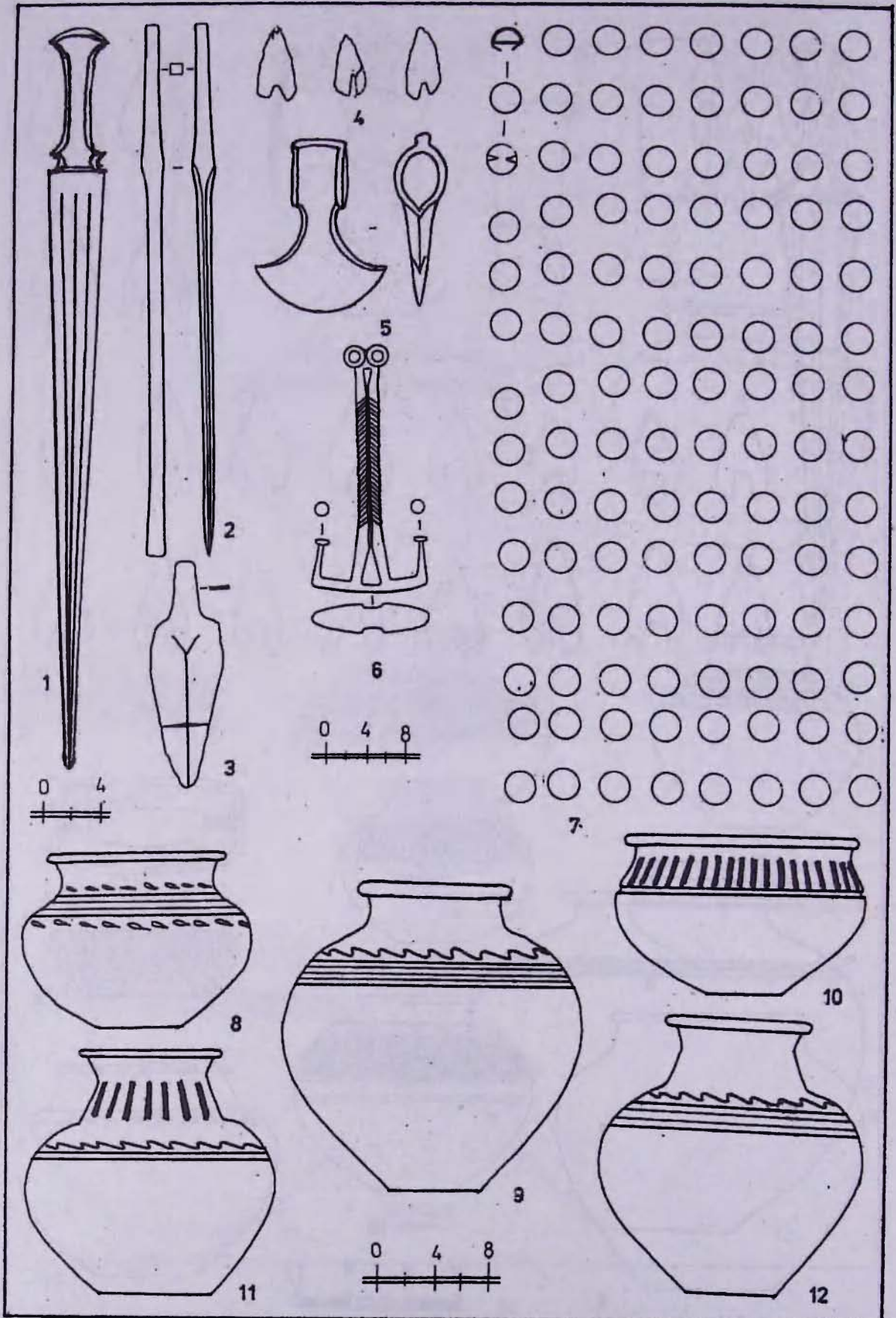

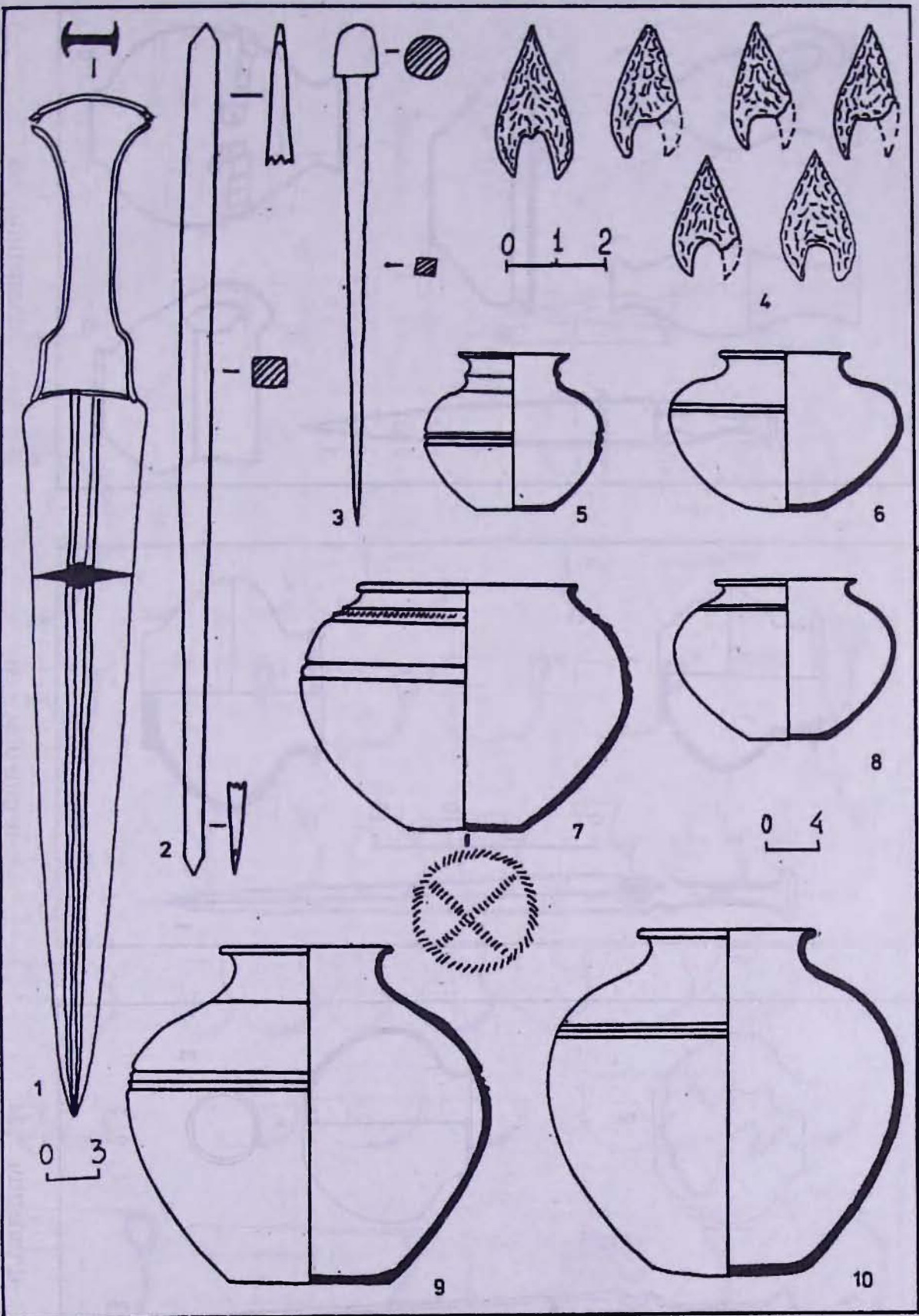

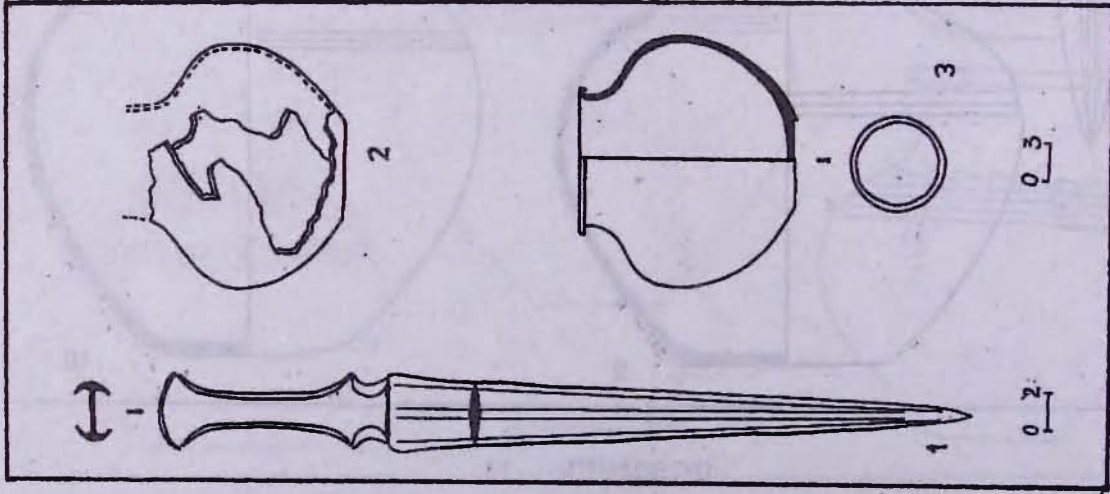

0246

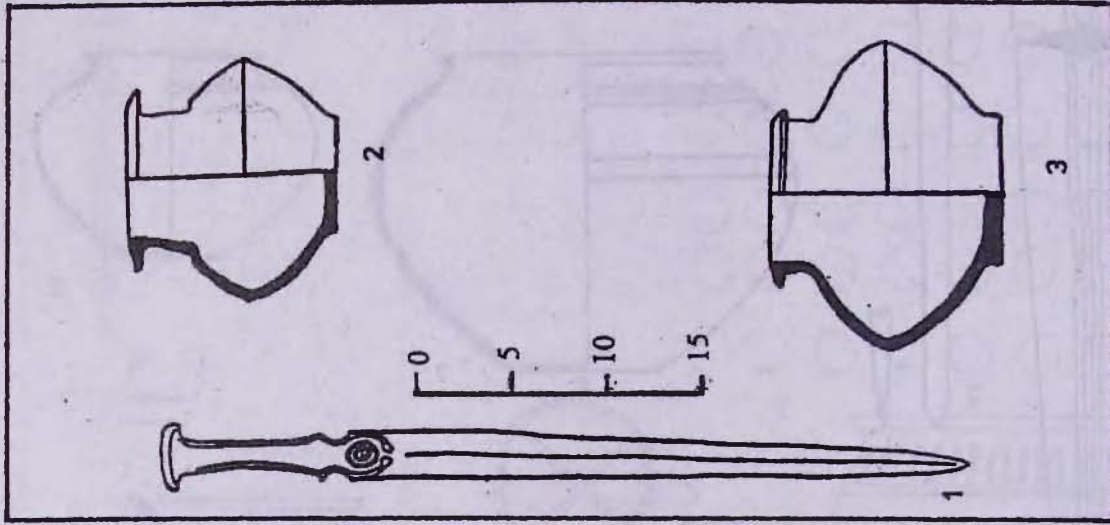

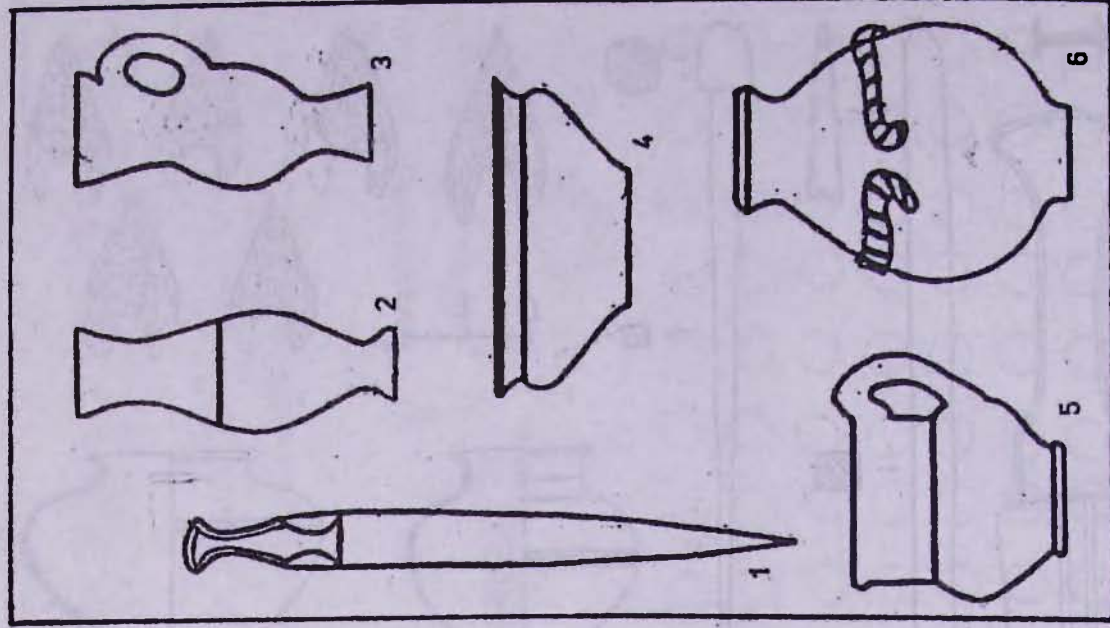

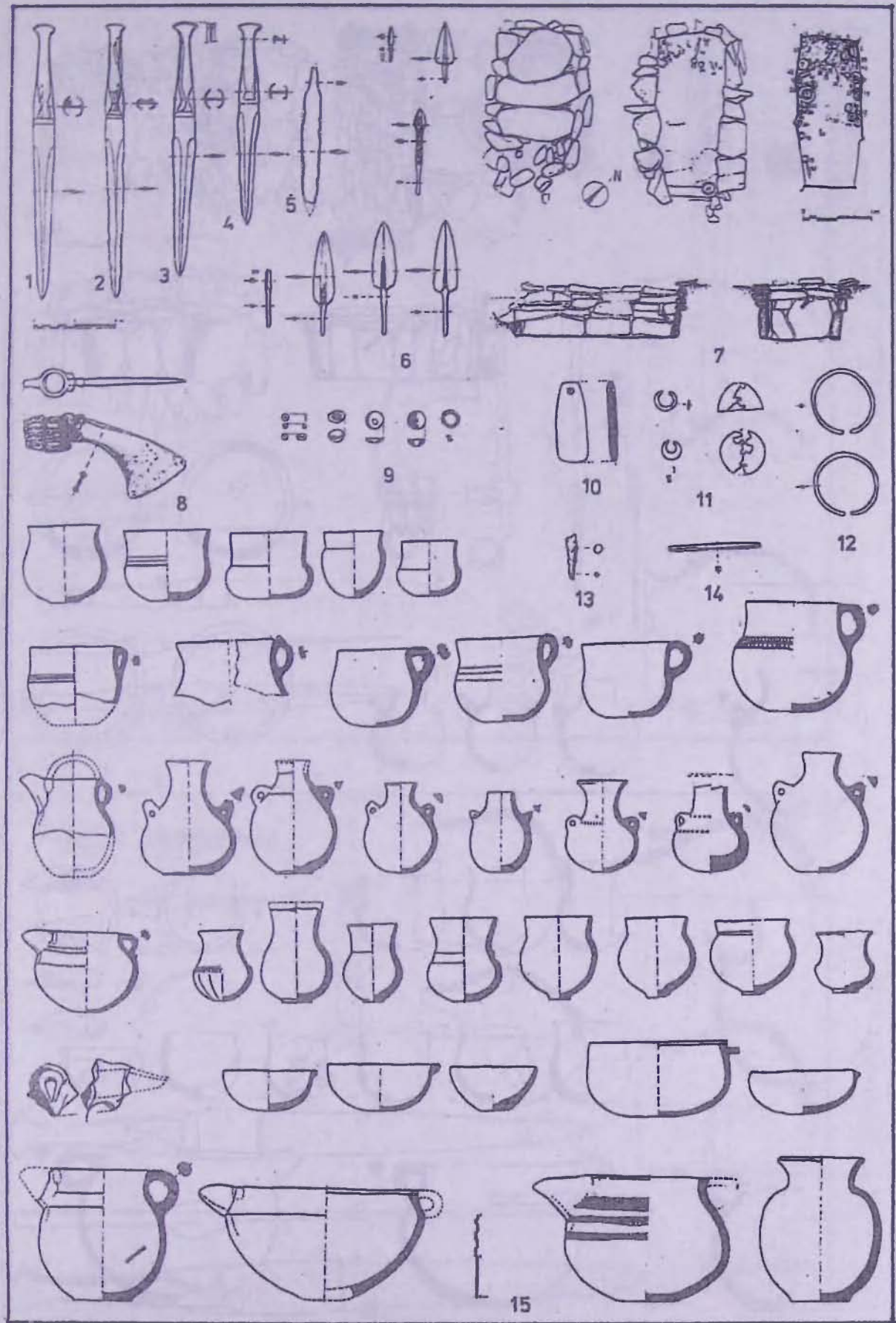
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 34

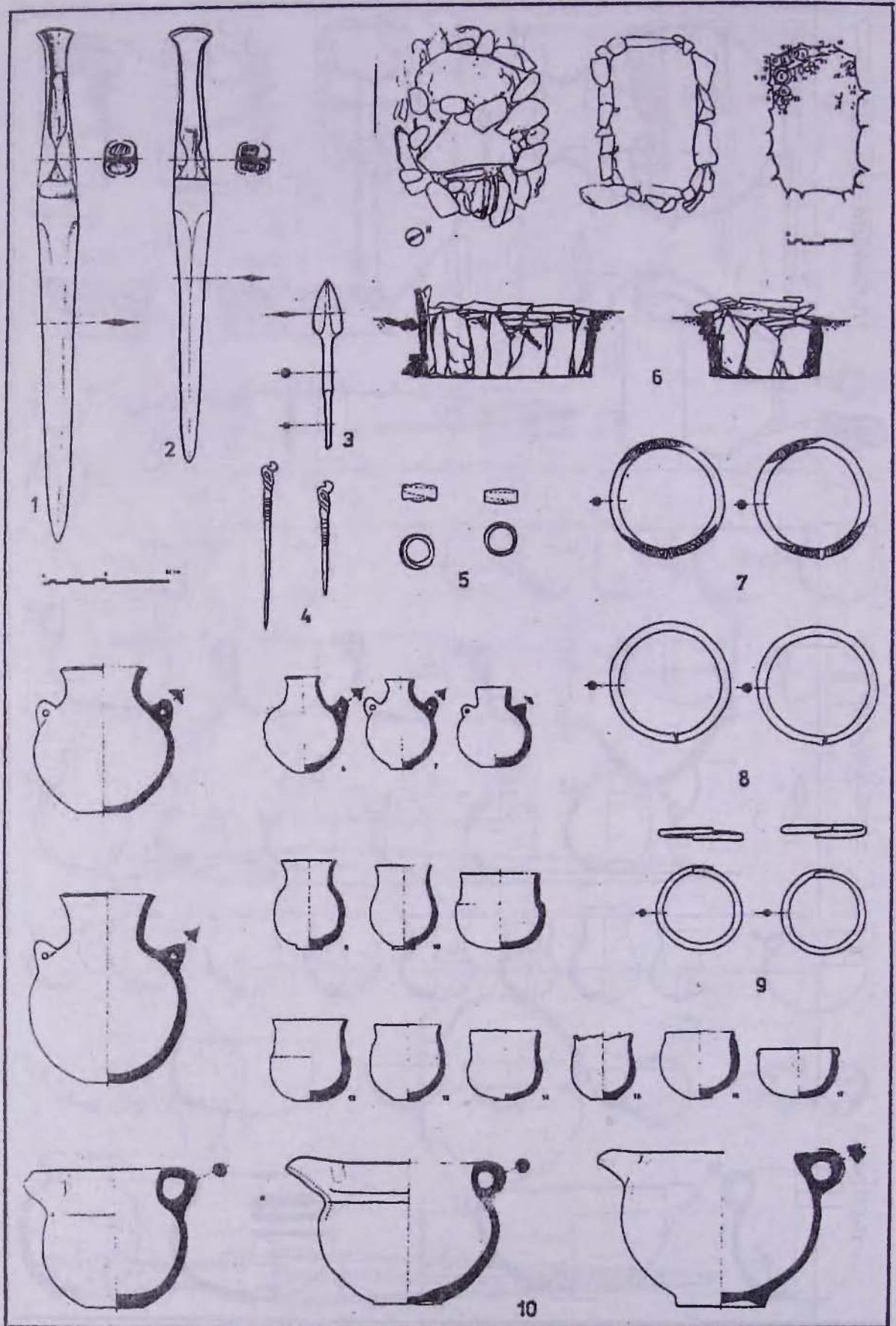

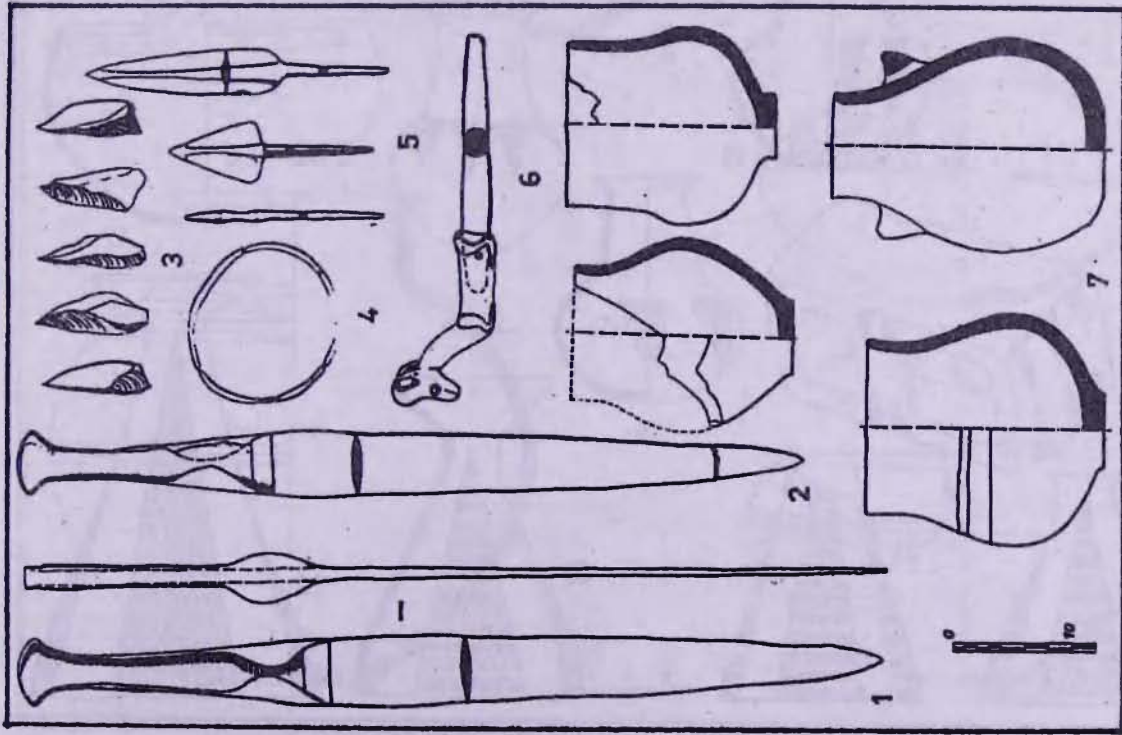
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 35

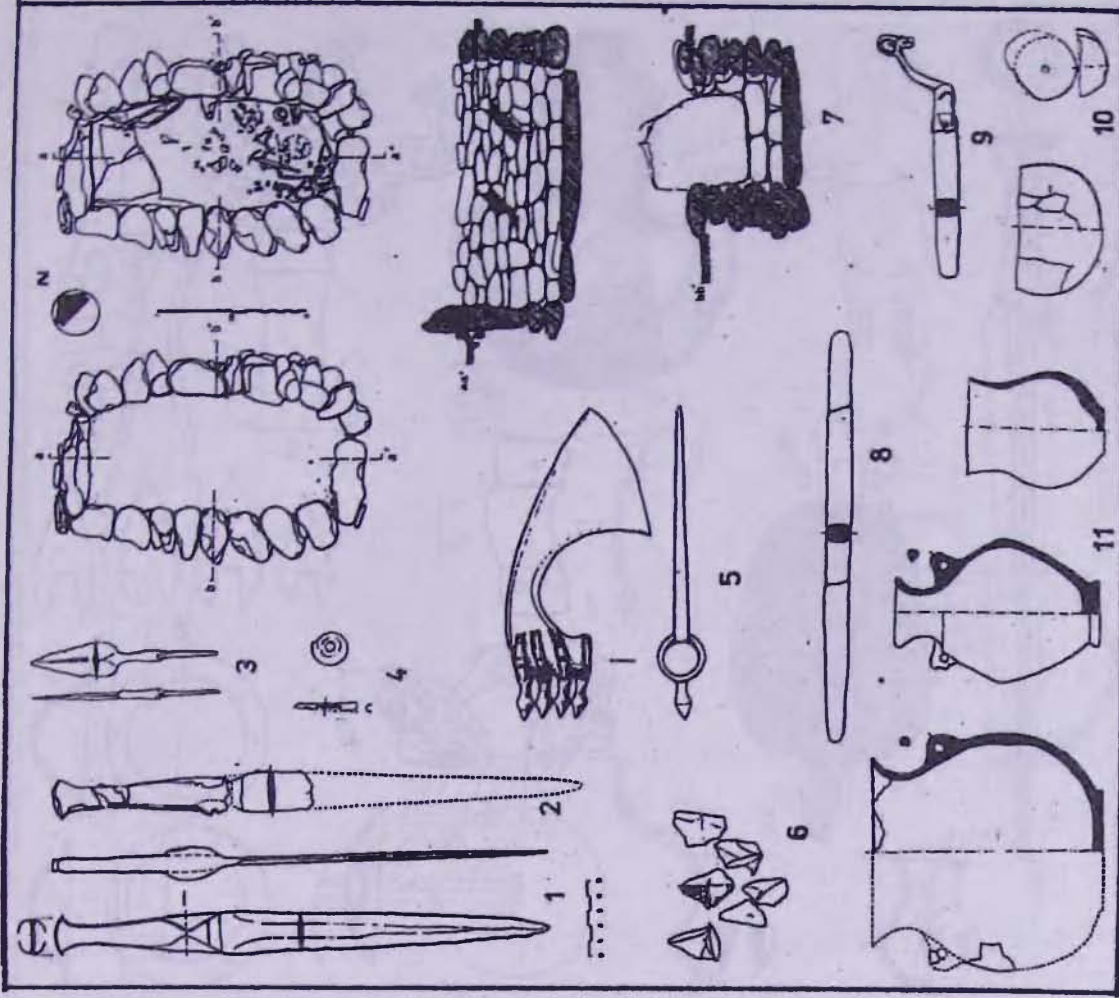
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 36

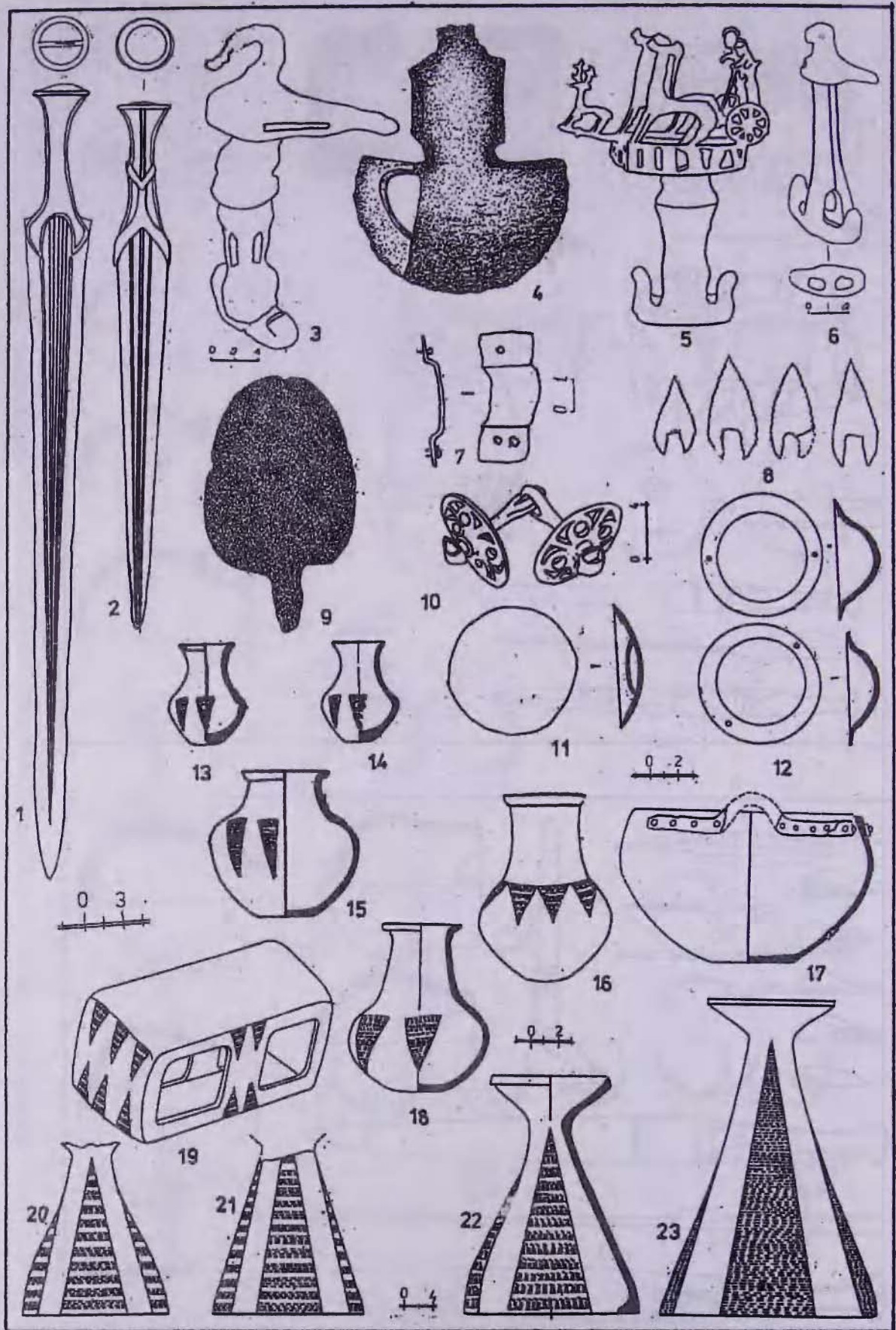

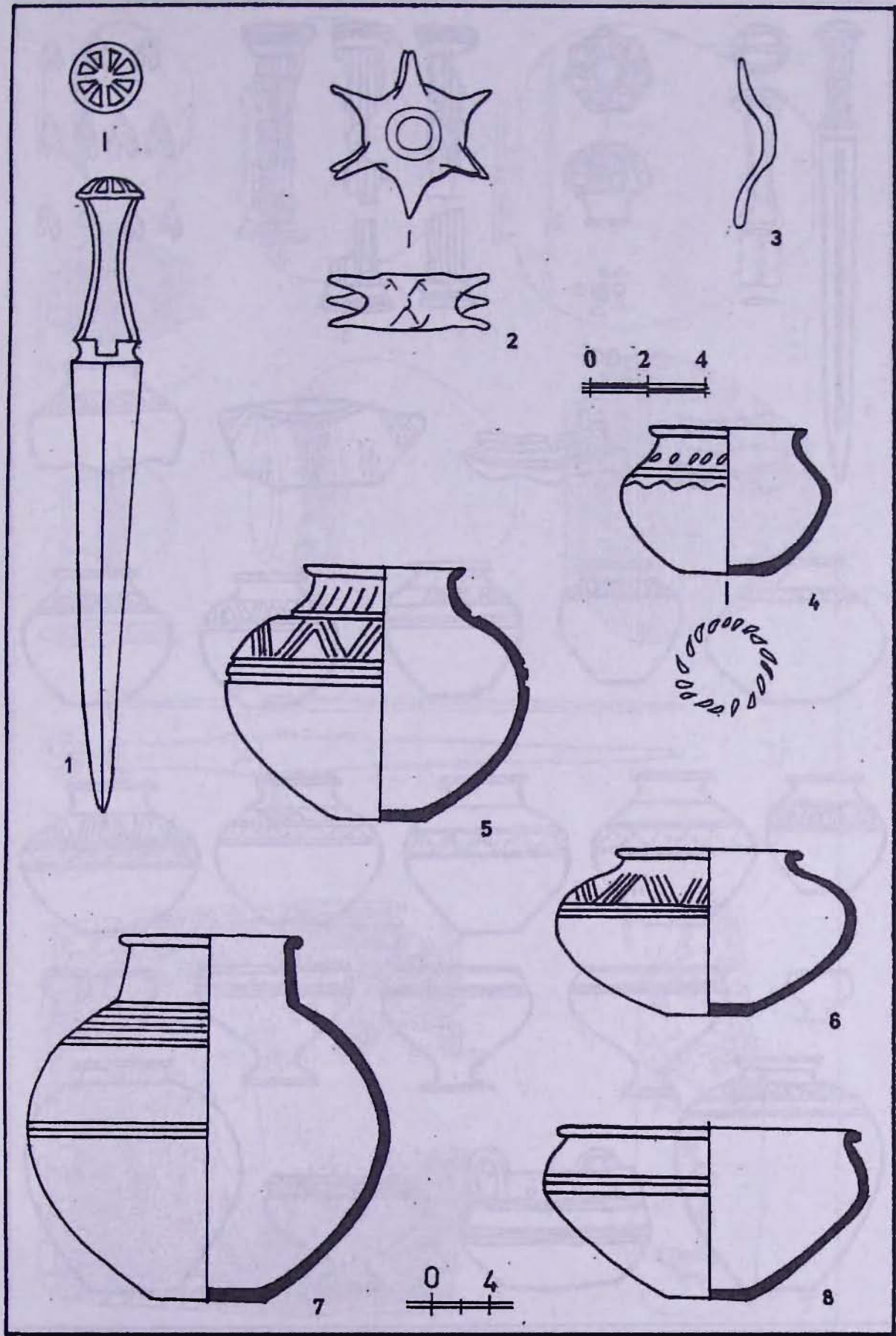

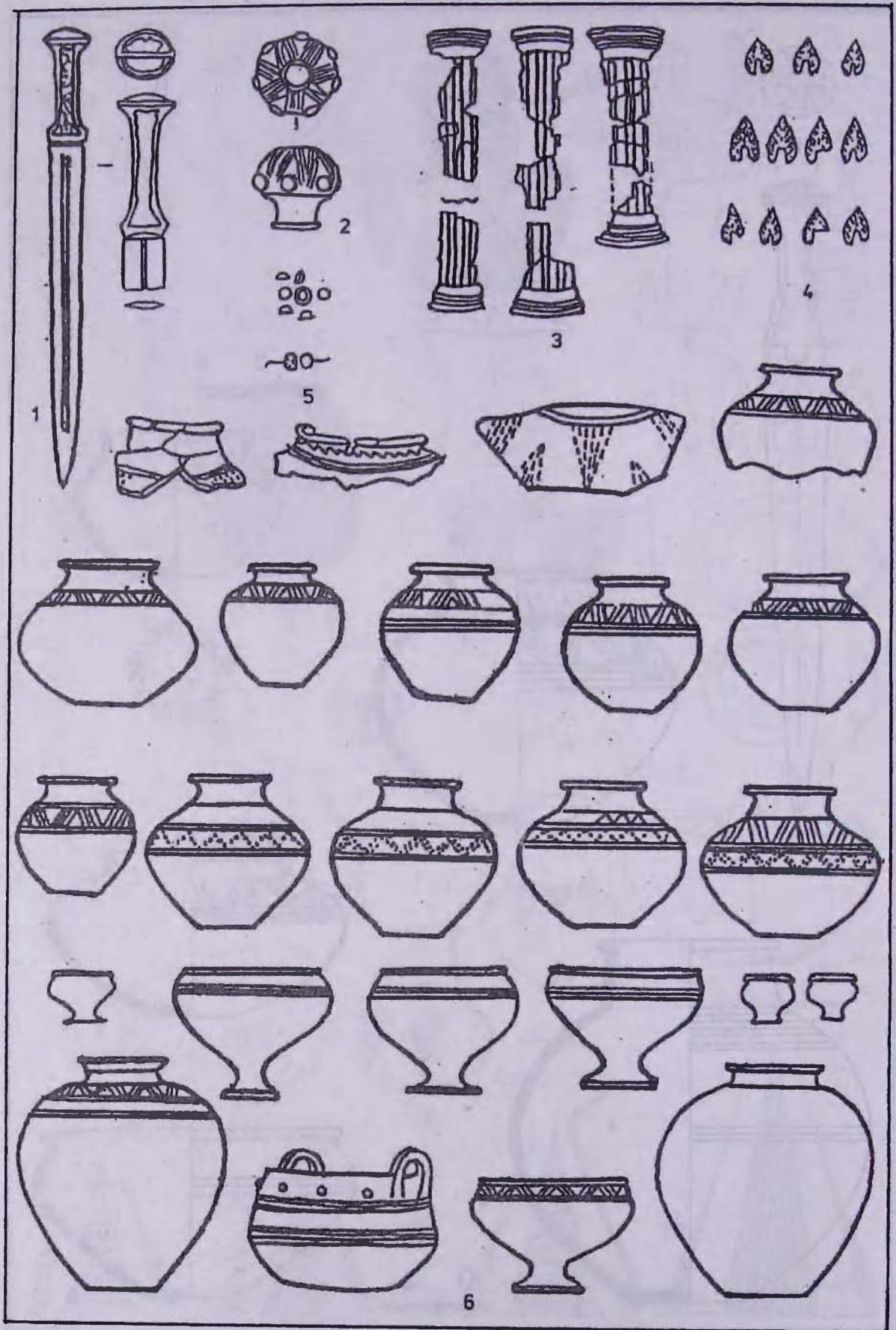
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 39

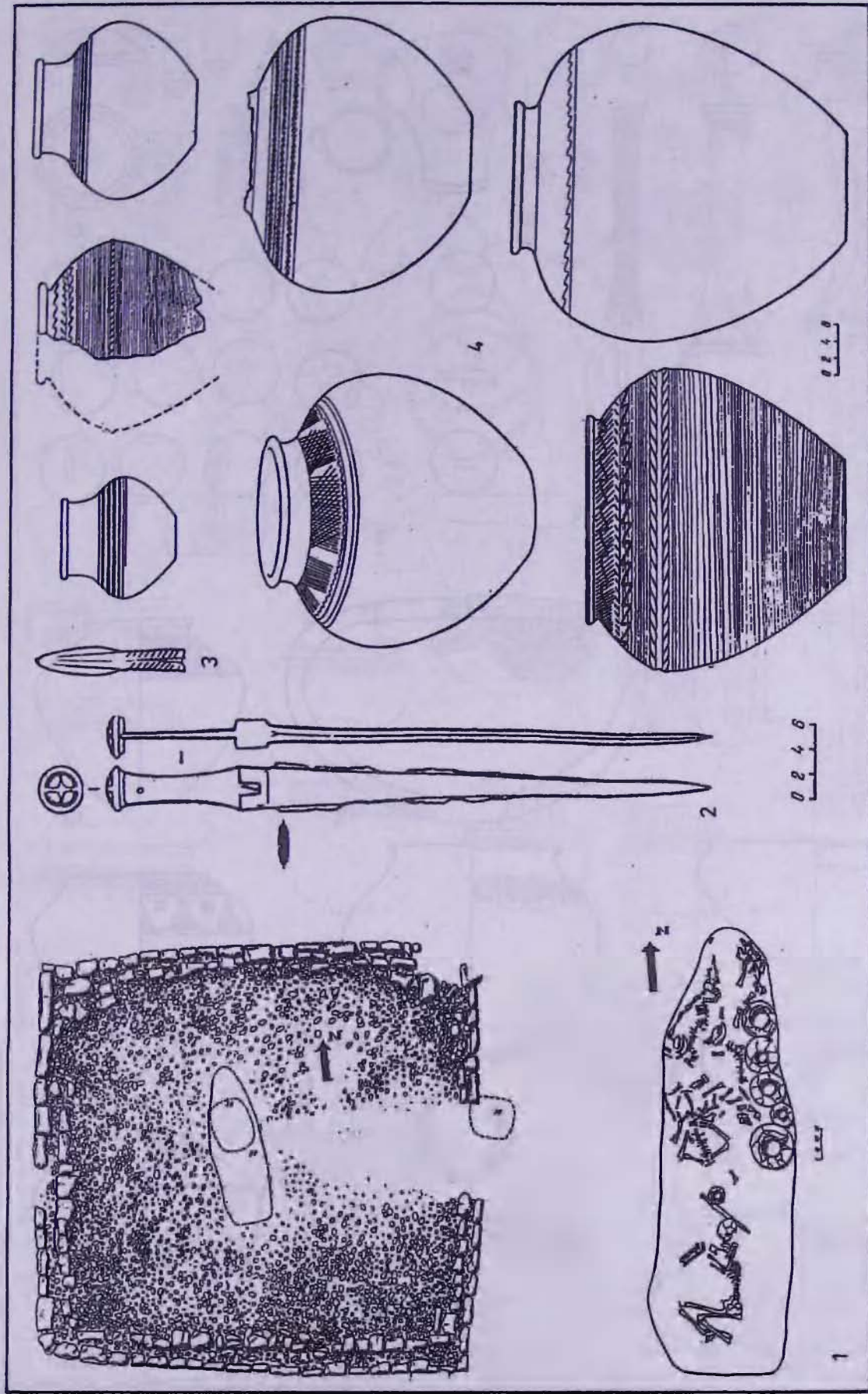

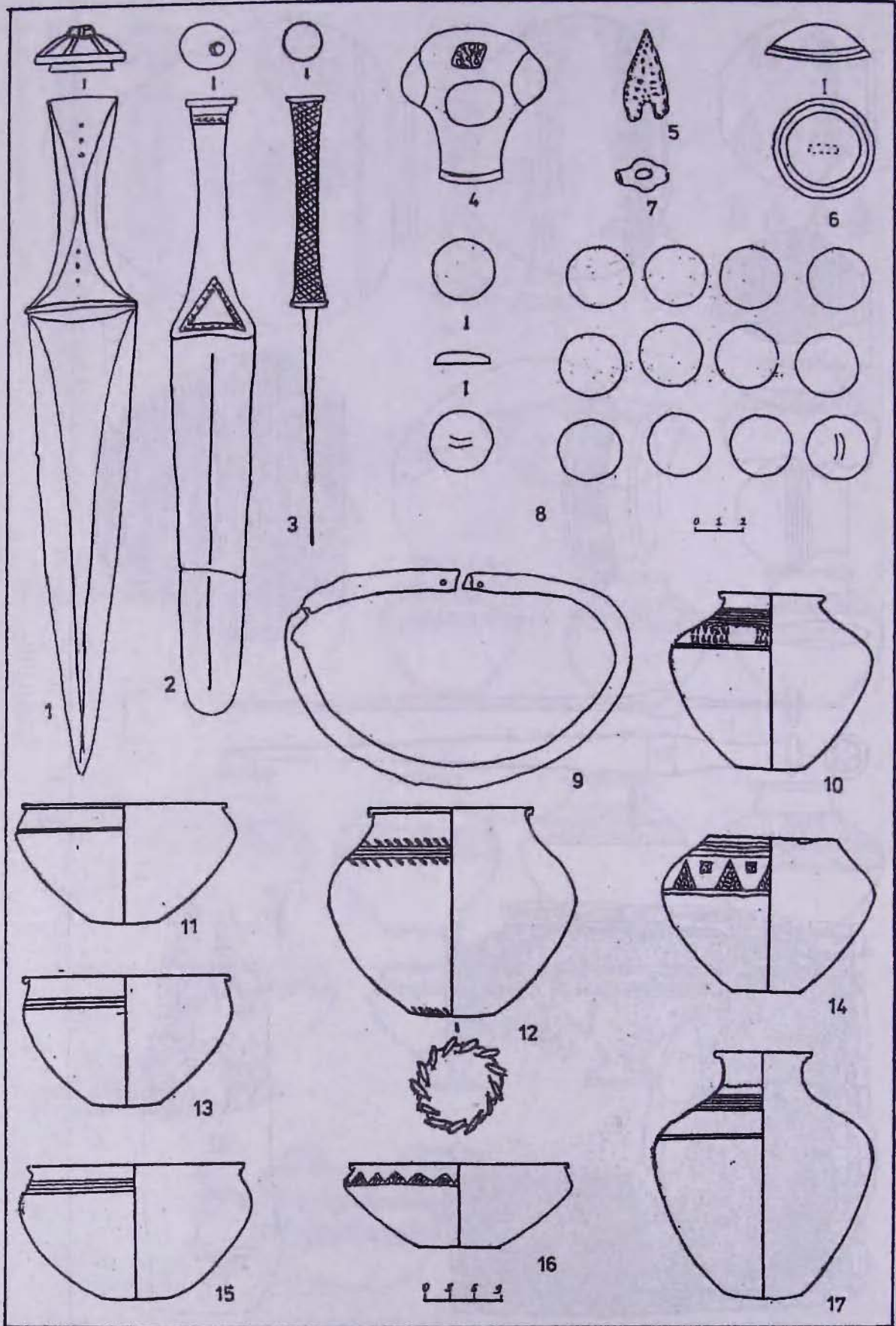
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 40

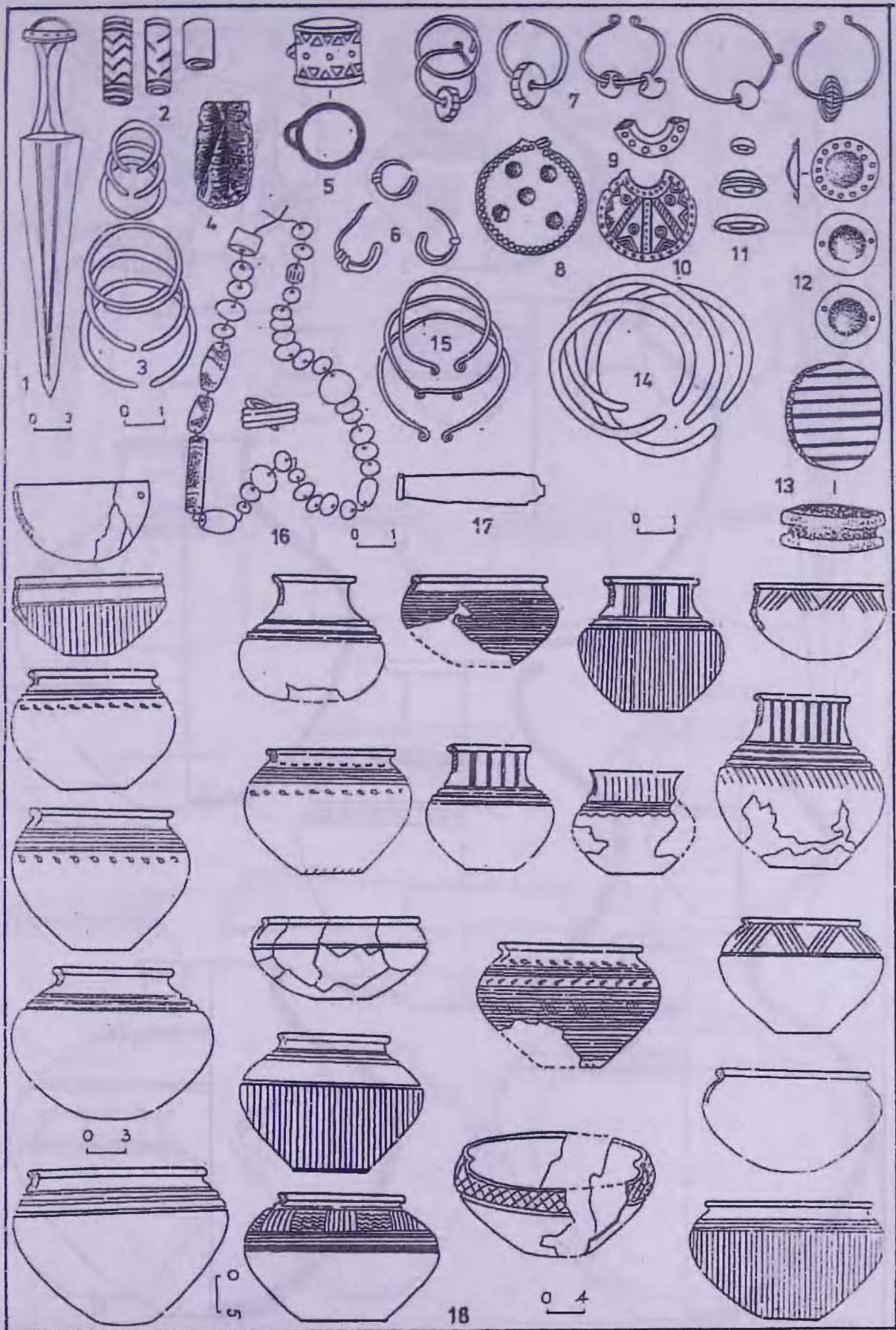

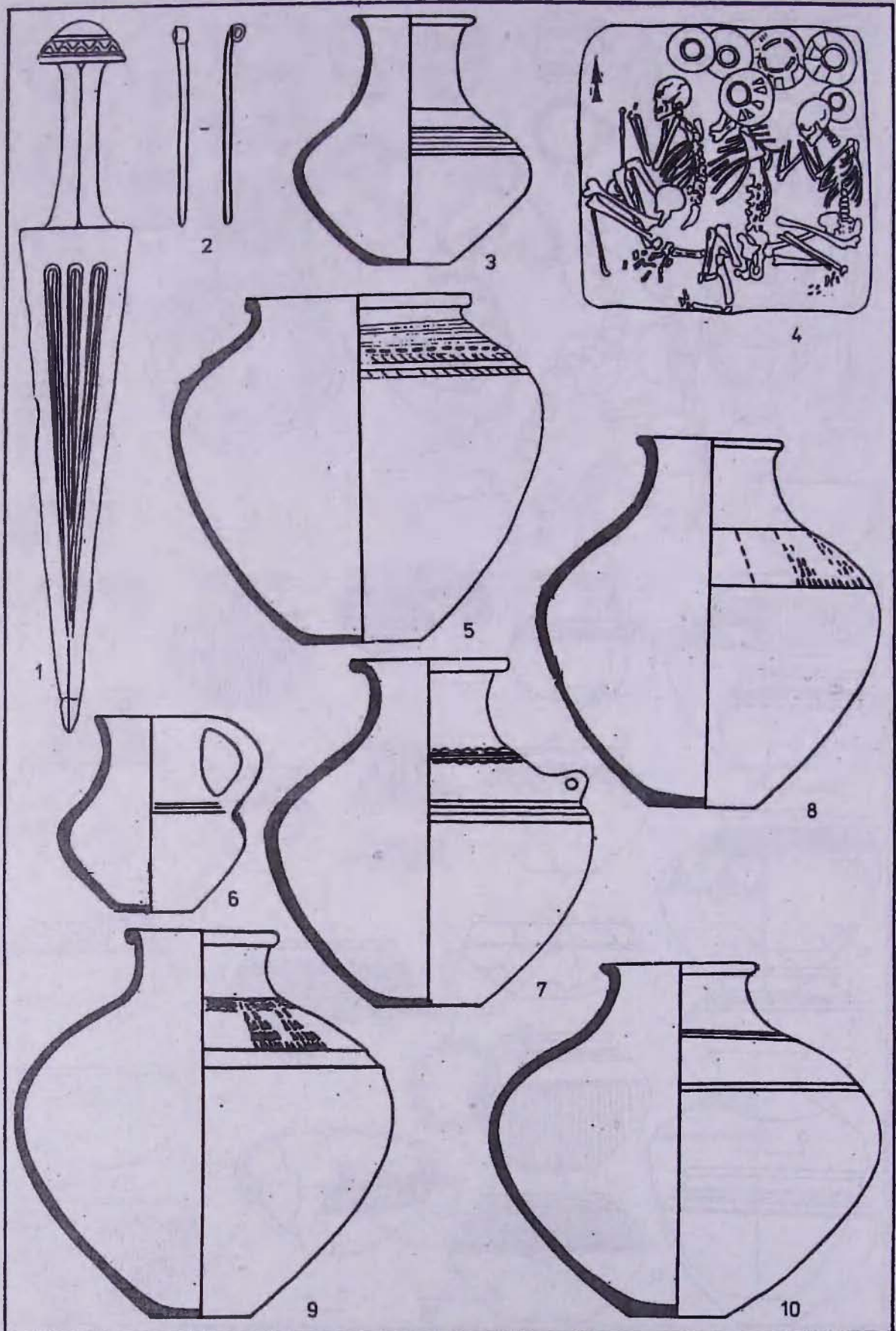

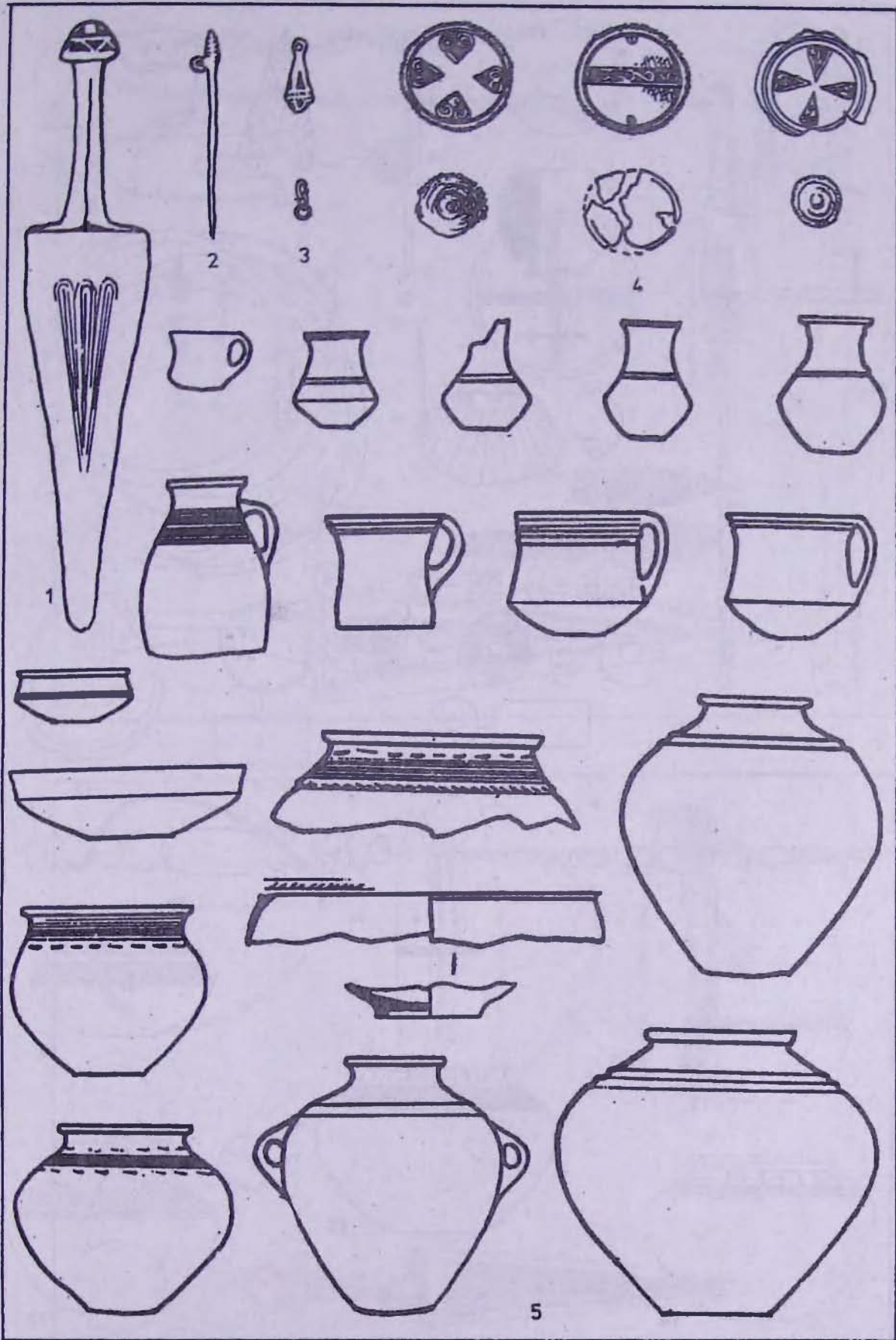

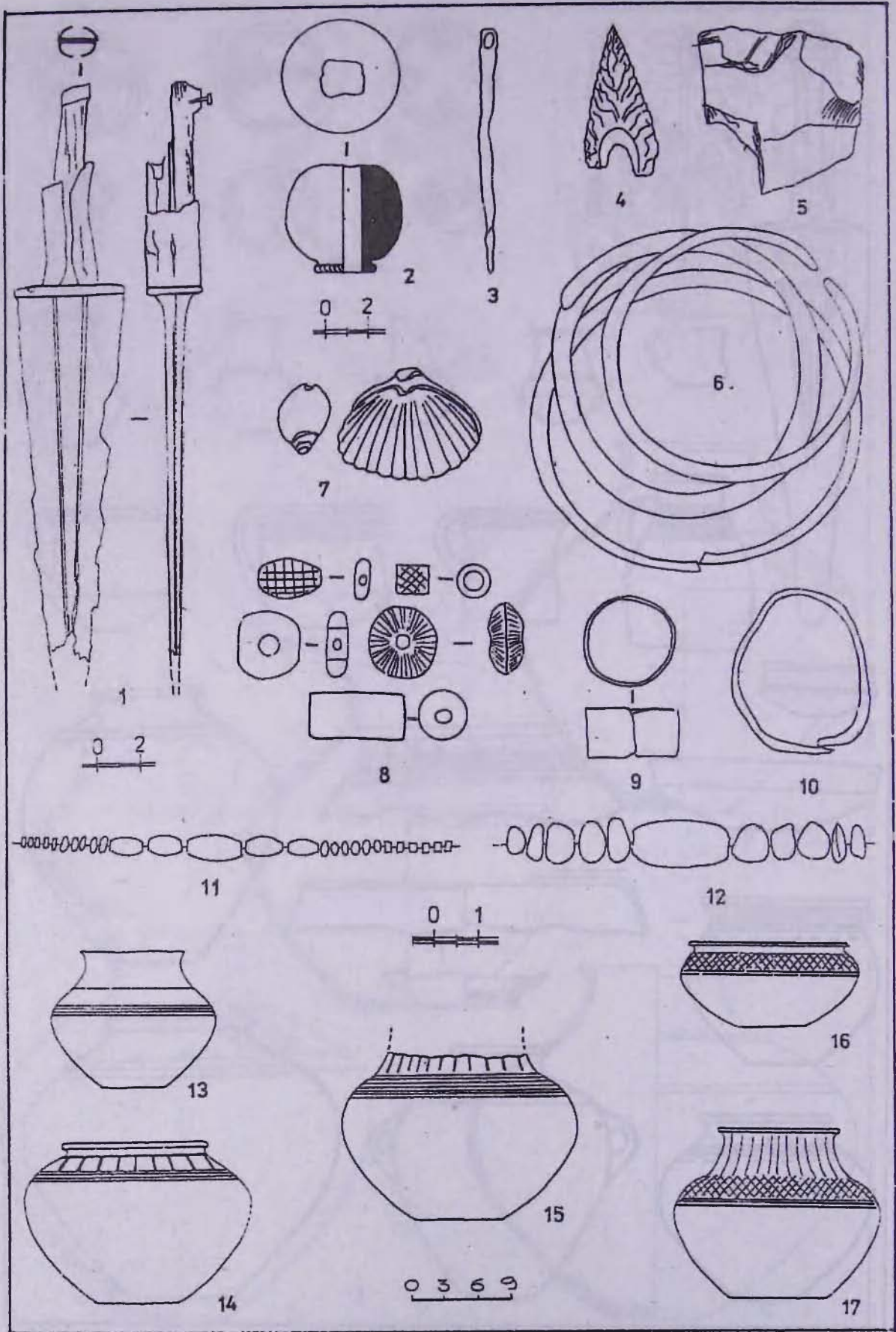

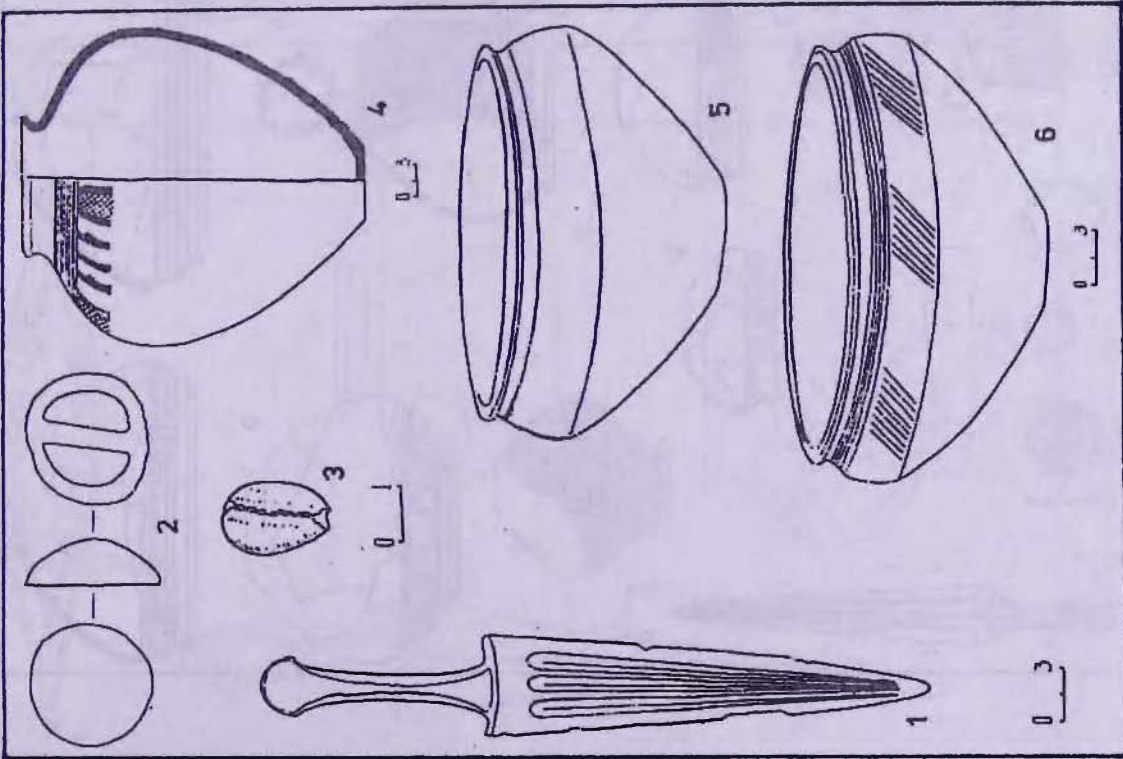

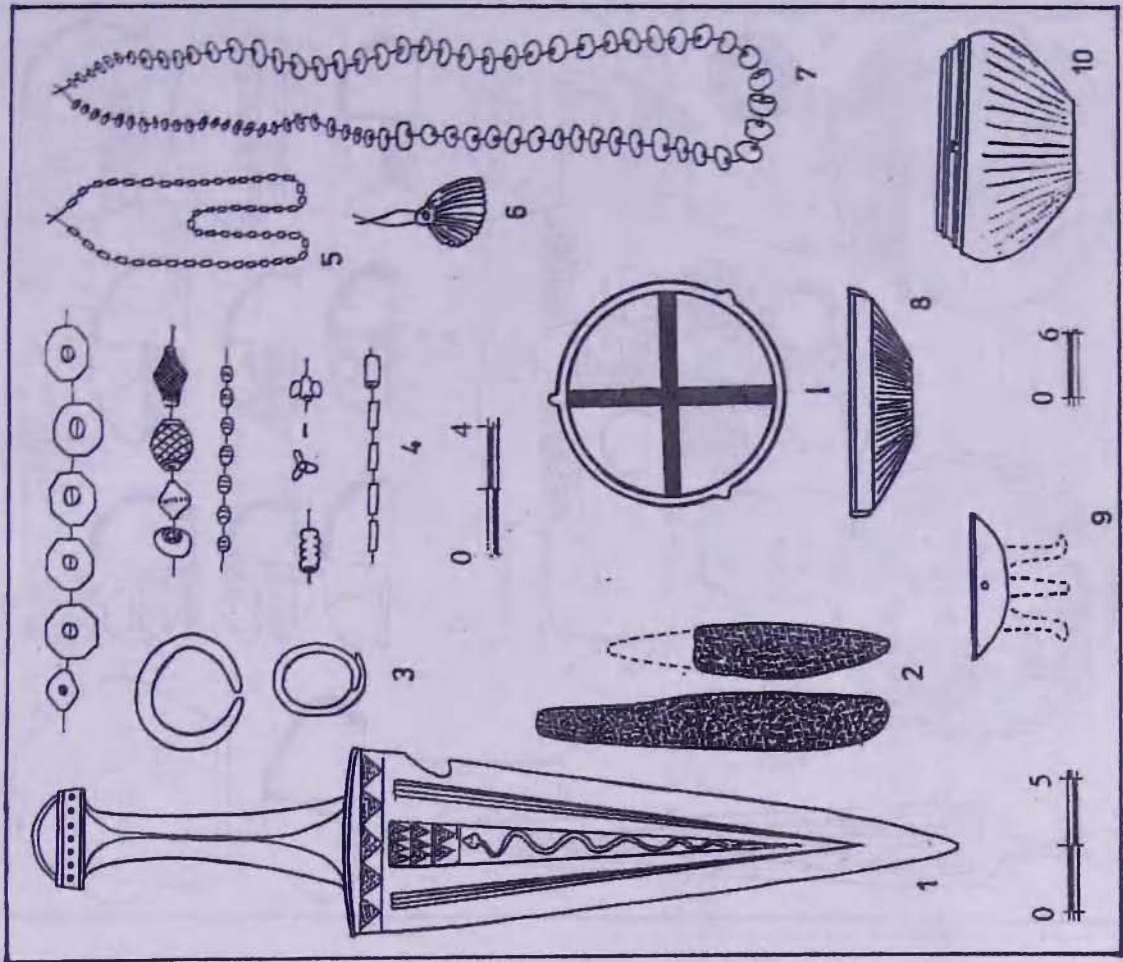

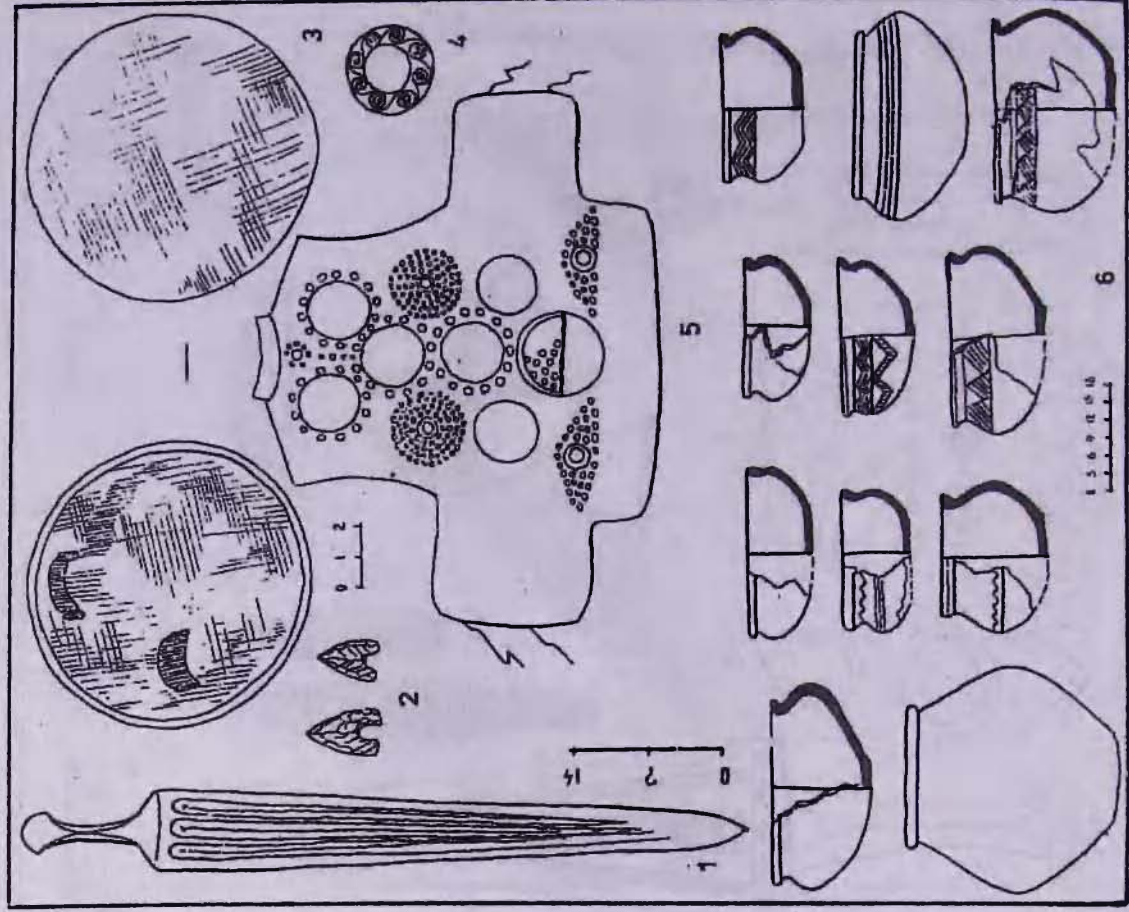
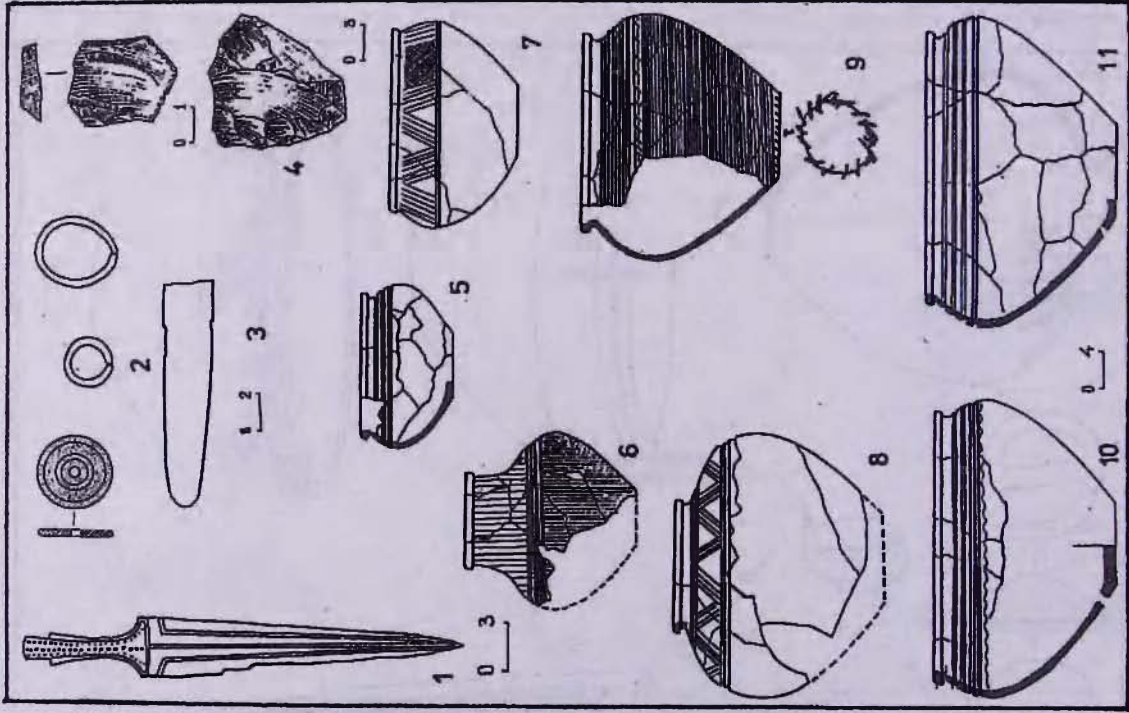

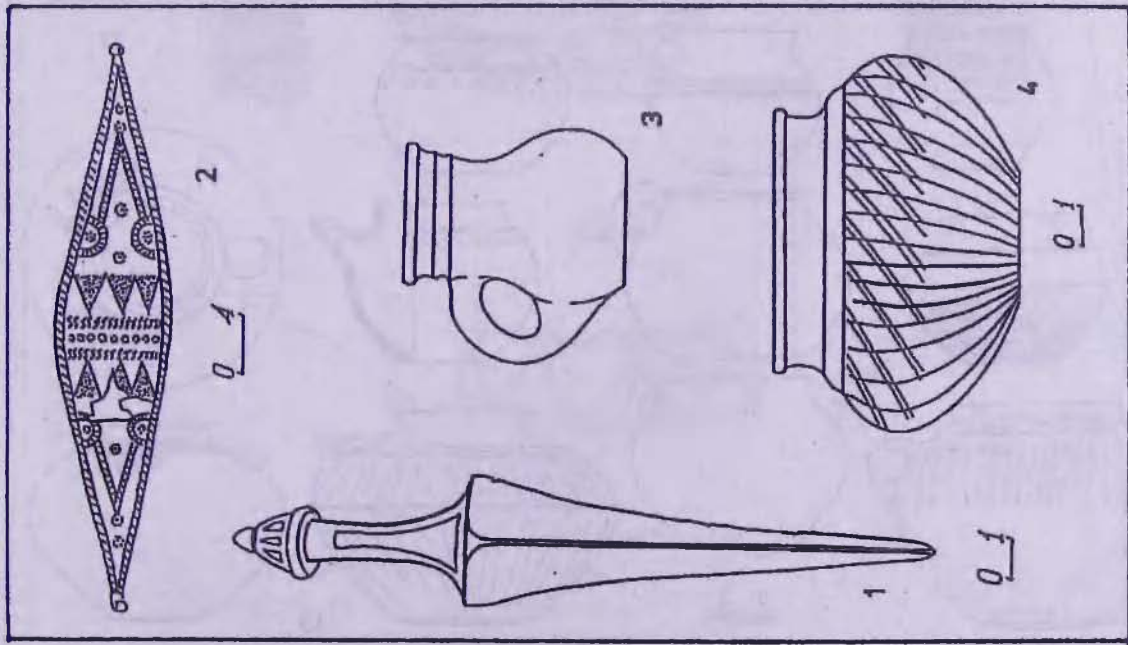

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 50

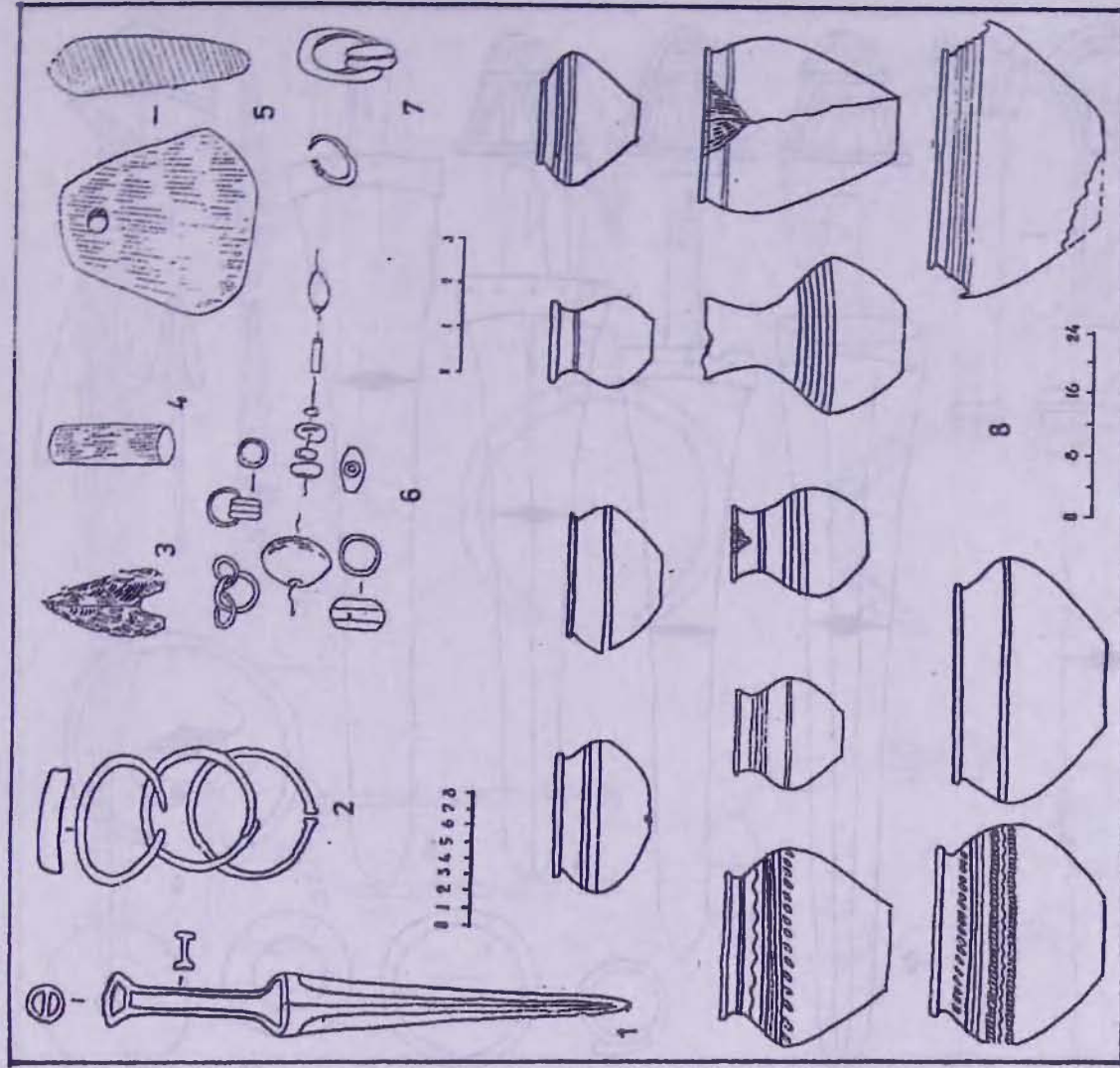

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 51

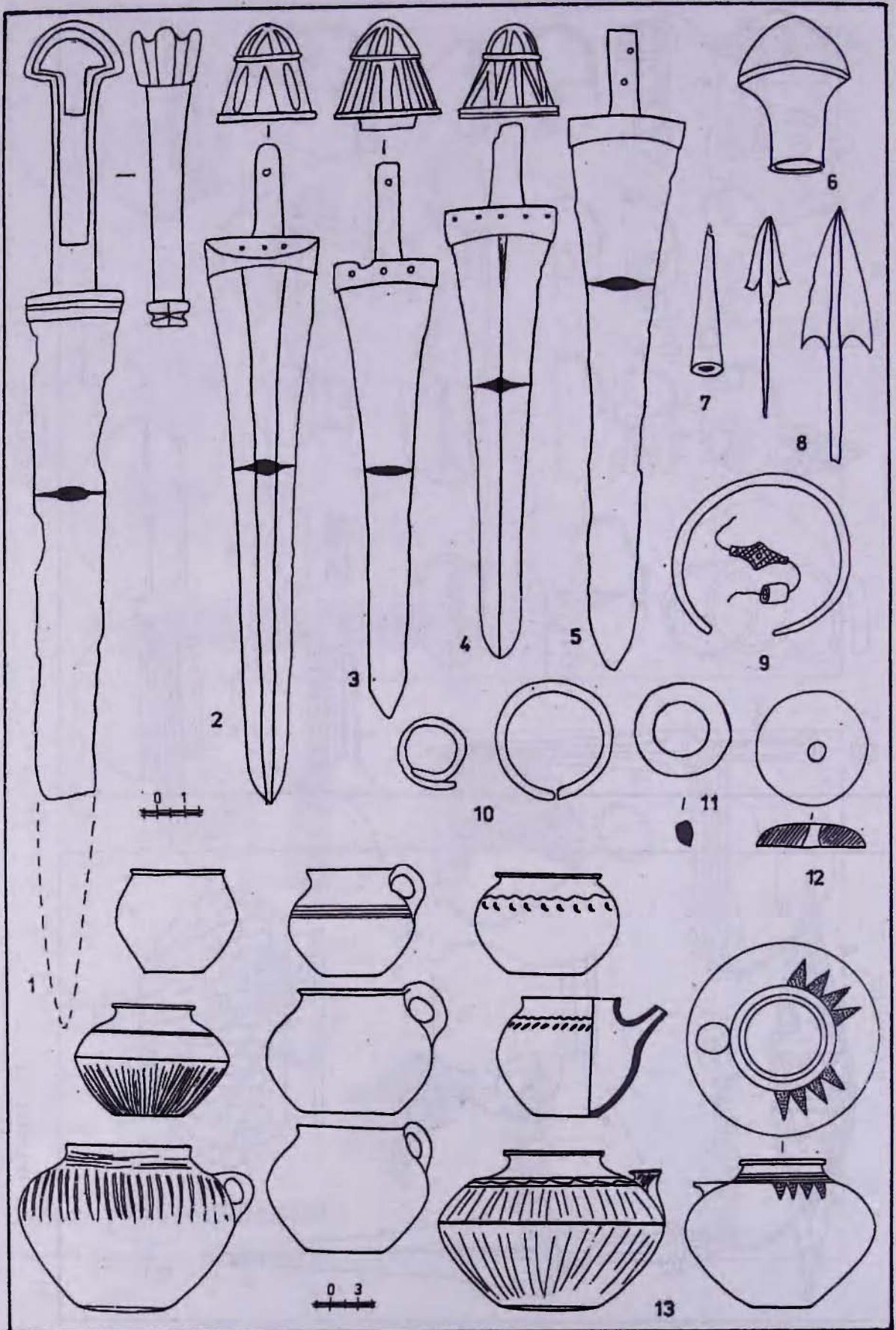

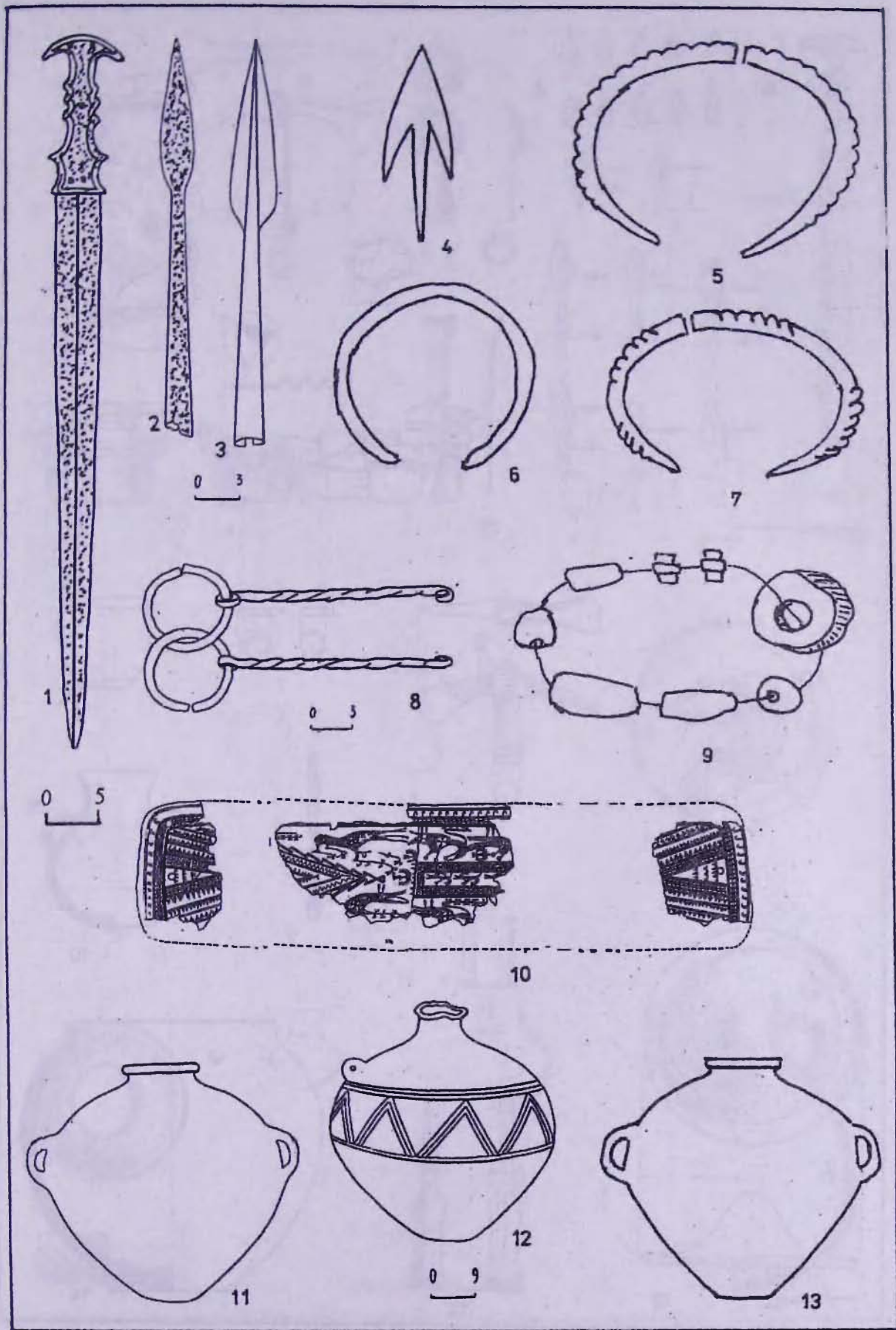

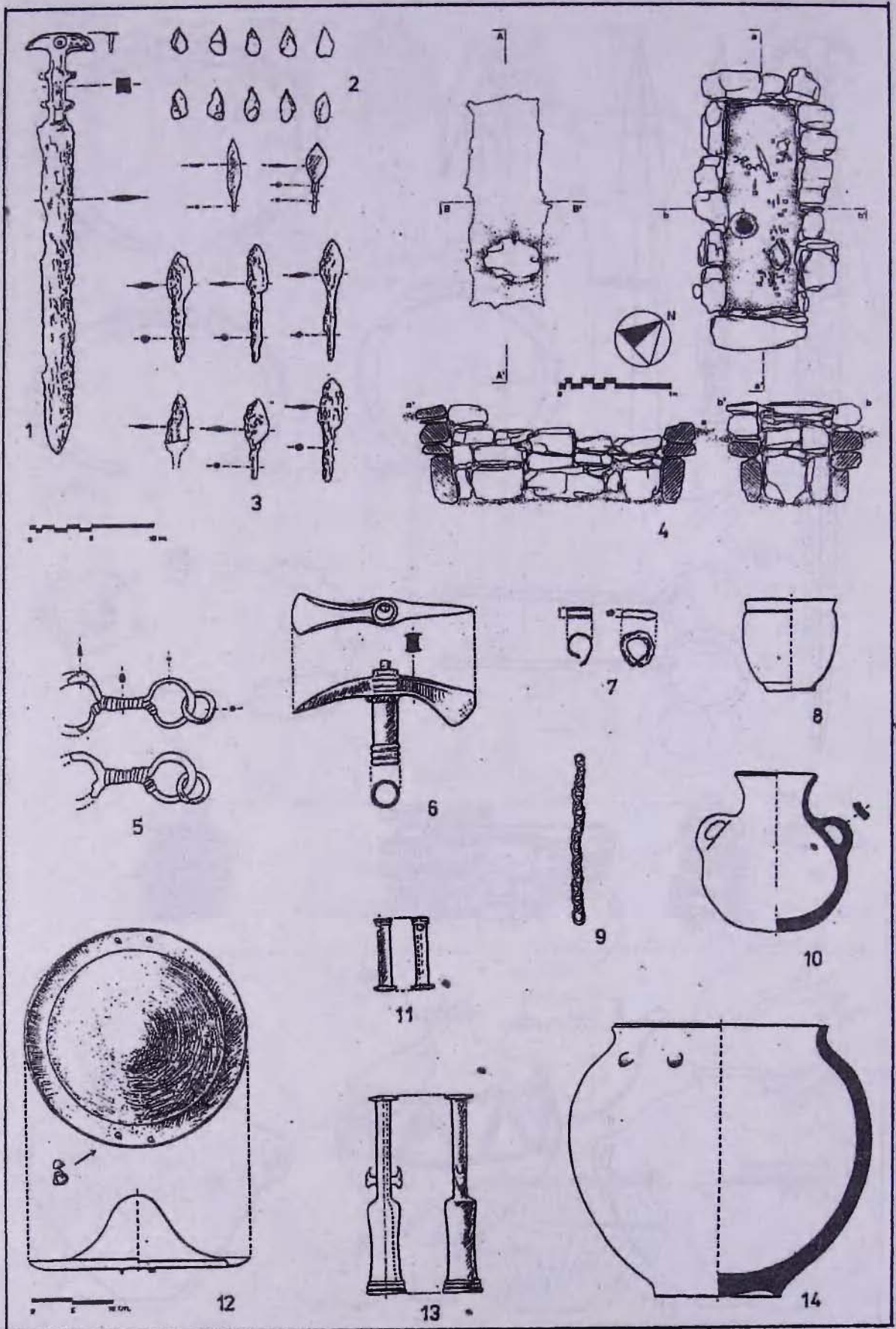
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 54

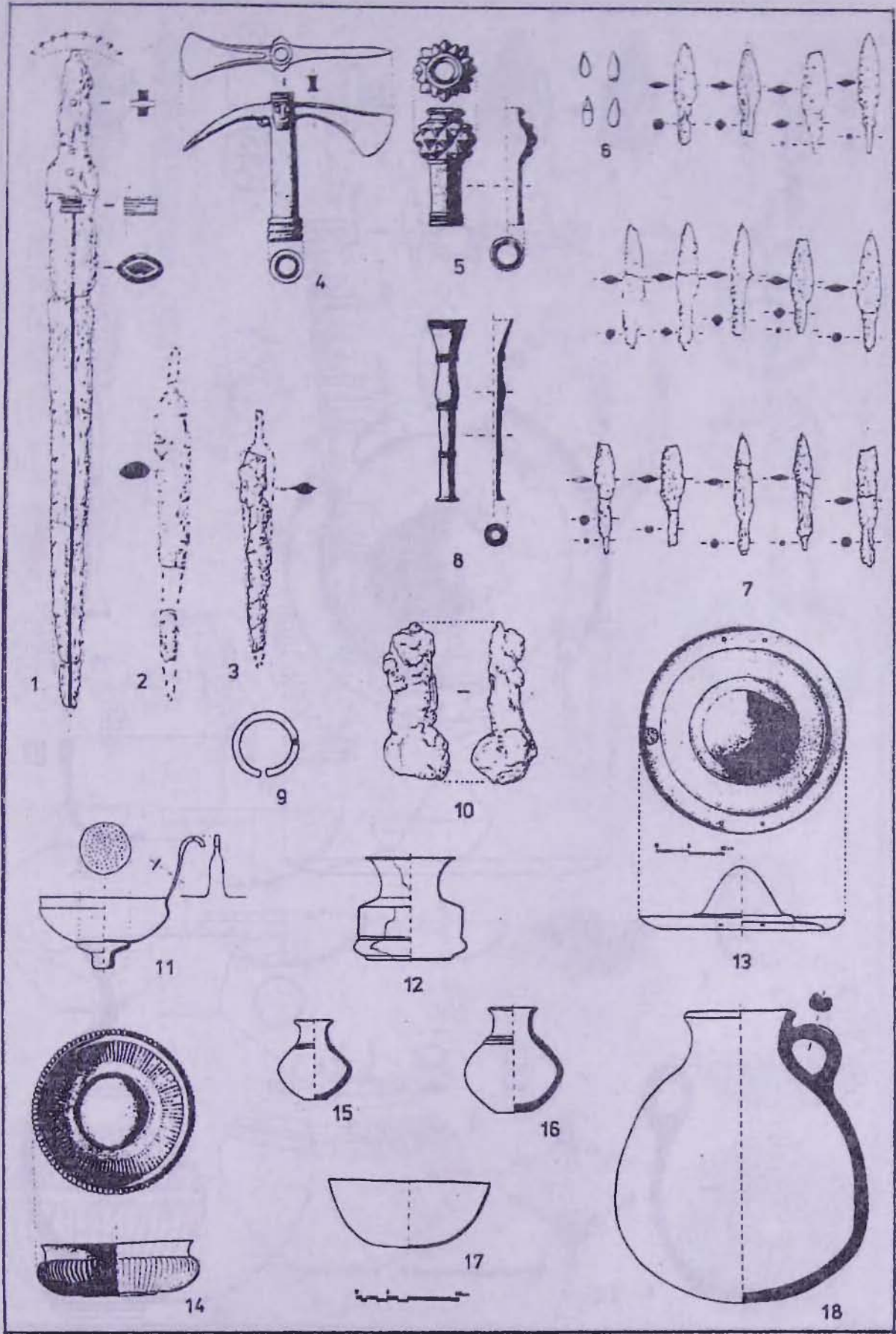

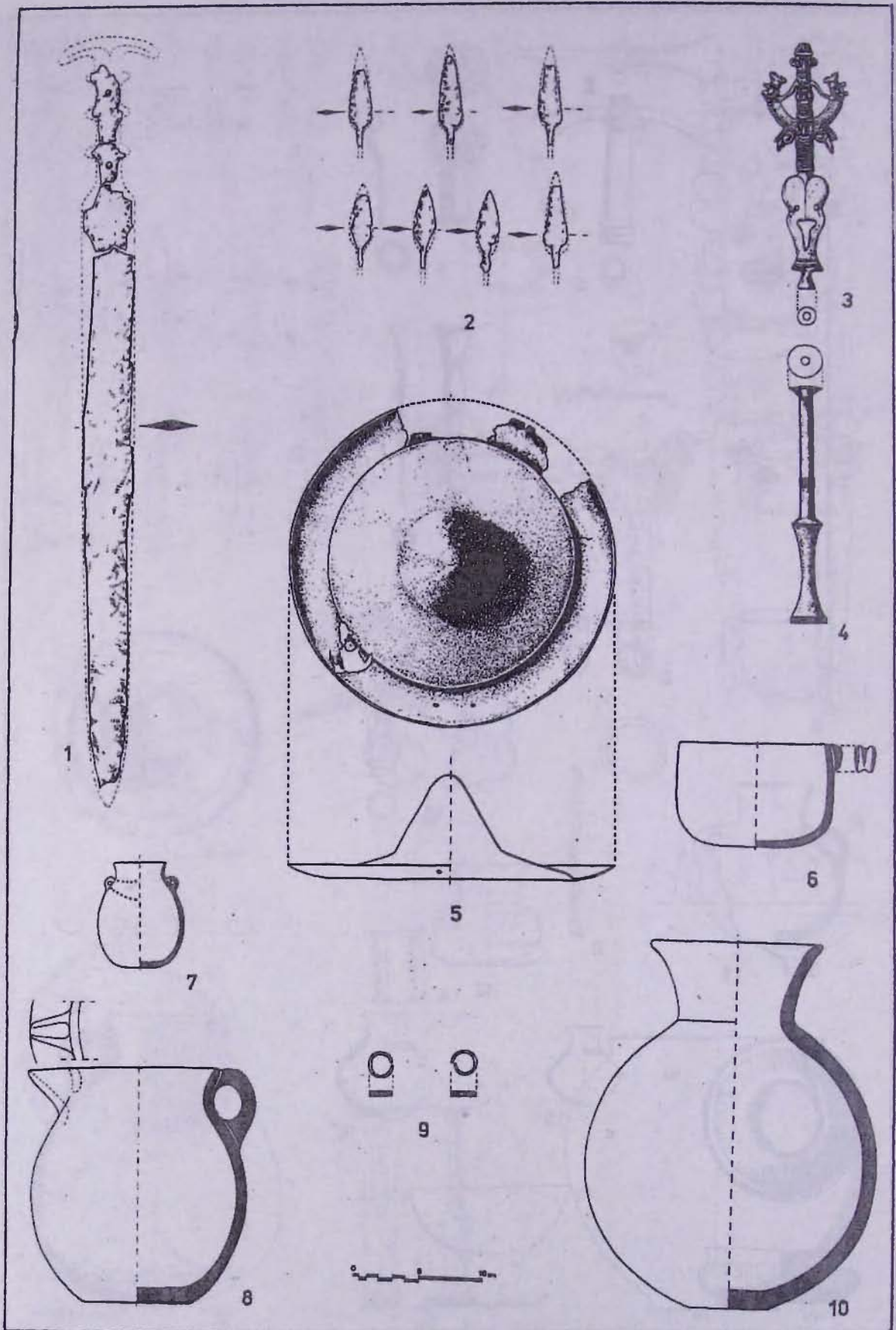
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 55

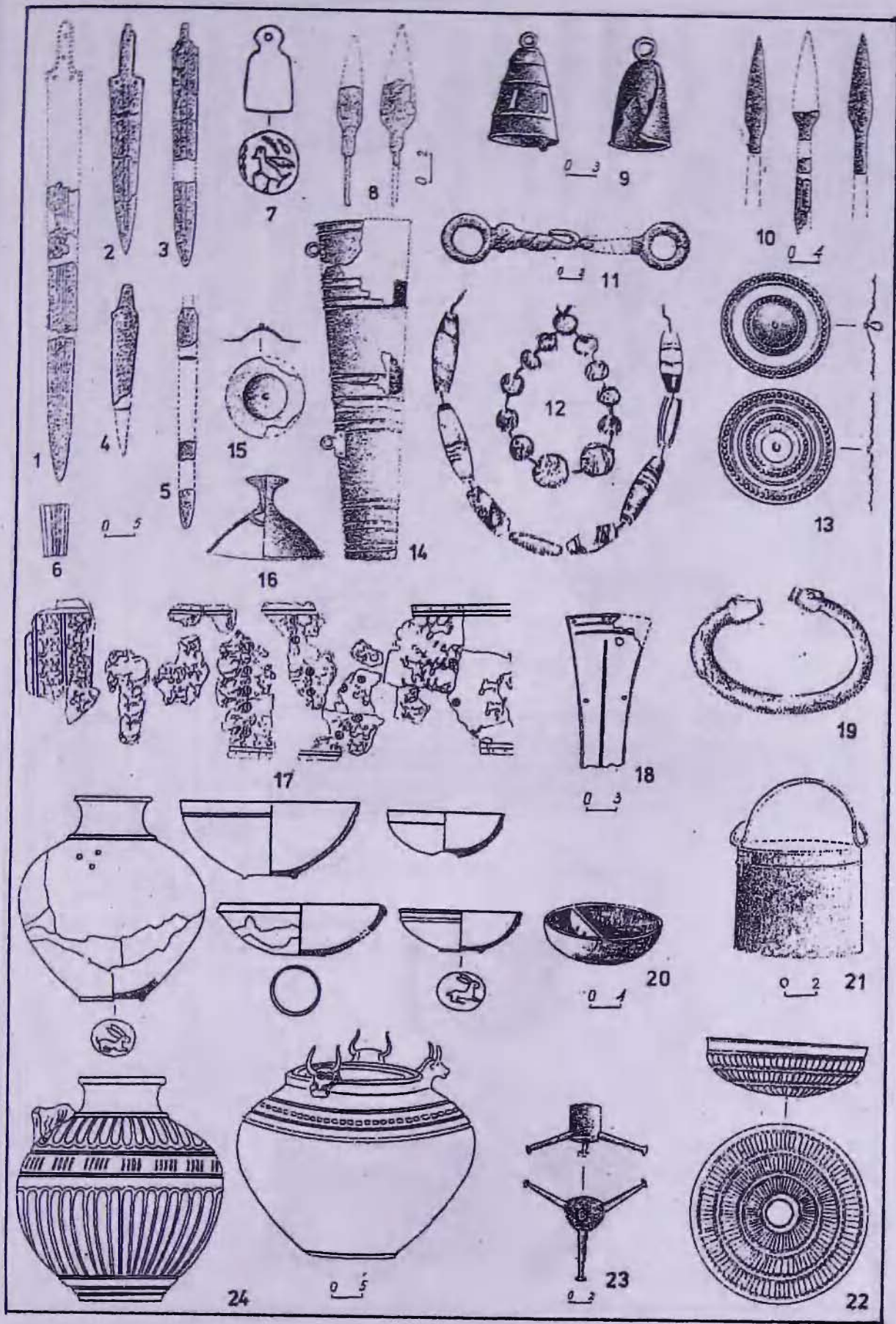

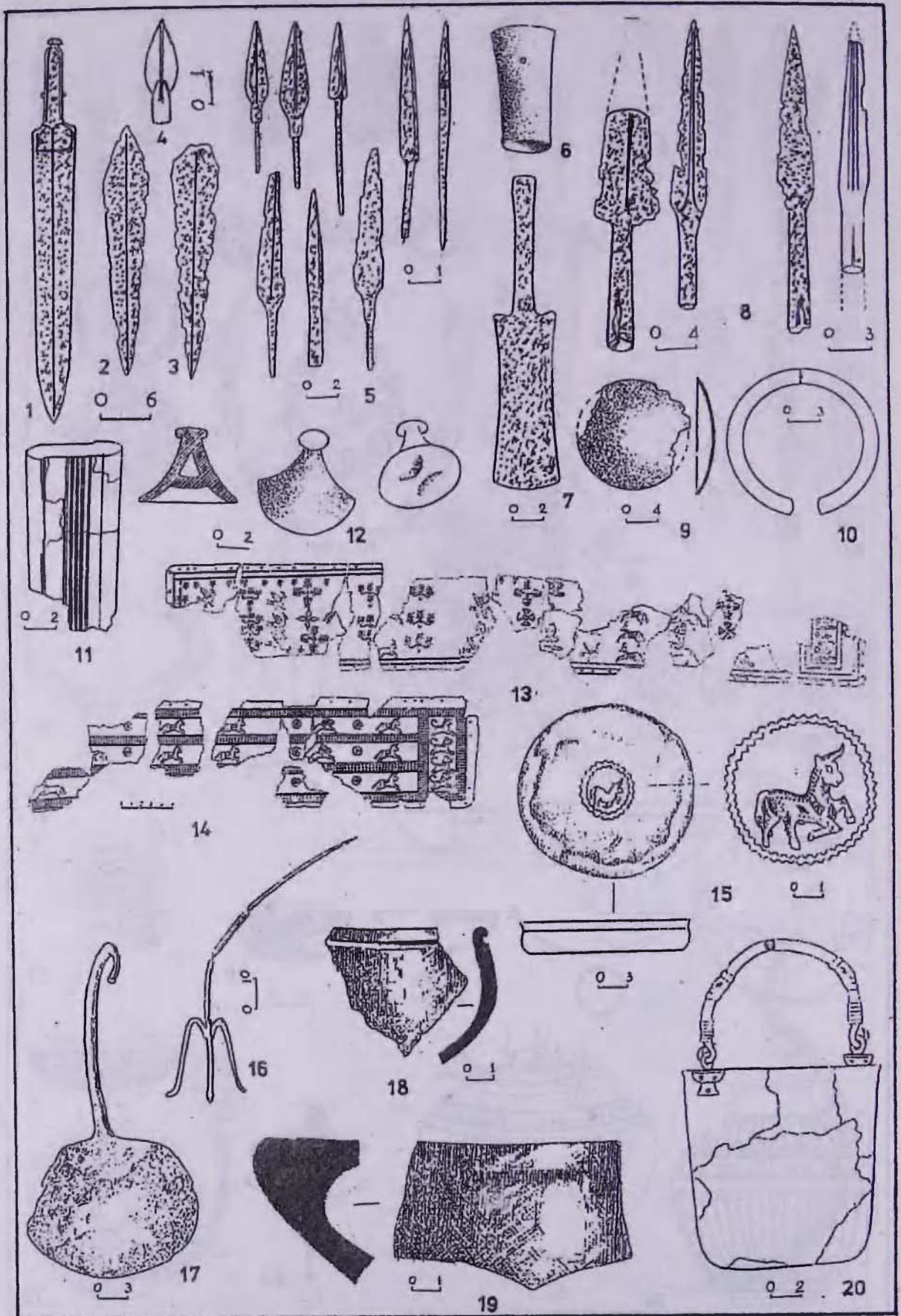

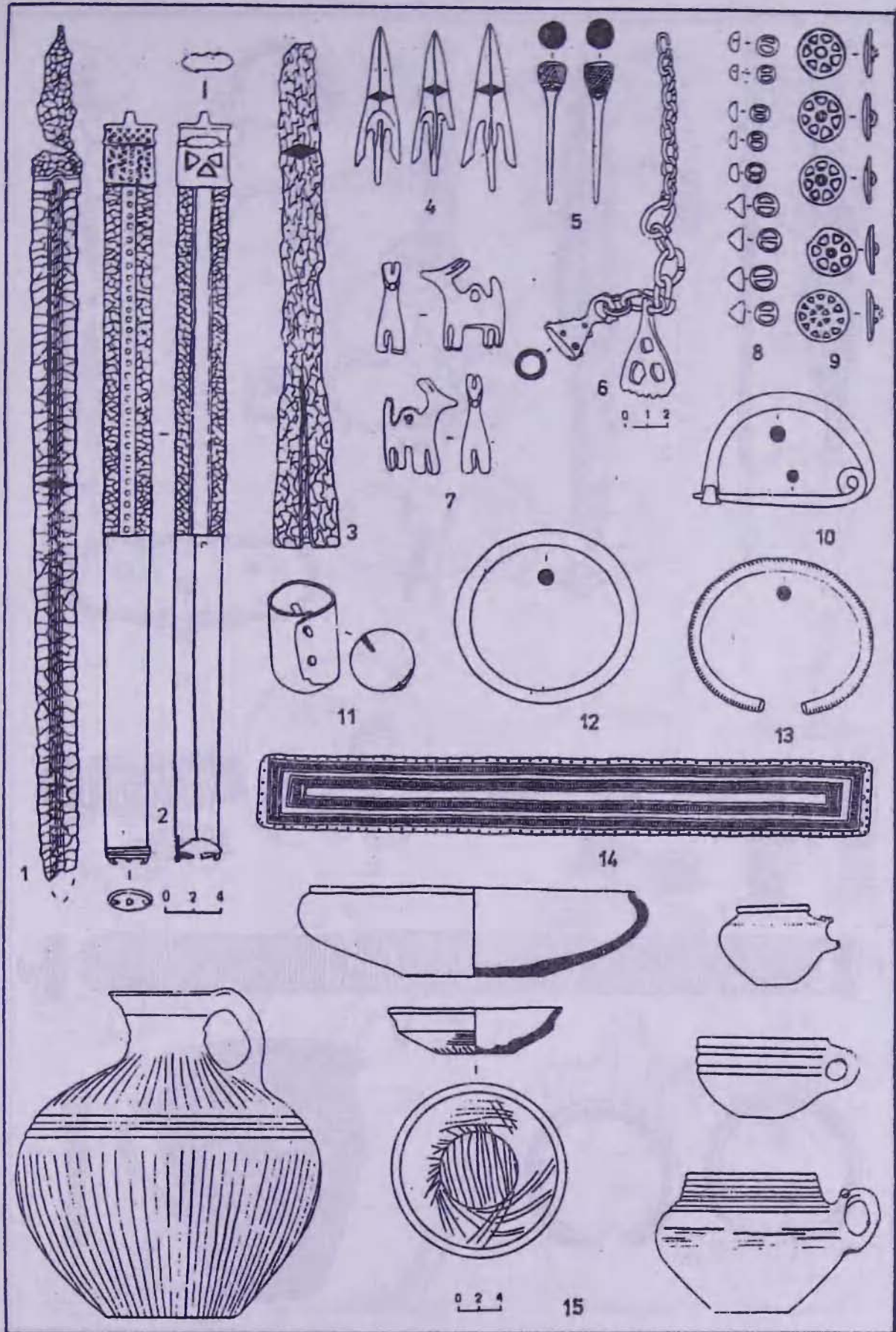

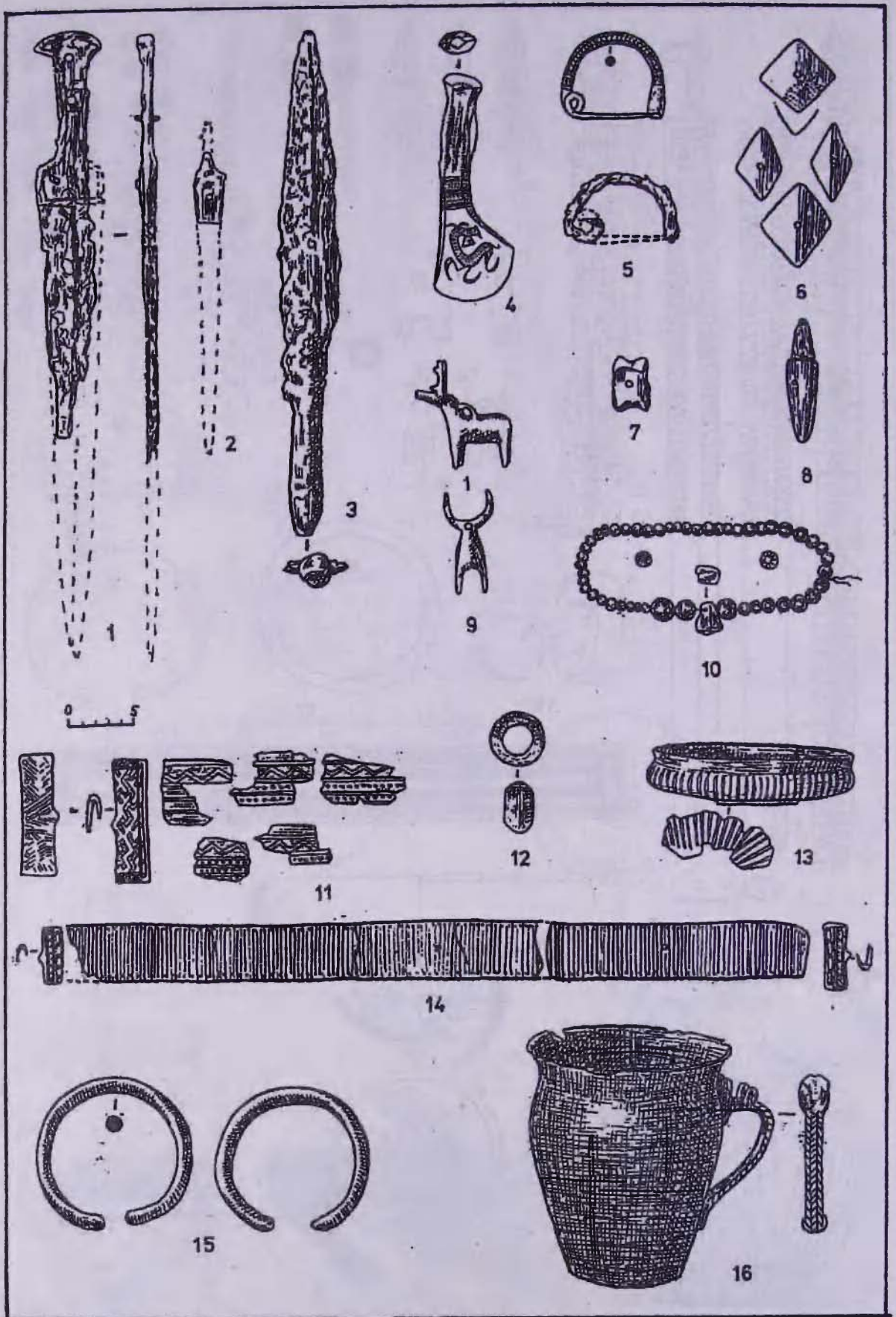

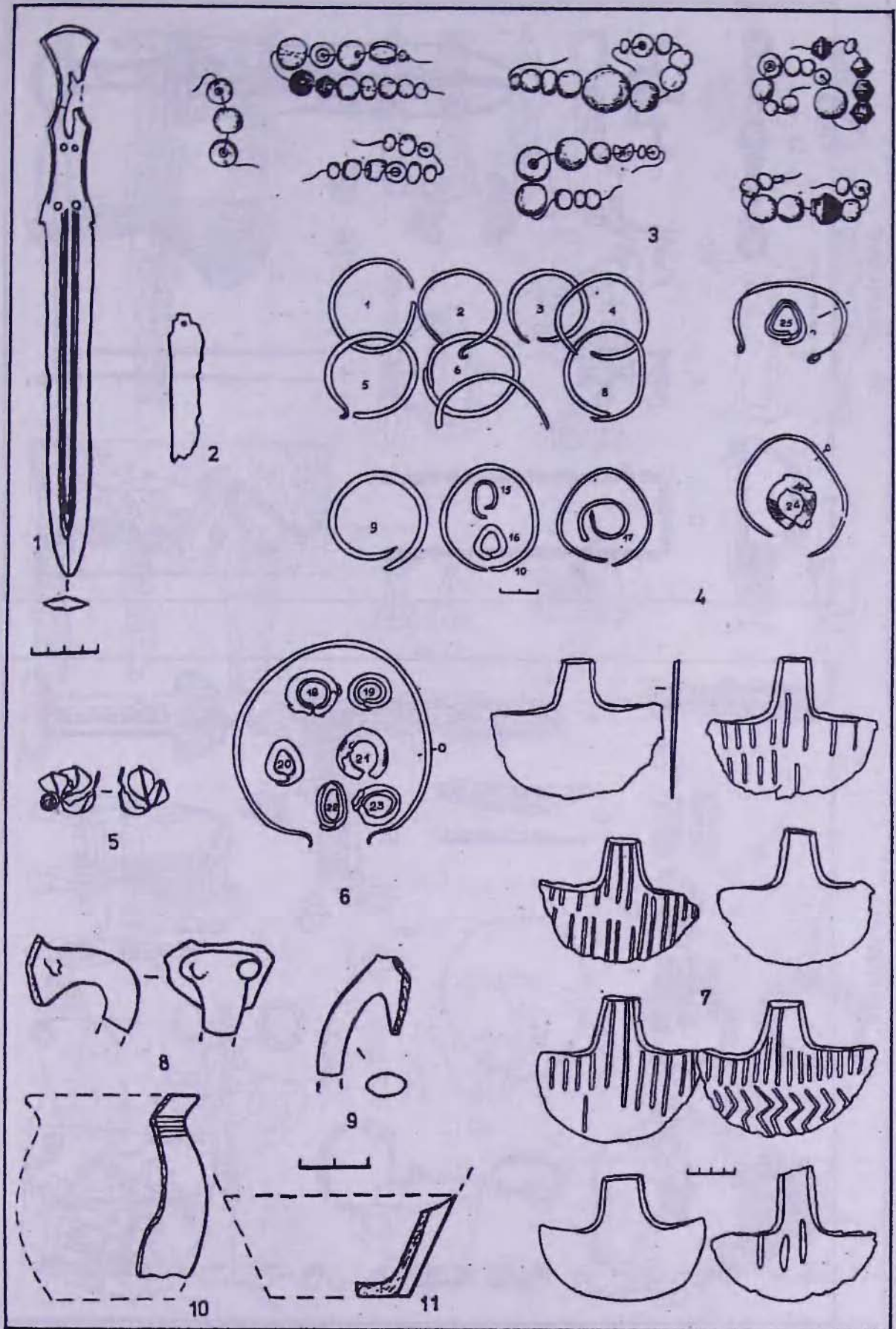

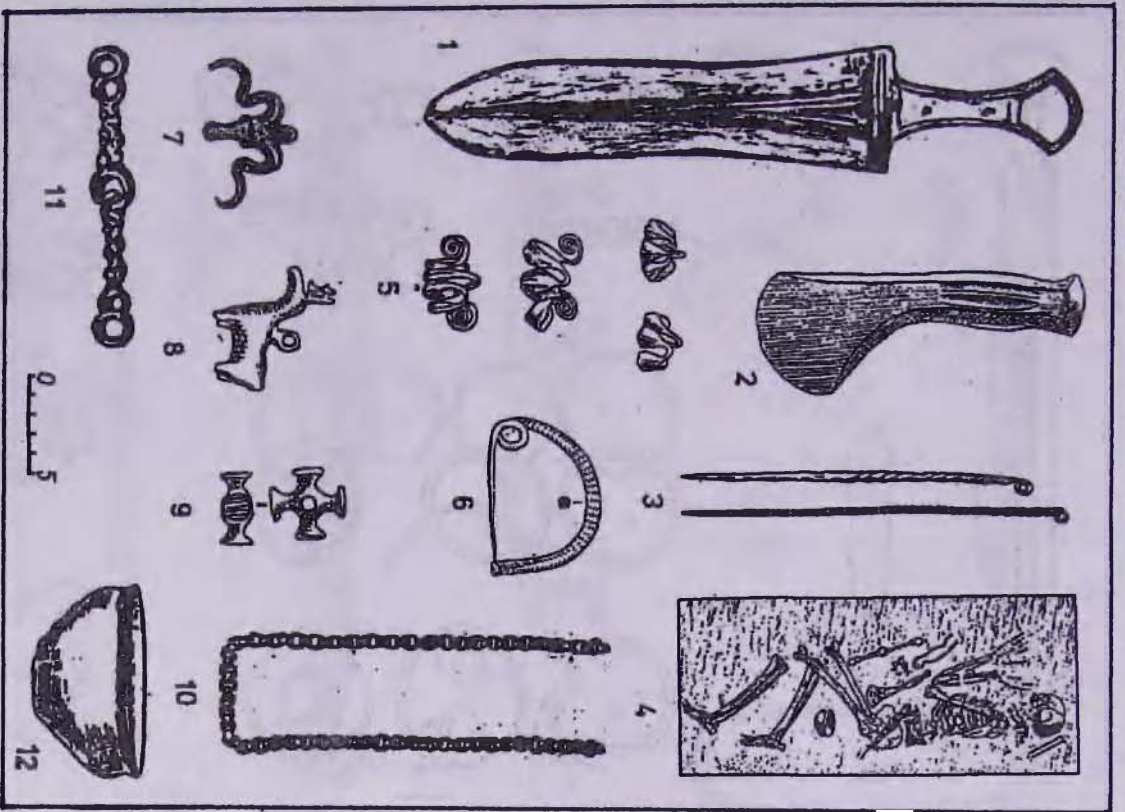

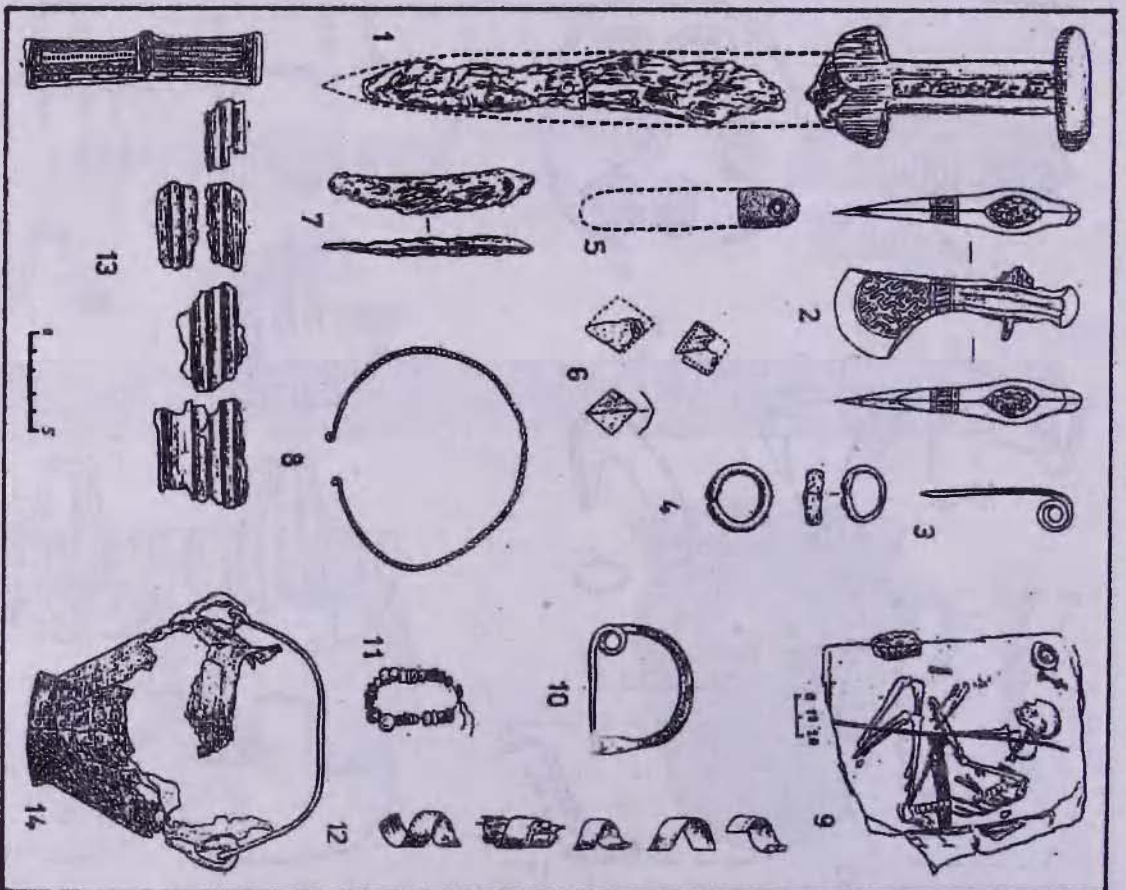

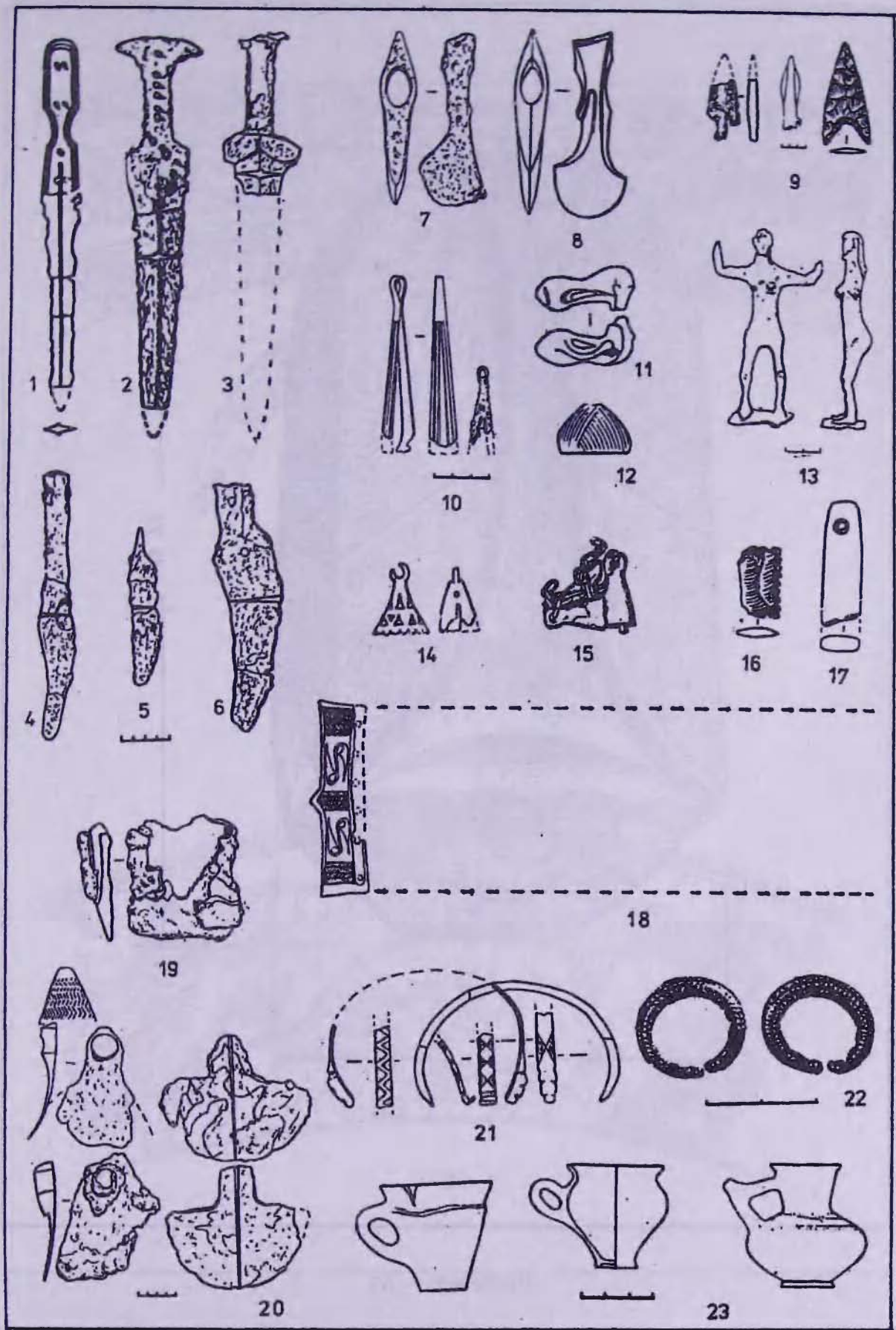

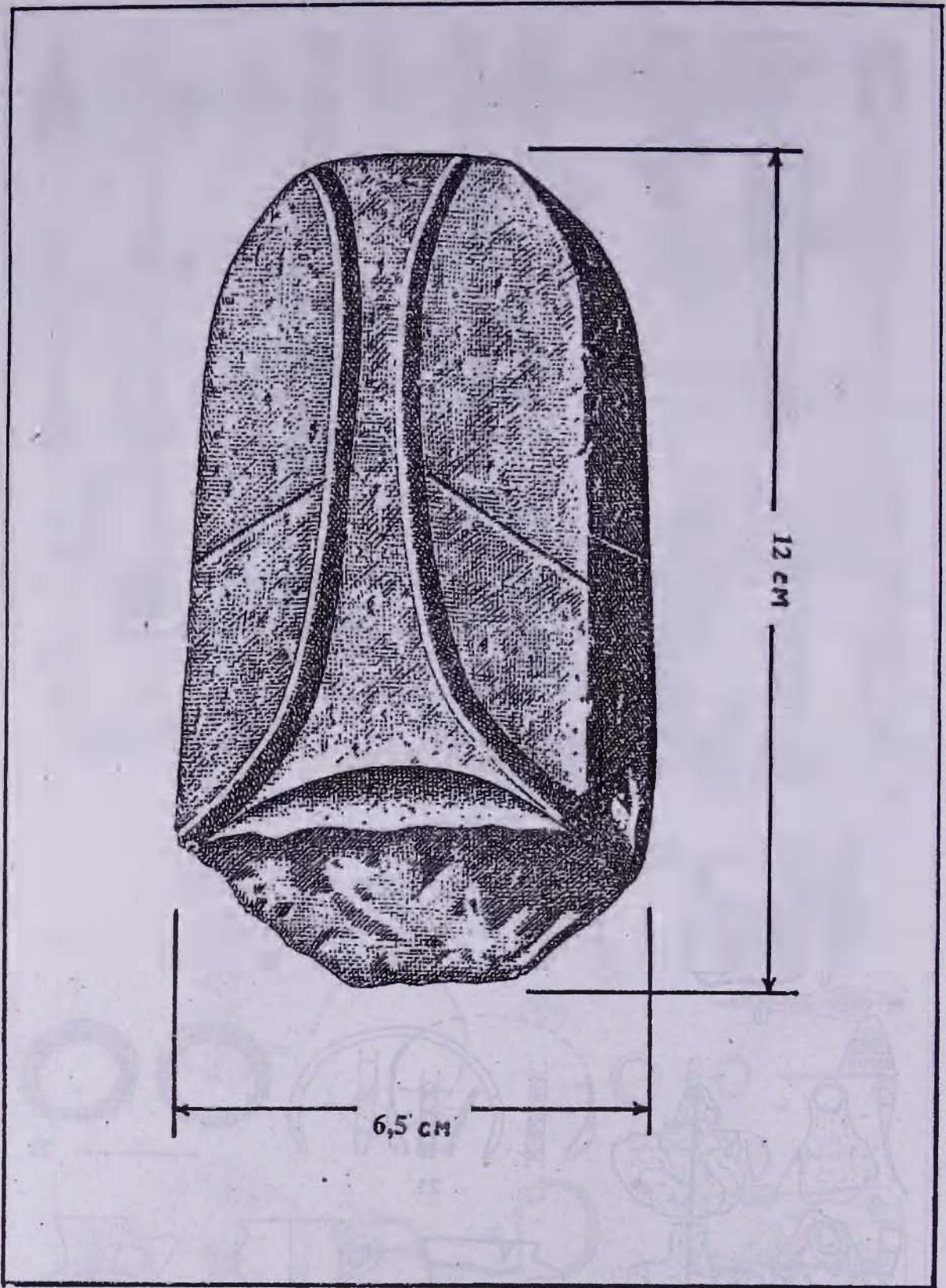

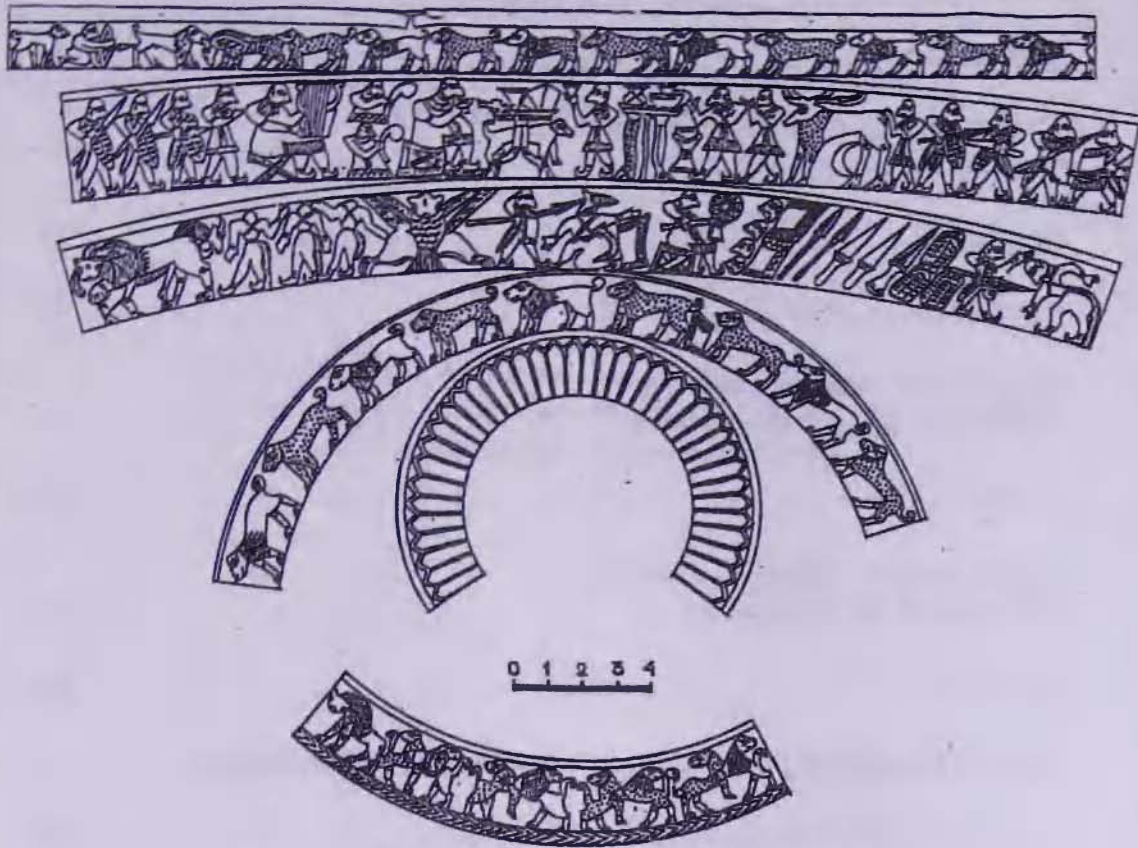
ԱԳՅՈՒՄԱԿ 66

ԱԳՅՈՒՄԱԿ 67

1

2

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

Ներածություն	5
Շրջանակավոր դաստակով դաշույնների ու սրերի դասակարգում	7
Վերջաբան	33
Աղյուսակների ցուցակ	41
Древневосточные кинжалы и мечи с рамочной рукоятью (резюме)	49
Список таблиц	57
Ancient eastern daggers and swords with flanged hilt (summary)	65
List of tables	69
Համառոտագրություններ – Список сокращений – Abbreviations	77
Գրականություն – Литература – Bibliography	78
Աղյուսակներ – Таблицы – Tables	87

Ա. Ս. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

**ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿԱՎՈՐ ԳԱՍՏԱԿՈՎ
ԳԱՇՈՒՅՆՆԵՐՆ ՈՒ ՍՐԵՐԸ**

Հրատարակիչ-տնօրեն՝ Սոկրատ Սկրտչյան
Հրատարակ. խմբագիր՝ Մաշա Մնացականյան
Գեղ. խմբագիր՝ Արա Բաղդասարյան

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84 1/8
Թուղթը՝ օֆսեթ 1
Ծավալը՝ 19 ապ. մամուլ
Տպարանակը՝ 500 օրին.
Գինը՝ պայմանագր.

«Չանգակ-97» հրատարակչություն, Երևան, Մարշալ Բաղդասարյանի պող. 3
Տպագրված է «Չանգակ-97» հրատ. տպարանում, Երևան, Վարդանանց փակ. 8